

Андрос Олег Євгенійович

**Екологістські рухи в сучасному
політичному процесі**

монографія

Київ
«Стилос»
2012

УДК 329.73:502.12](100)
ББК 66.3(0)3
А66

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник
відділу філософських проблем природознавства та екології
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України *М.М. Кисельов*;
доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
і соціології Державного вищого навчального закладу «Київський
національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
В.Ф. Смолянюк.

Відповідальний редактор
кандидат філософських наук, доцент кафедри
політичних наук Київського національного університету
імені Тараса Шевченка М.Д. Кляшторний

Андрос О.Є.

А 66 Екологістські рухи в сучасному політичному процесі. – К.:
Стилос, 2012. – 206 с.
ISBN 978-966-2399-14-1

Монографія присвячена аналізу ідеологічного підґрунтя та процесів інституціоналізації екологістських (природоохоронних) рухів у ХХ–ХХІ ст. Екологізм розглядається як спосіб вирішення кризи взаємодії суспільства та природного довкілля, що еволюціонує від світоглядної до політичної ідеології та лежить в основі природоохоронного різновиду «нових соціальних рухів». Особлива увага приділяється соціальній та глибинній екології як проектам перетворення суспільства. Розкривається процес інституціоналізації екологістських рухів у США та західноєвропейських країнах, проблемні точки цього процесу в Україні. Проаналізовано деякі особливості екологістського руху: субсоціетальність та транснаціональність, ставлення до «класичних» політичних ідеологій і до тактики «мережевого» руху.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів і аспірантів, усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними аспектами природоохоронної діяльності.

УДК 329.73:502.12](100)
ББК 66.3(0)3

© Андрос О.Є., 2012
© Камінська А., обкладинка, 2012
© «Стилос», видання, 2012

ISBN 978-966-2399-14-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I. Понятійний апарат та особливості проблематики екологізму	12
РОЗДІЛ II. Особливості політичної інституціоналізації екологістських рухів	49
РОЗДІЛ III. Тенденції екологізації сучасного політичного процесу	114
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181

ПЕРЕДМОВА

Рух на захист довкілля породжений усією сукупністю особливостей розвитку світової цивілізації, що поставила на межу виживання сучасне людство. Ситуація кризи взаємовідносин людини і природи вперше була усвідомлена людством на межі XIX та XX сторіч і отримала ґрунтовне світоглядно-ідеологічне та наукове осмислення багатьма науковцями в середині XX сторіччя. Закономірним наслідком екологічної кризи та її усвідомлення став природоохоронний рух, який включає в себе як діяльність громадських організацій, так і політичних партій. Не лишилася поза межами даного процесу й Україна. Специфікою розвитку природоохоронного руху в Україні є те, що він виник і розвивався в умовах занепаду громадського життя упродовж 90-х років та відсутності взаємодії між досягненнями теоретичної думки та практикою громадсько-політичного життя.

В західній політичній науці основні характеристики екологізму та його взаємодії з політичним процесом були осмислені Б. Деволлом, М. Букчиним, Д. Мандером, В. Каттоном молодшим, А. Наесом та ін. Здійснили аналіз та ідеологічно обґрунтували екологізм в основних його формах А. Гор, Е. Лінзі, П. Сінгер, Д. Формен та ін. Значне місце питання ролі природоохоронного руху в політичному процесі займає у працях Дж. Хіза та Е. Поттера, Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта. Питанням «меж зростання» присвячені праці Д. Медоуза,

Б. Гаврилишина та ін. Процесам екологізації та глобалізації сучасного світу, розвитку неурядових природоохоронних організацій присвячені праці російських дослідників А.І. Костіна та О.Н. Яницького.

Варто згадати й науковців, що вперше розпочали в Україні дослідження екологізму. Цією проблематикою займалися передусім вчені, причетні до філософського осмислення питань соціальної екології та збереження довкілля: М.М. Кисельов, А.М. Єрмоленко, Т.В. Гардашук, В.С. Крисаченко, Г.Б. Марушевський, О.І. Салтовський, А.В. Толстоухов, М.М. Хилько та ін.

Не оминула своєю увагою природоохоронні рухи й українська соціологічна наука, представлена, зокрема, такими авторами, як Є.І. Головаха, Н.В. Паніна, Н.І. Пасько, О.Г. Стегній.

Внесок в осмислення проблеми гармонізації відносин людини та довкілля зроблено також представниками громадсько-політичних рухів і партій «зелених», зокрема О.П. Голобуцьким, О.Б. Шевчуком, Я. Павловським, С. Фомічовим, О.В. Шубініним та ін.

Варто зазначити, що дослідження екологізму на Заході та вітчизняних теренах має значну історію, що свідчить про актуальність теми для інтелектуальних кіл європейських країн та США. Разом з тим науковим колам країн СНД, не кажучи вже про широкий загаль, практично невідомі деякі названі вище імена. Дана книга є спробою донести міркування академічних та громадсько-політичних авторів до ширшого загалу, активної громадськості, яка завжди потребує ідейно-світоглядного підґрунтя. Сама тема інституціоналізації екологістських рухів, їхньої участі у політичному процесі та впливу на екологізацію політичного процесу недостатньо розроблена у політичній науці України. Тому ця книга пропонує схему подальшого дослідження інституціоналізації екологістського руху та ідеології екологізму в українській науці.

При цьому варто наголосити на специфічності політологічного аналізу будь-якої теми і теми екологізму – зокрема. Ми маємо справу з широким обсягом джерел. Часто джерела суперечать одне одному і, так само, як усі ідеології, страждають на

однобокiсть та некритичнiсть або критичнiсть у рамках певної полiтичної iдеологiї чи парадигми. Метою автора не є реклама тiєї чи iншої iдеологiї або вивчення того, наскiльки вона близька до iстини. Коли ми аналізуємо певне джерело, то звертаємо увагу насамперед на те, наскiльки воно вплинуло на свiдомiсть широкого загалу і стало чинником змiн в iсторичному процесi, а не лише на те, наскiльки iстинним воно є. Для полiтологiв важливим завданням є зiбрати усi точки зору, вислухати усi думки і зробити висновки, наскiльки цi думки стали рушiйною силою полiтичного процесу. З цiєї точки зору однаково однобiчно, не унiверсально пояснюють свiт усi iдеологiї – комунiзм, консерватизм, лiбералiзм, соцiал-демократiя та iн. Але цi iдеї мають вплив на свiдомiсть людини, на її вчинки та поведiнку. Тому їх треба аналізувати і брати до уваги. Також не варто забувати, що одна й та сама iдеологiя (точнiше, iдеологiя з однiєю й тiєю ж назвою) у рiзні перiоди iсторiї може спрацювати по-рiзному. В цьому планi показовою є думка, яка є наскрiзною у неомарксистiв (наприклад Рiчарда Грiмена), якi прагнуть повернути респектабельнiсть слову «марксизм», на їхню думку, спалюженому комунiстичними експериментами СРСР та iнших тоталiтарних держав. Такi автори вiряють, що адаптована до реалiй ХХI сторiччя «справдi демократична комунiстична iдеологiя» може спрацювати й побудувати «екотопiю» [257].

Мiж тим не варто страждати на хворобу, притаманну таким авторам – категоричнiсть та авторитарнiсть суджень і заперечення усiх iнших iдеологiй, мислення за принципом «є моя думка і думка хибна».

Слiд визнати, що автор як дослiдник не може бути повнiстю об'єктивним і дотримується переконання, що iдеологiя, яка має в основi роз'єднання, а не об'єднання людей, є чимось негативним для цих самих людей. Таким чином, я не об'єктивний як безпосередній учасник полiтичного процесу: мої переконання є як мiнiмум демократичними, як мiнiмум гуманiстичними, як мiнiмум природоохоронними. Однак у процесi даного дослiдження я братиму усi iдеологiї, й «розрiзняючi», й «об'єднуючi», суто як учасникiв полiтичного процесу в iсторiї, не бiльше й не менше, й полишу негативнi конотацiї щодо певних iдеологiй поза рамками цiєї

книги. Так варто зробити, аналізуючи iдеологiї тоталiтарних режимiв, наслiдки втiлення лiберальної та неолiберальної iдеологiй, релiгiйнi вчення. Тим бiльше що багато постулатiв полiтичних iдеологiй, так само як і релiгiй, є питаннями вiри й не пiддаються верифiкацiї методами наукового пiзнання. Так, якщо брати близькi до природоохоронної практики приклади, є лише питанням вiри те, чи настане у ХХI ст. соцiально-екологiчний колапс і розпад людської цивiлiзацiї внаслiдок вичерпання природних ресурсiв (змiни клiмату, забруднення довкiлля, обмеження доступу до прiсної води, вичерпання енергоносiїв, передовсiм нафти та газу, вирубки лiсiв, скорочення бiорiзноманiття тощо – пiдставте будь-яку iншу причину), чи нi. З цього питання вiри передовсiм впливають, умовно, два сценарiї дiй: змiнювати негайно устрiй людських суспiльств чи рятуватися у штучних сегрегацiях, перечiкуючи катастрофу, що насувається. Та й безлiч iнших сценарiїв, що перебувають «посерединi».

Отже, важливо пам'ятати аксiому полiтолога: жодна з iдеологiй не є вичерпним та єдино правдивим поясненням навколишнього свiту. Бiльше того, усi вони вiдбивають лише певнi гранi свiтобудови. Однак усi разом вони є складовими полiтичного процесу, спонуканнями людей до дiї, рушiями і нахненниками усiх громадських та полiтичних рухiв і полiтичних партiй.

Що стосується структури книги, то логiчно було почати її з визначення поняття «екологiзм» як особливого типу свiтогляду, заснованого на постулатах єдностi, а не протистояння людей, їхньої активної позицiї у вiдстоюванні своїх громадянських, зокрема екологiчних, прав – частини визначальних природних прав людини. Поняття «екологiзм» запропоновано як найбільш придатне у процесi осмислення ролi та мiсця екологiстських рухiв у сучасному полiтичному процесi. Екологiзм, будучи рiзновидом свiтоглядної iдеологiї, у процесi iнституцiоналiзацiї в соцiально неоднорiдному суспiльствi набуває характеру полiтичної iдеологiї.

Окремо уточнено змiст понять «соцiальна екологiя» та «глибинна екологiя», якi є рiзновидами свiтоглядної і полiтичної iдеологiй. Слiд вiдмити, що я iнтерпретував соцiальну

екологію, наслідуючи деяких західних авторів, як різновид екологізму, який, маючи антропоцентричне підґрунтя, водночас стверджує постулат про повагу до усіх різновидів живого на Землі, декларує антиєрархізм та антиєтатизм і пропонує для дієвого розв'язання екологічних проблем політичну модель, засновану на децентралізації та ідеї всебічного розвитку місцевого самоврядування. Поняття «глибинна екологія» характеризує різновид екологізму, який декларує ставлення до людини як рівноправної з усіма іншими живими істотами, відмову від антропоцентризму, не пропонуючи власної цілісної моделі політичного перетворення суспільства.

У книзі я обґрунтовую, що екологізм як ідейне підґрунтя природоохоронного руху, будучи світоглядною ідеологією, в процесі його інституціоналізації в соціально різномірному суспільстві набуває характеру політичної ідеології. Особливістю процесу інституціоналізації екологістського руху є його позакласовий, субсоцієтальний характер. Адже екологісти як суб'єкти політики виступають ініціаторами й провідниками об'єднання людей як у рамках національних держав, так і у загальносвітовому масштабі.

На прикладі деяких соціальних рухів я доводжу, що екологізму властивий дифузний характер, відображенням якого є концепція «безлідності». Дифузність трактується як базисна характеристика та основна закономірність розвитку екологістського руху. Вона відіграє важливу роль у процесі партизації екологістського руху, зумовлюючи суперечливість цього процесу: розподіл руху на прихильників діяльності у формі громадських ініціатив і організацій та у формі політичних партій.

Третій розділ книги присвячений основним тенденціям екологізації політичного процесу. Я показую, що екологістські рухи у країнах Європи досягли рівня розвинутої діяльності політичних партій парламентського типу і стали суб'єктом прийняття політичних рішень. В Україні екологістський рух існує і діє у формі лобістських груп, не вдалося створити політичних партій «зелених» європейського типу. Інституціоналізація екологістського руху в Україні перебуває на стадії агітаційно-пропагандистської діяльності та інтеграції до політичного процесу. Цим обумовлене те, що екологістські рухи в Україні виступа-

ють переважно як групи тиску, за умов низького рівня їх партизації, що зумовлено не лише внутрішньою суперечливістю їхнього розвитку, а є й наслідком низького рівня екологічної культури українських громадян та панівного класу.

Екологізм першопочатково розвинувся в країнах Заходу як світоглядна ідеологія, що виникла внаслідок пошуків виходу з екологічної кризи, що охопила сучасну техногенну цивілізацію. З часом екологізм набуває характеру політичної ідеології та політичного руху, що ставить за мету комплексне розв'язання як соціальних, так і екологічних проблем сьогодення, стає втіленням концепції «третього шляху», відмінного від традиційних «правої» та «лівої» ідеологій. На Заході поміркований напрям екологістського руху значно розвинувся, частково інтегрувавшись до владних структур та інституціоналізуючи свою діяльність і екологічні інтереси населення у вигляді політичних партій.

Однією з головних проблемних ознак екологістського руху є його основоположні субсоцієтальність і транснаціональність. Мережева самоорганізація та дифузність лідерства є прикметними ознаками екологістського руху у світі. Ця характеристика часто вступає у суперечність з необхідністю становлення політичних партій парламентського типу на рівні національних держав.

На етапі становлення політичних партій «зелених» (партизації) екологізм як ідеологія-світогляд стає політичною ідеологією, чітко артикулюючи політичні вимоги у залежності від особливостей соціально-екологічної ситуації. Характерною рисою партизації екологістських рухів є тяжіння партій «зелених» до лівого політичного спектру, їхня співпраця із соціал-демократами та екосоціалістами.

Головна проблема, що розглядається у книзі, полягає в тому, чи здатен природоохоронний рух (як складова сучасного політичного процесу) у своїх інституціоналізованих формах – у вигляді громадських організацій та політичних партій – запропонувати ефективне вирішення нагальних екологічних проблем та скласти програму, що містила б можливості для вирішення соціальних та екологічних загроз, перед якими опинилося людство.

Другий важливий аспект проблематики природоохоронного руху – яким чином цей рух здатен впливати на політичні рішення, якими механізмами впливу він володіє на даному етапі свого розвитку. Головними такими механізмами, як свідчить досвід країн Європи, є вплив на масову свідомість (пропаганда) та вплив на чинне законодавство громадських рухів та політичних партій екологістського спрямування.

Аналізуючи особливості розвитку екологістського руху в Україні, я доводжу, що цей рух не перейшов до стадії розвиненої політичної діяльності, триває етап артикуляції прагнень та агітації. Природоохоронний дискурс не набув в Україні ознак розвиненої політичної ідеології. Екологістські рухи в політичному процесі виступають як групи тиску і не створюють ефективних механізмів екологізації державної політики. Спостерігається відсутність мережевого екологістського руху, подібного до поширеної на заході моделі рухів, які не стали політичними партіями; недостатня масовість «низового» руху на захист екологічних прав; формування партій «зелених» «згори».

На Заході екологістські рухи стали важливою складовою політичного процесу. В Україні цей процес все ще перебуває на початковій стадії розвитку, спостерігається відірваність екологістського руху від політичного процесу внаслідок відсутності впливових політичних утворень на зразок європейських партій «зелених». Існуюча Партія зелених України та інші політичні партії формально природоохоронного спрямування не користуються довірою з боку виборців, що гальмує процес інституціоналізації екологічних інтересів українців. Активно впливають на політичні інституції лише неурядові громадські організації екологічного спрямування, які, між тим, об'єктивно не можуть брати участі у боротьбі за владу, здійснюючи лише роль критика тих чи інших політично-управлінських рішень державних установ та, інколи, виробника пропозицій до чинного законодавства. Між тим цього явно недостатньо для екологізації державної політики. Тож, підсумовуючи, я стверджую, що в Україні існує нагальна потреба у формуванні «партій зелених» європейського зразка.

Ця книга – наслідок моїх напрацювань, здійснених під час студентських і аспірантських років у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Саме на цей час припадає моє знайомство з екологістським рухом і книгами та авторами, які склали підґрунтя для написання цього дослідження.

Охорона довкілля зацікавила мене набагато раніше, до вступу в університет, але змогу отримати необхідну інформацію про екологію як науку та екологізм я дістав саме у 2000-х роках. Одночасно протягом цих років українське суспільство стало сприйнятливішим до радикальних ідей побудови природозгідного суспільства, переживши руйнівну кризу 90-х років ХХ сторіччя і стаючи нарешті на ноги.

Автор висловлює вдячність своїм друзям та колегам, усім, хто підтримував мене на шляху до написання та видання цієї книги. Щоб згадати усіх, варто було б написати окрему брошуру, тож я просто висловлюю їм подяку. Завдяки моїм однопідумцям я постійно переконаюся, що суспільство потребує докорінних змін, а природоохоронні переконання є вагомими для вельми багатьох і можуть стати стимулом до дії.

Розділ I. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ ЕКОЛОГІЗМУ

XX століття породило різноманітні громадські та громадсько-політичні рухи, спрямовані на збереження навколишнього природного середовища. Становлення та розвиток їх можна прослідкувати, виходячи з деяких описаних у політичній науці тенденцій, постульованих зокрема у партології: кожен рух проходить закономірний етап зародження (як відповідь на виклики суспільних обставин) та послідовних етапів інституціоналізації: становлення, артикулювання вимог та, врешті-решт, розпаду або продовження інституціоналізації. Цей постійний колообіг різноманітних громадсько-політичних ініціатив призводить до того, що рух, спершу направлений на вирішення конкретної проблеми, рано чи пізно стає структурно оформленою одиницею, перетворившись на політичну партію або громадську організацію, або модифікує свої цілі у відповідності до зміни обставин, залишаючись громадсько-політичним рухом. Іншим варіантом розвитку руху є припинення його діяльності у зв'язку з досягненням заявлених цілей.

Варто розпочати з опису загального каркасу понять та схем дослідження, які автор запозичив із сучасної політичної науки.

У дослідженні береться як вихідна модель розвитку політичного руху, запропонована польським дослідником Єжи Вятром:

- створення передумов руху;
- стадія артикуляції прагнень (на якій рух може створюватися «знизу» – на основі спонтанної самоорганізації мас або

«зверху» – шляхом рекрутування нових членів центрами політичної чи економічної влади);

- стадія агітації;
- стадія розвиненої політичної діяльності (на якій можливе перетворення руху на політичну партію);
- стадія затухання політичного руху (у разі досягнення його цілей) [38, с. 320].

Тема класифікації партій розкрита у працях французького дослідника Моріса Дюверже, який поділяв партії на масові, кадрові та суворо централізовані. Партії «зелених» Європи загалом відповідають опису масових партій, запропонованому Дюверже: «Масові партії являють собою централізовані утворення, добре організовані й дисципліновані, зі статутним членством. Хоча тут важливу роль грають лідери й апарат партії, велике значення в них надається спільності поглядів, ідеологічній єдності членів. Масові партії найчастіше формуються знизу, нерідко на основі профспілкових, кооперативних та інших суспільних рухів, що артикулюють інтереси певних прошарків, професійних груп, прихильників відомих лідерів і ідей» [224].

Класифікація політичних рухів також дається у дослідженні Єжи Вятра «Соціологія політичних рухів і партій». Є. Вятр поділяв політичні рухи на:

- слабоорганізовані політичні рухи;
- політичні рухи з високим ступенем організації і тривалості (політичні партії).

Екологістський рух на різних етапах своєї інституціоналізації перетворюється з руху першого типу на рух другого типу (політичні партії).

Значущим методологічним підґрунтям є класифікація ідеологій, запропонована українським дослідником В.С. Лісовим. Він поділяв ідеології у залежності від того, які групи людей вони призначені об'єднувати. Зокрема, він стверджує, що «передусім варто виокремити *ідеології-світогляди*, призначені об'єднувати великі групи людей – етноси, нації, суспільні верстви (класи) і навіть все людство (так звана «глобальна ідеологія», яка лежить в основі сучасної системи міжнародного порядку). ... *Політичні ідеології* – це певні сукупності взаємо-

пов'язаних ідей, цінностей, символів та ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій» [126, с. 56]. У цьому контексті ми застосовуємо поняття «*світоглядна ідеологія*» або, у термінах В.С. Лісового, «*ідеологія-світогляд*» як характеристику екологізму на першому етапі його розвитку. Другий етап характеризується його перетворенням на *політичну ідеологію*.

Наступним важливим методологічним підґрунтям є підхід американських фахівців з питань оборони та національної безпеки Джона Арквілли та Девіда Ронфельдта, які пропонують поділяти масові громадянські рухи на «традиційні» та «мережеві», а також ґрунтовно аналізують поняття «мережна війна» – новий вид соціальних конфліктів, що описує делокалізовану, децентралізовану взаємодію акторів політичного процесу, під час якої сторони конфлікту діють відмінними від «традиційних» способами. Типовими прикладами «мережних» утворень є рух за альтернативну глобалізацію, «сапатистська армія» корінних народів у Мексиці та інші так звані «постмодерні» соціально-політичні утворення, передусім масові громадські рухи. Актуальним є застосування підходів Дж. Арквілли та Д. Ронфельдта до сучасних екологістських рухів.

Одним з основних понять та процесів, що описуються у нашому дослідженні, є **інституціоналізація** (рухів та партій). Згідно з визначенням професора університету Northwestern University (Іллінойс, США) К. Джанди, «інституціоналізація – це процес, за допомогою якого партії стають стійкішими, набувають значення та стійкості. ... Інституціоналізація є не лише процесом, але й властивістю, або станом. Як властивість, інституціоналізація може бути визначена як ступінь матеріалізації партії у суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимих моделей поведінки» [73].

Процес інституціоналізації екологістського руху розглядається у рамках дослідження крізь призму концепції італійського партолога А. Панеб'яно, який трактує процес, що перекладається як «інституалізація», як якісний стрибок у розвитку партії. Терміном «**інституалізація**» вчений позначає процес, через який організація інкорпорує цінності та цілі її

засновників. Інституалізація в інтерпретації італійського вченого розглядається як «результат тісно пов'язаних між собою процесів: 1) появи і стабілізації в рамках партійної еліти інтересів, котрі визнають подальше існування організації за основну і автономну цінність та 2) виникнення різномірних форм лояльності до партії» [224].

Процес інституціоналізації екологістських рухів характеризується тим, що стихійно чи керовано з'являються нові рухи, котрі приходять на місце попередніх, що перетворилися на політичні партії або припинили свою діяльність. Особливістю цього процесу є актуалізація (іноді штучна) «протестних» настроїв у масовій культурі та політичній свідомості громадян. Цей феномен отримав у дослідженні канадських соціологів Дж. Хіза та Е. Поттера назву «Бунт на продаж» [162]. Така «псевдоактивістська» діяльність, що стає «брендом» та популяризується у західних ЗМІ, стосується теми цієї книги у деяких важливих аспектах. Особливість її полягає у тому, що кожен протестно налаштований щодо «традиційного» (на даний момент) суспільства рух може комерціалізуватися та стати частиною «позиційних благ», тобто, у спрощеному розумінні, моди. Такими рухами стали молодіжні «музично-протестні» напрями середини та другої половини ХХ сторіччя (деякі відгалуження рок-музики), феміністичний рух, рух за права секс-меншин та ін. «Справжня» активістська діяльність, заснована на певних переконаннях та цілісному уявленні про бажаний суспільний розвиток, а priori не може належати до моди чи стати субкультурою, хоча й може межувати та вступати в «союзи», діяти спільно з «брендовими» рухами. Екологістський рух у процесі своєї інституціоналізації вступає в союзи або поглинає певні субкультурні утворення, які поділяють цінності біоцентризму (ними є різноманітні молодіжні «музично-протестні» течії).

Тепер перейдемо до термінів, що описують суть досліджуваних партій та рухів. Найважливішим поняттям, що вживається у книзі, з цієї точки зору є «екологізм».

Екологізм – це особливий тип світогляду, котрий ґрунтується на таких постулатах: взаємозв'язку, а не протистояння людини та природи, активної життєвої позиції у відстоюванні

своїх громадянських та зокрема екологічних прав. Екологізм може бути *світоглядом* та *ідеологією*.

За визначенням Т.В. Гардашук, «ідеологія екологізму спрямована на об'єднання людей задля збереження життя на планеті Земля та досягнення збалансованості між природою та людським суспільством. Тому синонімом ідеології екологізму є «зелена ідеологія» [41, с. 85].

Екологiст – людина, що активно займається збереженням довкілля (в усіх його формах) як поодинці, так і в ролі учасника громадських рухів, організацій та політичних партій.

Термін «еколог» (науковець, що професійно займається науковою дисципліною «екологія») не є тотожним поняттю «екологiст». Не варто ототожнювати в буденному та науковому слововживанні ці поняття, оскільки вони позначають науковця та активіста-природоохоронця відповідно.

Термін «природоохоронець» смислово близький поняттю «екологiст». Часто він позначає також громадянина, що професійно займається охороною довкілля як активіст громадських організацій. Поняття «природоохоронець» та «екологiст» вживаються в рамках дослідження як рівноправні і позначають людину-носія екологістського світогляду.

Варто також зазначити, що існує тлумачення американського вченого Ендрю Добсона (Прінстонський університет), що розрізняє дві течії – екологізм та інвайронменталізм (від англ. environment – «довкілля»). Він трактує їх як два різновиди «стурбованості екологічними проблемами». **Екологізм** у його інтерпретації – течія, що наполягає на самоцінності життя та природи, **інвайронменталізм** – течія, що обстоює вирішення екологічних питань суто управлінськими засобами і необхідність збереження природних ресурсів прив'язує до необхідності збереження виробництва та споживання [115, с. 164].

Партії та рухи, що поділяють цінності та вимоги екологізму, згідно з традицією, що склалася у США та країнах Європи, називають «зеленими» партіями та рухами. Термін «зелений» (у застосуванні до партії, руху, ідеології) вживається у дослідженні як рівнозначний поняттю «екологістський».

Екологія – сукупність наук про взаємодію біологічних систем (в тому числі й людини) з природним середовищем [108, с. 9]. В рамках дослідження поняття «еколог» застосовується лише на позначення вченого, що фахово займається зв'язками між людським суспільством і навколишнім середовищем, а також зв'язками всередині природного довкілля.

Варто зробити важливе зауваження: часто в західних екологістських текстах говориться про наукову дисципліну «екологію» як підґрунтя природоохоронного руху. Такі висловлювання варто сприймати обережно та пам'ятати, що коли йдеться про екологізм як світоглядно-ідеологічну систему, він не ототожнюється з його підґрунтям – екологією, фундаментальною науковою дисципліною, та соціальною екологією у її американській (соціологи Чиказької школи) та вітчизняній трактовці (як нової галузі наукового знання). Прихильники глибинної екології інтерпретують екологізм як «мудрість» у розумінні давньогрецької філософії, певну світоглядну модель, яка справді має наукоподібний характер і ґрунтується на досягненнях екології як підрозділу біологічного знання (однак містить при цьому, наприклад, складові релігійного світогляду, запозичені зі світових релігій). Білл Деволл, консультант Фондації Глибинної Екології (Сан-Франциско) та Професор Emeritus соціології Державного університету Гумбольдта (Арката, США) визначає **«екософію»** як «уміння спостерігати, ... звертати увагу на те, що лежить поза межами суб'єктивності та інтроспекції» [69]. Частково постулати цієї «мудрості» у адаптованому вигляді переходять до політичних програм партій екологістського спрямування, але вони є теж скоріше настановами, а не науковим підґрунтям. Тому екологізм не обов'язково є цілісним науковим знанням. Екологізм як світоглядна система лише прагне виразити альтернативу панівній на Заході антропоцентричній точці зору, довести, що технократичне суспільство вичерпало свій потенціал та потребує негайного реформування.

Природоохоронна діяльність – активний вплив суб'єкта на прийняття політичних та управлінських рішень з метою оптимізації взаємодії людини та навколишнього середовища, участь у заходах, що забезпечують збереження та відтворення

природних ресурсів, уникнення негативних наслідків виробничої діяльності щодо природного середовища та здоров'я людини.

Екологічна свідомість, згідно з визначенням «Філософського енциклопедичного словника» (К., «Абрис», 2000), – це «усталена й усвідомлена система уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності. Невід'ємною умовою формування екологічної свідомості як важливого складника світогляду сучасної людини є система багатоступеневої і фундаментальної екологічної освіти та пропаганди» [201, с. 189]. Російський політолог, доктор філософських наук А.І. Костін дає таке визначення екологічної свідомості: «частина суспільної свідомості; конкретно-історичне і практичне осмислення стосунків людини та природи» [118, с. 39].

Екологічна політика, згідно з визначенням українського дослідника, доктора філософських наук М.І. Хилька, це «особлива сфера управління розвитком суспільства і його взаємовідносинами з природою; ... механізм узгодження соціальних та екологічних цілей суспільства, оптимізації природоперетворюючої діяльності людини; ... система заходів і засобів, пов'язаних із впливом суспільства на природу, що здійснюються за трьома напрямками: 1. Охорона окремих об'єктів природи; 2. Організація раціонального використання ресурсів природи; захист оточуючого людину середовища» [214, с. 102].

Також існує інтерпретація цього терміну американським культурологом Джеремі Ріфкіним, президентом Фондації економічних трендів і Фондації кризи парникового ефекту, який застосовує поняття «**біосферна політика**». Це «новий політичний підхід, що ... розглядає Землю як живий організм, а людський вид – як партнера і учасника, залежного від належного функціонування біосфери і в той самий час відповідального за її добробут. Біосферна політика об'єднує мислення трьох великих соціальних течій ери після Другої світової війни в одне філософське бачення: по-перше, це рухи за партисипаторну демократію і економічну справедливість, включно з антиколоні-

альними рухами Третього світу, рух за громадянські права, студентські та жіночі рухи в Першому світі і недавно постали рухи за права людини і демократію в СРСР та Східній Європі; по-друге, різноманітні рухи на захист і збереження довкілля, що включають права тварин і рухи за стійку агрокультуру, і нові, природоохоронно орієнтовані рухи за мир; і, по-третє, рухи, що концентруються довкола лікувальної свідомості і трансформаційної політики, включаючи багато нових форм особистісної терапії, рух за людський потенціал, цілісне здоров'я і нове духовне пробудження, що з'явилися як всередині іудео-християнських спільнот, так і поза їх межами, у східних і нетрадиційних релігійних і духовних практиках. Усі три соціальні течії натхненні глибоким людським прагненням переосмислити суть участі у житті спільноти: політична спільнота та інституційне життя політичного учасника; природна спільнота і зовнішнє життя довкілля; і духовна спільнота та внутрішнє життя душі» [267, с. 3].

Багато авторів наголошують і на значному зв'язку екологізму та **постмодернізму**. Зокрема, «заперечення сучасного філософського трактування людського пізнання (епістемології) – це та основна якість постмодернізму, який глибинна екологія поділяє – те, що Ricoeur (1974) називає «анти-базисною» (anti-foundational) стратегією. ... Глибинна екологія також заперечує дуалізм між суб'єктом та об'єктом, собою та іншим, ідеологією та наукою, людством та природою. ...В глибинній екології людські істоти як суб'єкти зникають і замінюються концепцією людини Наеса в термінах «образ суцільного поля відносин, що ...розчиняє в собі концепцію «людина-в-середовищі» (англ. «relational total field image which ... dissolves the man-in-environment concept»)» [265].

Перш ніж охарактеризувати основні різновиди екологізму, варто дати визначення поняттю «антропоцентризм», домінування якого аналізується та критикується радикальною частиною представників екологістського руху.

Антропоцентризм – це «традиційне уявлення про те, що людські цінності, потреби й інтереси мають абсолютну значимість» [115, с. 38]. Згідно з визначенням М.М. Кисельова, він є «фундаментальним світоглядним орієнтиром людського роду,

одвічним переконанням, що саме людина є центром і вищою метою світобудови, що Всесвіт створений саме для неї і усі його фрагменти і процеси налаштовані на задоволення її потреб» [115, с. 37]. Антропоцентризм може бути або модифікований, або замінений на інші світоглядні орієнтири. Основними з-поміж них є біоцентризм, екоцентризм та антиантропоцентризм.

Біоцентризм – «сприйняття усіх живих істот, усіх фрагментів системи Земля як таких, що мають цінність самі по собі незалежно від людських інтересів. Представники цього напрямку вважають, що біофілія – любов до всього живого – для людини є генетично властивою. Біологічна піраміда ... по суті є не пірамідою, а кільцем, в якому все є взаємопов'язаним та взаємозалежним. Наші моральні політичні ідеали не можуть обмежуватися інтересами людства, яке мусить, нарешті, усвідомити свою відповідальність перед іншими представниками живої природи» [115, с. 40]. Саме на біоцентричному підході ґрунтує свою діяльність зоозахисний рух, передусім його «аболіціоністське» відгалуження, тобто рух за «звільнення» тварин.

Екоцентризм, згідно з визначенням М.М. Кисельова – «загальноекологічний напрямок, який обстоює необхідність поширення морально-екологічних принципів від окремих живих істот до екосистем. ...Окремі екосистеми ... мають більшу цінність, ніж окремі тварини і навіть люди. Екологічне співтовариство утворюють рослини, тварини й ландшафт. Вони не можуть існувати одне без іншого і складають загальне ціле, яке є головним об'єктом для збереження» [108, с. 86].

Екоцентризм, на думку американського дослідника, професора філософії Фредеріка Кауфмана, є «радикальним відхиленням від буденної етики з двох причин: 1. Ставиться під сумнів важливість добробуту людей, тим часом як етика традиційно попередньо зайнята добробутом людей; 2. Моральність [у ньому] – предмет холистичної оцінки, а не індивідуального добробуту» [258, с. 254].

До одного з виявів екоцентризму відносяться **екофемінізм** (термін уведений Французом Дюпон у 1974 р.). Природа в екофемінізмі ототожнюється з жіночим архетипом, і як природа, так і «жіноче начало» перебувають під постійним пресом маскуліної, технократичної, раціоналізованої циві-

лізації. М.М. Кисельов наводить такі принципи екофемінізму:

- зв'язок між гнобленням жінок і гнобленням природи;
- усвідомлення цього зв'язку є необхідним для розуміння природи;
- феміністська теорія та практика повинна включати екологічну перспективу;
- а вирішення глобальних проблем повинно включати перспективу феміністську» [115, с. 43].

Антиантропоцентризм – світоглядна установка, згідно з якою людина тлумачиться як тотальний ворог природи. «Людина в екосистемах спричинює вбивство, експлуатацію та гноблення, тому виникає необхідність війни проти людського роду як засобу врятування планети. ...Нині вимагається не просто надати природі права, правового захисту як людині, а зробити її в цьому плані об'єктом пріоритетнішим, ніж людина та суспільство. У зв'язку з цим набуває поширення термін «позагуманітарні цінності». Б. Каллікот вважає, що захищати слід права диких тварин, а не свійських, бо останні є наслідком людської експансії в природному світі і так само, як і люди, не заслуговують на захист» [108, с. 86–87].

Про **часові рамки** дослідження. Діяльність громадських рухів та політичних партій аналізується передусім на прикладі країн Європи та США. Також буде розкрита проблематика діяльності екологістських рухів в Україні в часовому проміжку 60-ті рр. ХХ ст. – 2000-ні рр. ХХІ ст.

Розглядаючи **класифікації** сучасного екологістського руху, варто зауважити, що існує декілька варіантів його поділу. Першою наведемо класифікацію шведського дослідника Дж. Нордквіста, який вирізняє три основні течії сучасного радикального екологізму: глибинну екологію, соціальну екологію та екологічний фемінізм.

Перелічені течії мають певні ознаки політичних ідеологій, хоча часто позиціонують себе як рухи, що перебувають за межами ідеологій (усталеною практикою для багатьох сучасних природоохоронних рухів та організацій стало чітке позиціонування себе поза політикою та пов'язаними з нею ідеологіями).

Критерій радикальності руху означає відмову від усталених в суспільстві поглядів на природоохорону та перехід на позиції того, що слід змінювати стереотипний суспільний світогляд, ставлення кожного громадянина в суспільстві до себе, природи та оточуючих людей.

Як характерні приклади таких рухів у книзі наводяться рух «Земля перш за все!» і відмінні від нього за типом діяльності комуни анархістського спрямування, котрі стоять на позиціях екоанархізму та біорегіоналізму. Різновидом радикального екологістського руху, що не прагне в сукупності до здобуття інституційних повноважень та політичної влади, але ставить за мету реформування суспільства, є біорегіоналізм, течія глибинної екології та рух, який можна умовно окреслити загальним означенням «рух екосаботажу».

Чіткого політичного проекту екологістські рухи в цілісному вигляді так і не виробили. Існують лише декларативні ідеї, проголошені та ґрунтовно розвинені соціальними екологами (М. Букчин, А. Горц) та глибинними екологами (А. Наес та ін.). Варто також говорити про гібриди, або поєднання екологістських ідей з тими чи іншими формами класичних ідеологій: так у 70–80-х рр. з'явився «анархо-екологізм» (представлений передусім ідеями М. Букчина), «екофашизм» (умовна назва – течія представлена, зокрема, фінським автором К'аарло П'ентті Лінкола), і поміркована форма такого поєднання – екологістська («зелена») соціал-демократія. При цьому екологістами неодноразово висувалися лозунги «пошуку третього шляху» у політичному процесі. Однак завжди варто пам'ятати, що екологізм неминуче стикається з необхідністю прийняття тієї чи іншої моделі вирішення не лише суто природоохоронних, а загальносоціальних проблем. І тут тактика і стратегія цього вирішення неминуче диктується вже напрацьованими «традиційними» ідеологіями (які, утім, пережили протягом 80–90-х рр. кризу легітимності й стратегічних завдань та свого роду «злиття ідеологій»).

Вироблення нових засад політики, від якої безпосередньо залежить виживання людства у нових умовах, які воно саме породило, передбачає як світоглядну складову, так і складову практично-дієву (вона стосується сфери практичного здійс-

нення політики). Світоглядна складова містить у собі сукупність певних ідей, політичних та філософських доктрин, а екологізм є певною світоглядною системою.

Варто зазначити, що існує досить багато критеріїв поділу екологізму як ідеології та світогляду. Такими критеріями, зокрема, є: «радикалізм» та «поміркованість» у ставленні до вирішення глобальних проблем людства, прагнення до оформлення як громадські рухи та політичні партії та абсентеїзм (відмова від участі у політичному процесі, зокрема виборах), релігійне та позарелігійне (або атеїстичне) забарвлення, антропоцентризм та біоцентризм основних постулатів, утопічність та неутопічність політичних програм та ін.

Нас цікавлять такі основні концепції взаємодії людини та довкілля:

1. Антропоцентрична (зокрема вульгаризована версія Просвітництва), згідно з якою протиставлення людини та природи існує як конфлікт стихійних сил природи, які слід підкорити, максимально використавши при цьому природні ресурси. Цей підхід повністю виключає необхідність природоохорони та оперує передусім таким терміном, як «мудре природокористування». Події ХХ сторіччя (виснаження природних ресурсів, техногенні катастрофи та, як реакція на це, бурхливий розвиток природоохоронного руху) вплинули значним чином на таку установку у бік її «екологізації», у тому числі у політичному вимірі. Нині відверто антиекологістський світогляд не декларується політиками та громадськими діячами, у програмах політичних партій йдеться передусім про «сталій розвиток» економіки. Також наприкінці ХХ сторіччя був винайдений термін «корпоративна соціальна відповідальність», що охоплює собою елементи екологізації та безкорисливої благодійної діяльності великих корпорацій. Однак рецидиви «вульгарно-просвітницької» установки все ще помітні, передусім у гальмуванні прийняття важливих природоохоронних рішень на міжнародному рівні та рівні окремих держав.

2. Помірковано-реформістська, яка передбачає критику нищення природного середовища з точки зору антропоцентризму. Містить елементи естетичного захоплення навколишнім природним середовищем, а також низку постулатів, які зводяться

до того, що економічне зростання суспільства має відбуватися не за рахунок наступних поколінь. На подібному підході передовсім побудована модель «сталого розвитку». Може втілюватися у чітку ідеологію парламентських політичних партій, зокрема, у вигляді екологічної соціал-демократії та екосоціалізму.

3. Глибинна екологія. Передбачає відмову від антропоцентризму, ставлення до людини як рівноправної істоти з іншими формами життя. Наголос робиться на поверненні до втрачених сучасною цивілізацією духовних коренів. Не містить, однак, цілісної політичної моделі, може слугувати лише як одне із ідеологічних базисів екологізму.

4. Соціальна екологія, яка має антропоцентричне підґрунтя, однак, вважає, що людина має поважати усі інші види життя на Землі, декларує антиєрархізм, різко негативне ставлення до держави (антиєтатизм) та прагне до реалізації політичної моделі, заснованої на децентралізації та кооперації вільних комун.

Іншими різновидами моделей відносин «людина-довкілля», які лишаються поза рамками дослідження, є інтерпретація взаємодії людини та природи різноманітними релігіями та езотеричними вченнями.

У рамках ідеологічного розподілу, який укорінився на Заході протягом 70–80-х рр. ХХ ст., прийнято розрізняти поділ екологізму на соціальну та глибинну екологію. У найбільш загальних рисах цей поділ трактується таким чином.

Соціальна екологія (екоанархізм) описує способи найбільш ефективної взаємодії людського суспільства та природи і критично ставиться до повної відмови від антропоцентризму на користь «рівноправності» усіх живих істот. Істотним моментом людського співжиття в рамках соціальної екології вважається нерівність, розшарування всередині самого людського суспільства, поділ на класи та інші соціальні утворення. Саме така нерівність є в рамках цієї моделі однією з головних причин споживацького ставлення до довкілля. Правлячим класам вигідно знищувати довкілля задля досягнення економічного зростання. Соціальні екологи рішуче відкидають звинувачення у всіх бідах, пов'язаних зі станом довкілля, «людства як та-

кого» та «звичайної людини-споживача». Завжди варто звертати увагу на соціальні причини цих бід.

Варто зазначити, що назва «соціальна екологія» вживається у різних контекстах різними авторами, що може призвести до невизначеності даного поняття. Якщо прослідкувати його витоки, то поняття «social (human) ecology» (соціальна (людська) екологія) з'явилося у США на початку 20-х років ХХ ст. у роботах представників Чиказької школи соціологів Р. Парка, Е. Берджеса та Р. Маккензі. Соціальна екологія як наука постала після Першої світової війни. Швидкий її розвиток дозволив на черговому конгресі соціологів, що відбувся у Варні 1970 р., створити Дослідницький комітет Всесвітнього об'єднання соціологів з проблем соціальної екології. Як стверджує О. Салтовський, «в матеріалах цього конгресу соціальна екологія визначалась як соціологічна дисципліна, що відповідало західному розумінню соціології в широкому розумінні як взагалі науки про суспільство. У вітчизняних наукових традиціях соціальну екологію варто визначати як науку соціальну, а не соціологічну» [153].

Існує й радянська та пострадянська інтерпретація цього терміну. На теренах СРСР його застосовували як визначення **наукової дисципліни**, а не **ідеології**. За визначенням українського дослідника М.М. Кисельова, соціальна екологія – «міжгалузевий науковий напрям, який досліджує соціальні, екологічні, економічні, технологічні та інші аспекти гармонізації суспільства та природи. ...У Радянському союзі, після проведення Першої всесоюзної конференції «Проблеми соціальної екології» (Львів, жовтень 1986), закріпилася назва «соціальна екологія». Цей напрям отримав активний розвиток у працях Е. Гірусова, В. Комарова, О. Маркова, Г. Бачинського, А. Горелова, О. Салтовського та ін.» [108, с. 43]. Отже, у цьому розумінні термін «соціальна екологія» ширший за інтерпретацію його М. Букчиним, який зводить це поняття лише до антропоцентрично орієнтованого відгалуження екологізму.

Соціальна екологія у «політико-ідеологічному» контексті (не у розумінні наукової дисципліни) була заснована як напрям радикального екологізму Мюреєм Букчиним на початку 1960-х років з метою критики політичної системи сучасного західного

суспільства, насамперед США – країни-головного чинника екологічної кризи. Витоки екологічної кризи М. Букчин вбачає в ієрархічній структурі та авторитарності соціальних, політичних та економічних інститутів сучасного «капіталістичного» суспільства, а також в експансії технологій, спрямованих на задоволення усіх людських бажань (в тому числі тих, що перевищують базові потреби людини) будь-якою ціною [26, с. 173]. Внаслідок вкоріненої в суспільстві ієрархічності та експлуатації людини людиною та природи людиною одна частина суспільства домінує над іншою, а суспільство підноситься над природою загалом. Людство, на думку Букчина, не зможе подолати сучасну екологічну кризу за умов існування вільного ринку, бюрократичної системи індустріального суспільства та панування корпоративних інтересів.

Позитивні зміни у стосунках між різними групами людей та між людьми й природою можуть відбутися за умов усунення існуючої системи влади. Натомість суспільні та економічні відносини мають бути децентралізовані, а технології повернуті до природи і відповідати екологічним умовам регіону.

Соціальна екологія, або екоанархізм Букчина вступає у жорстку полеміку з представниками глибинної екології. Зокрема, широко відомий «Діалог Мюррея Букчина та Дейва Формена» [240], де йдеться про те, що соціальна екологія ставить на перше місце нагальне забезпечення потреб людини, а глибинна екологія – виключно дотримання прав природи. Глибинна екологія була піддана критиці теоретиками «соціальної екології» за її «наївні» погляди на шляхи досягнення соціальних змін та «антигуманістичну» спрямованість. Її ознаки соціальні екологи бачать у біоцентризмі глибинної екології та наданні пріоритету збереженню насамперед дикої природи. Обурення автора викликав постулат глибинних екологів про те, що в екологічному колапсі «винні» усі раси та соціальні прошарки. Сам М. Букчин є жорстким критиком біоцентризму всередині екологічного руху. На його думку, глибинна екологія більше за будь-яке інше екологістське вчення звинувачує людство в екологічній кризі (промовистий приклад – критика технократичної діяльності людства членами організації «Земля перш за все!»).

М. Букчин говорить «не про біоцентризм або соціоцентризм своєї концепції, а про «першу» і «другу» природу людини, розміщуючи людський розум і саму людину в природний контекст і намагаючись подолати традиційний для західної культури дуалізм між природою та розумом, розумом і тілом, природним та соціальним» [115, с. 174]. Природа насправді вільна від будь-яких антропоцентристських моральних штампів, але її угрупованням притаманні альтруїзм, кооперація, комплементарність форм живого, стале функціонування цілісних угруповань (соціальних груп). Аналіз суті цих передовсім природних феноменів може надати продуктивні моделі для переосмислення людських відносин. На основі даних міркувань М. Букчиним було розроблене так зване «екоанархістське» вчення, модифікацію ідей класиків анархізму XIX сторіччя.

Також варто говорити про іншу традицію інтерпретації соціальної екології, що розвинулася у СРСР у 80-х рр. XX ст. У 1986 р. радянський філософ, доктор філософських наук Е.В. Гірусов наголосив на необхідності створення соціальної екології – «принципово нової і незвичайної галузі знання, де природні і соціальні процеси повинні розглядатися у комплексній єдності не лише на рівні загальних теоретичних положень, а й на рівні прикладних питань безпосередньо практичної діяльності. ... Об'єкт [її] вивчення – місце стику природи та суспільства. ... Головним завданням соціальної екології є визначення оптимальних форм взаємодії суспільства і природи як частини цілісної динамічної рівноважної системи» [47, с. 181]. Значним поштовхом для розвитку цієї галузі знання стало проведення I Всесоюзної конференції «Проблеми соціальної екології» 1–3 жовтня 1986 р. у м. Львові, а також вихід робіт Е.В. Гірусова (Москва), В.Д. Комарова (Ленінград), Ю.Г. Маркова (Новосибірськ), Г.О. Бачинського (Львів) та ін.

Що прикметно, термін «соціальна екологія» з'явився у СРСР незалежно від традиції, закладеної М. Букчиним на Заході. Зокрема, Е.В. Гірусов стверджує, що назва для «сучасної наукової теорії взаємодії людства та природи» виникла як така, що, «очевидно, найбільш повно відображає як специфіку, так і спадкоємність нової галузі знання щодо наук, що склалися раніше» [47, с. 181].

Згідно з визначенням українського дослідника, доктора політичних наук О.І. Салтовського, «соціальна екологія – це інтегративна наука, що вивчає основні закони та закономірності взаємодії суспільства і природи з метою оптимізації та гармонізації їх взаємодії» [173]. Е.В. Гірусов називає соціальну екологію «теорією про шляхи та принципи перетворення людської діяльності у відповідності з об'єктивними вимогами законів саморегуляції біосфери» [47]. Доктор філософських наук В.Д. Комаров визначає її як «інтегральну науку про закономірності розвитку соціоприродних відносин, про принципи і методи, спочатку оптимізації, а потім і гармонізації відносин суспільства та природи» [112]. Доктор фізико-математичних наук Ю.Г. Марков вважає, що «соціальна екологія – це наука про конструювання оптимальних відносин між суспільством і природою, в результаті якого цілеспрямовано покращується якість природного середовища» [134]. Доктор географічних наук Г.О. Бачинський підкреслює, що соціальну екологію доцільно визначати як «інтегральну міждисциплінарну науку, що вивчає закономірності взаємодії суспільства та природи в межах соціоекосистем різного ієрархічного рівня і розробляє наукові принципи гармонізації цієї взаємодії» [18].

На ґрунті аналізу приналежності соціальної екології до певної наукової дисципліни на пострадянському просторі існує дискусія стосовно доцільності вживання терміну «інвайронментальна соціологія» або «екологічна соціологія».

Однак вищенаведені інтерпретації соціальної екології опиняються поза рамками даного дослідження з огляду на значущість у соціально-політичному дискурсі країн Заходу вживання терміну «соціальна екологія» саме у значенні, яке йому надавав М. Букчин. Тобто в рамках аналізу становлення екологістської ідеології я розглядаю соціальну екологію (екоанархізм) саме як ідеологію, а не наукову дисципліну, вироблену на теренах Західних країн та СРСР.

Глибинна екологія має у своїй назві протиставлення т. зв. поверхневій екології (*shallow ecology*), тобто сукупності ідей, які лише частково вирішують питання гармонії людини та природи. У загальних рисах глибинна екологія закликає до цілковитого перегляду попереднього шляху Західної цивіліза-

ції, шляху технічного прогресу та економічного зростання за рахунок виснаження природних ресурсів. Основною ідеєю є відмова від антропоцентризму, від позиціонування людини в «центрі світоустрою», що є, на думку глибинних екологів, фундаментальною помилкою розвитку людства, яка особливо чітко виявила себе в епоху індустріалізації та в сучасну епоху.

Конкретної політичної та соціально-економічної програми прибічники глибинної екології так і не виробили. Ними було написано ряд важливих у філософсько-світоглядному плані праць («Думаючи як гора» А. Наїса та ін., «Сповідь ековоїна» Д. Формена [203], «Коли не залишається нічого святого» Дж. Мандера [133], «Кінець техноутопії» В.Р. Каттона [99] та ін.), які всебічно критикують технократичне суспільство. Наведені авторами факти доводять згубність відмови від «природних коренів» людства і гонитви за економічним зростанням. Однак конструктивного проекту устрою, який би перестав бути «технократичним» та «антропоцентричним», так і не було вироблено повністю.

У рамках дослідження розглядається такий наслідок «глибинно-екологічного підходу» до вирішення проблеми взаємодії з довкіллям, як мережеві соціальні рухи. Це рух екопоселень, рух екотажу (на зразок «Earth first!» у США та «Хранителів райдуги» на теренах СНД), рух за права тварин та – частково – рух Дружин охорони природи (у СРСР та СНД), які спиралися при виробленні своєї позиції на деякі праці ідеологів глибинної екології.

Глибинна екологія спирається на описані вище підходи – екоцентризм та, залежно від течії й мислителя, антиантропоцентризм, прагнучи подолати пануючі у західній цивілізації «європоцентричні» та «антропоцентричні» стереотипи.

Течія «глибинної екології» з'явилася у 1972 р. Вперше даний термін уведений в обіг норвезьким філософом Арне Насом. Течія протиставляла себе так званій «поверхневій екології» (*англ.* «shallow ecology»), яка базувалася на ідеях західного раціоналізму й убачала необхідність розв'язання екологічних проблем індустріального суспільства лише тією мірою, якою це необхідно для збереження здоров'я та добро-

бути людини, тобто шляхом зменшення рівня забруднення й раціональнішого використання природних ресурсів. «Поверхнева екологія» (назва дещо умовна), таким чином, не виходила за рамки антропоцентризму, діючи в рамках «Просвітницької» парадигми.

На противагу цьому підходу глибинна екологія представляє усі форми життя як рівнозначні та рівноцінні. Вплив людини на довкілля має бути зведений до мінімуму, оскільки вона не має жодних привілеїв щодо використання природних багатств. Вплив її на довкілля має бути мінімізований, а не просто доведений до певного «наукового обґрунтованого балансу». Звісна річ, такий підхід виключає існування великих промислових комплексів, гонки озброєнь, рівня споживання, властивий країнам США та Європи. У певній мірі цей підхід – відповідь на виклики доби ресурсів, що закінчуються.

Основою глибинної екології є біоцентризм, або екоцентризм (антиномія до «антропоцентризму»). Основні праці діячів цього напрямку містять міркування щодо людської мудрості та здорового глузду, а не наукові побудови. Людина тут розглядається лише як частка природи, яка є цінністю сама по собі (так само як і інші істоти та неживі об'єкти, наприклад, ландшафти).

Як наслідок, глибинна екологія заперечує централізовану бюрократичну владу й технократичне суспільство, закликаючи до простоти «природного життя» на чолі з духовними провідниками. Утім, дані погляди так і не були окреслені у вигляді чіткої політичної та економічної програми для здійснення необхідних перетворень. Головним досягненням даної течії стало обґрунтування «типу спілкування з природою, ґрунтованого не стільки на людській раціональності, скільки на інтуїції й духовності» [115, с. 172].

Варто зауважити, що глибинна екологія може бути адаптована до положень екоанархізму і мало вписується до канонів реформістського напрямку екологізму, що підтримує парламентську демократію та «сталій розвиток» економіки. Передусім тому, що сучасні економічні моделі країн світу визначаються глибинною екологією як згубні в самій своїй серцевині, спрямованими на технократичне нищення довкілля.

Децентралізоване суспільство та пряма демократія не відкидаються глибинною екологією, а схвалюються. Однак своєрідна місія, на нашу думку, цієї течії полягає не в розробці конкретного політичного проекту, а у формуванні чітких біоцентричних аргументів проти сучасного напрямку розвитку цивілізації. Не можна заперечувати й того, що в пошуках альтернатив технократизму глибинні екологи (наприклад, американські екофілософи Дж. Мандер у праці «Коли не лишається нічого святого» [133] та У. Каттон мол. у праці «Кінець техноутопії» [99]) проаналізували безцінний досвід не-західних цивілізацій, які, на їхню думку, зневажливо та європоцентрично названі «первісними суспільствами» та «дикунами». Безумовно, досвід подібних стабільних та залежних від певного регіону суспільств не можна перенести у повному обсязі на сучасну технократичну цивілізацію. Однак певні духовні настанови «первісних племен» цілком адаптуються до сучасних реалій. Значення глибинної екології полягає у її революційно-перетворюючому потенціалі та впливі на свідомість, запереченні як постмодерністських лозунгів на зразок «усі філософсько-політичні течії мають рівну цінність і однаково праві», так і Просвітницьких ідей Людини як «підкорювача природи». Безумовно, цю логіку підхопили та розвинули, хоча й своєрідно та в антропоцентричному ключі, представники соціальної екології (екоанархізму).

Досить значну кількість ідей глибинна екологія запозичила з постулатів «екоалармізму», або течії, що визнає та попереджає про досить стрімке наближення екологічного колапсу на планеті. Наприклад, У. Р. Каттон мол., стверджує, що будь-який сучасний політичний устрій, від тоталітарного до демократій західного зразка, характеризується однією спільною рисою: орієнтованістю на споживання невідновлюваних ресурсів. На думку вченого, людство живе «в борг» у наступних поколіннях. Знищуються ресурси, які відновлюватимуться протягом тисячоліть – нафта та природний газ. Каттон стверджує, що цей процес екстенсивного економічного зростання не є ані «поганим», ані хорошим, що до нього не можна застосувати морально-етичні чи політичні оцінки. Цей процес є закономірним етапом розвитку будь-якої спільноти живих організмів: при

потраплянні до сприятливого середовища вони розмножуються до піку можливостей середовища. Далі йде спад чисельності та майже повне зникнення виду. На думку вченого, така тенденція властива усім організованим спільнотам живих організмів, і людство не є винятком. Прикладом такого колапсу є перенаселення острова Пасхи, наслідком якого стали нищівні війни, які різко скоротили чисельність аборигенного населення. На думку Каттона, значною помилкою усіх політичних діячів є переконаність у тому, що проблеми людства можна вирішити пошуком та використанням нових джерел енергії. Натомість слід зосередитися на припиненні зростання чисельності населення та на поверненні людства до тієї оптимальної чисельності, яка дозволяє планеті відновлювати свій потенціал.

Твердження Каттона можна трактувати як нищівну критику численних «теорій змови», у яких стверджується постулат про глобальне панування певної суспільної чи національної групи над людством. Навіть якщо припустити факт такого панування, воно не може бути стабільним, оскільки екстенсивний шлях розвитку людства приведе до вичерпання ресурсів. Це стане чинником колапсу будь-якого суспільного устрою, тоталітарної, авторитарної чи демократичної політичної системи. Таким чином, тоталітарний «світ за Оруеллом» (описаний англійським письменником Дж. Оруеллом у романі-антиутопії «1984» [152]) або «світ за Джеком Лондоном» (п'ятисотлітня влада олігархії в індустріальному суспільстві, описана американським письменником у романі «Залізна п'ята» [127]) неможливі з огляду на вичерпність природних ресурсів, які забезпечують стабільність тоталітарної влади.

Модифікацією тверджень Каттона про вихід за межі «носіїної здатності» планети є доповідь Римського клубу «Межі зростання» (1972 р.), у якій розкриті чинники обмеження економічного зростання людства, вичерпності головних ресурсів енергії та сировини. Автори доповіді застосували методи математичного комп'ютерного моделювання та використали системний підхід до вивчення глобальної проблематики. Їхньою метою було дослідити найближчі та віддалені наслідки великомасштабних рішень, пов'язаних зі шляхами розвитку, об-

раними людством. Висновки «групи Медоузів»: «матеріальне зростання не може тривати до безмежності, а істинні межі суспільного розвитку визначаються причинами не стільки фізичного, скільки екологічного, біологічного та культурного характеру» [222, с. 337]. Наступна доповідь називалася «За епохою марнотратства» та містила визнання важливої ролі соціально-політичних чинників, які варто враховувати при вирішенні глобальних проблем. Представники Римського клубу стверджували у доповіді, що досягнутий рівень науки і техніки дозволяє людству впоратися з проблемами, що виникли.

У 1977 р. було опубліковано п'яту доповідь Римському клубу «Цілі для людства», у якій була сформульована концепція глобальної солідарності, шлях до якої, на думку автора доповіді, має відкрити «революція світової солідарності», пов'язана з перебудовою свідомості і формуванням нового «глобального етносу» [222, с. 337]. Основою такої революції мали стати сформульовані у доповіді чотири глобальні цілі світового розвитку: глобальна безпека, заснована на завершенні переговорів озброєнь та відмові від насильства; вирішення продовольчої проблеми у глобальному масштабі; глобальний контроль за використанням енергетичних та сировинних ресурсів, а також глобальний розвиток, зорієнтований на якісне зростання. В цьому проекті вперше у глобалістиці достатньо ґрунтовно враховувався як найважливіший чинник появи та загострення глобальних проблем факт існування двох принципово протилежних суспільно-політичних систем. Кінцевим висновком було твердження про необхідність «етичної» революції, формування «загальнолюдської» моралі.

Ця тема стала центральною у спеціально присвяченій їй доповіді «Дороговкази, що ведуть у майбутнє», що з'явилася у 1980 р. Тут на широке обговорення була винесена модель майбутнього світового порядку, заснованого на співіснуванні різних культур, релігій, способів життя і т. ін. При цьому акценти були зміщені на соціальні проблеми і проблеми людини, а також підкреслювалася необхідність конвергенції різних, у тому числі протилежних, суспільних систем. Принципи групової співпраці, як підкреслювалося у доповіді, живуть у будь-якому суспільстві, хоча й часто є латентними та лиша-

ються поза полем зору. Якщо «пробудити» їх, то у світі стане суспільний устрій, заснований на тих принципах, які у різних державах реалізуються відповідно до їх історичного досвіду, рівня розвитку, масштабів, якості людських та матеріальних ресурсів. У доповіді, за десять років до радикальних змін у країнах соцтабору, було окреслено загальний хід розвитку подій та зазначено на основну проблему на шляху переходу від «планової» до ринкової економіки – повернення до приватної власності. Однак варто казати про те, що дослідження групи Медоузів були виконані радше в рамках «реформістського» напряму екологізму, хоча вони й містили певні радикальні рекомендації щодо перебудови суспільства.

У той самий період (70-ті рр.) норвезький екофілософ Арне Наесс формулює вісім тез глибинної екології:

1. Благо й процвітання усього життя на землі мають самодостатню цінність безвідносно до інтересів людини.

2. Багатство та різноманіття живих істот (форм життя) сприяє реалізації цієї цінності.

3. Люди не мають права зменшувати багатств та різноманіття життя, за винятком задоволення життєво важливих потреб.

4. Розквіт людського життя та культури, як і розквіт життя інших істот, вимагає суттєвого скорочення кількості людей на планеті.

5. Нинішнє вторгнення людини в природний світ є надмірним, і ситуація швидко погіршується.

6. Необхідні зміни в політиці та ідеології.

7. Необхідні зміни щодо оцінки якості життя. Не потрібно гіперболізувати споживацькі стандарти.

8. Всі, хто з цим погоджується, повинні робити спроби для втілення цих положень у життя (115, с. 52).

Деякі постулати обох течій екологізму в адаптованому вигляді увійшли до програм політичних партій «зеленого спрямування» у Європі.

Лівий біоцентризм (англ. Leftbio) – «проміжна» течія між глибинною та соціальною екологіями. Український дослідник, доктор технічних наук В.І. Постніков стверджує, що «ліве крило [екологістського] руху, що називає себе «лівими біо-

центристами» (лефтбіо) ... шукає шляхи втілення принципів глибинної екології шляхом демонтажу капіталістичної системи. ... Лефтбіо мають ту ж філософську основу, що й глибинна екологія, але підкреслюють важливість соціальних питань. Можна сказати, що вони являють собою міст між глибинними й соціальними екологами. Їхня платформа зводиться до такого:

1) кожна людина повинна відповідати за свої дії, у тому числі й за свою соціальну позицію; зокрема, добровільно вести простий спосіб життя, щоб мінімізувати свій вплив на екосистему Землі; 2) виступати за соціальну справедливість і перерозподіл багатства на національному й міжнародному рівнях; 3) протидіяти економічному росту й конс'юмеризму; біорегіоналізм замість глобалізму; 4) брати участь в особистій і колективній духовній трансформації свідомості для прискорення соціальних змін; поривати з індустріальним суспільством; 5) застосовувати принципи глибинної екології для вирішення гострих питань охорони навколишнього середовища; 6) пропагувати егалітарне суспільство, рівні права між статями, націями, расами й т. п. (ліві біоцентристи блокуються з екофеміністами й соціальними екологами); 7) критикувати «зелені політичні партії, які входять у змову з індустріальним суспільством» [150].

Канадський представник лівого біоцентризму Девід Ортон пише: «Ліві біоцентристи прагнуть бути послідовними у своїх діях, хоча всі ми змушені йти на компроміси з існуючою системою. Але ми не можемо прийняти її головних параметрів. Ми повинні повернути інших в екоцентричну віру, ми повинні змінити економічні основи» [150].

Ще один важливий концепт – **права тварин**. Згідно з визначенням «Енциклопедії політичної думки» за редакції Девіда Міллера [82], це «поняття, що означає турботу про гуманне ставлення до нелюдських істот. ... Основні питання, які розглядають у ході суперечок про тварин і їхній моральний статус, є такими: «Чим виправдовується панування людини над іншими створіннями? На яких підставах люди дозволяють собі вбивати, поїдати, спричиняти біль і обмежувати свободу пересування нелюдських істот? Якщо для людини тварини не

мають ніякої цінності і вона розглядає їх лише як засоби для досягнення своїх цілей, то чи не змушує це нас, виходячи з цієї логіки, заперечувати моральну повноцінність людей, які не відповідають певним стандартам раціональності і самостійності, тобто є розумово неповноцінними, каліками чи старими? На якій моральній підставі ми обстоюємо тут думку, що життя тварини має меншу вартість, аніж життя людей? Чи можемо ми надати тваринам «права» і якщо це так, то яким чином? Чи становлять тварини певну гноблену й експлуатовану групу і на які міркування спирається цей підхід?» [82, с. 301].

Варто говорити також про структурний поділ екологізму, що має за основний критерій ставлення до прав живих істот. Так само як існує «глибинна» та «поверхнева» екологія, на стику або в рамках глибинної і соціальної екології існують **рух за добробут тварин та за права тварин**. Сучасний рух за права тварин має більше спільних рис з глибинною екологією, оскільки розділяє та поглиблює її постулати, стверджуючи, що усі живі істоти на Землі мають право на життя та недоторканність, на невторгання людства до цілісності екологічних систем загалом та на відмову від убивства конкретних живих істот зокрема. Питання соціального розшарування та зміни форм суспільного устрою хвилюють представників руху за права тварин лише у контексті гуманізації стосунків як між людьми, так і між людьми та тваринним світом. Хоча є й тенденції зближення руху за права тварин та соціальної екології у розумінні М. Букчина.

Закономірно, що у прагненні зберегти навколишнє природне середовище екологів у своїх міркуваннях та практичних діях доходить тієї межі, коли стикається з необхідністю збереження та поваги до життя як такого. У зв'язку з цим цей уявний екологів має визнати, що людство як сукупність індивідуумів завдає найбільшої шкоди усім іншим видам живих істот на Землі. При цьому досить спірним в наукових колах є саме поняття «шкода», але беззаперечним є той факт, що природні біоценози зазнали радикального перетворення саме за останній час і саме завдяки діяльності *homo sapiens* як виду. Безперечно, фактор природних катастроф та ризиків для життя на землі з боку космічних факторів не варто виключати

з поля зору, але за увесь час існування Землі саме період людського «владарювання» став найбільш ризикогенним для решти живих істот на планеті.

Таким чином, у своїх уявленнях частина екологів неодмінно має прийти до висновку, що від поміркованого захисту природних територій та біорізноманіття у вигляді диких видів тварин і рослин, у найрадикальнійшій версії природоохорони – цілих ландшафтів, слід перейти до ще «пряміших» дій та відмежування від сучасної цивілізації. У чому ж вони полягають?

Відповідь такі екологісти знаходять у біоцентризмі та зоозахисті, що з нього логічно випливає. Так виникає ідеологічне відгалуження екологізму, яке можна умовно назвати біоетичним або ідеологією зоозахисту. Сутність світогляду, що виникає на основі подібних міркувань, зводиться до того, що кожна жива істота на Землі має беззаперечне та неспростовне право на життя. Поняття «право» застосовується тут у юридичному розумінні, як певний атрибут живої істоти, який існує об'єктивно та не може бути у неї відібраний вольовим зусиллям людини.

Повага до життя як самоцінності декларується з часів античності багатьма філософами. Оскільки будь-яка істота має таке право, то імперативом діяльності людства має стати максимальне збереження життя живих істот на землі. Таким чином, життя саме по собі має самоцінність, незалежну від «суспільного договору». Якщо прийняти до практичного впровадження цей постулат, це призведе до глобальної реконструкції усього нині існуючого суспільного устрою.

Нині людство існує саме за рахунок знищення усього живого. Це виявляється передусім в експлуатації дикої природи (видобування ресурсів з навколишнього середовища в усіх формах) та в експлуатації «природи одомашненої». Передусім це свійські тварини, що використовуються у харчовій, шкіряній та ін. промисловості. Оскільки усі істоти мають право на життя, людина, згідно з логікою поняття «прав тварин», більше не має права вбивати тварин заради будь-якої мети – розваги (полювання) чи здобуття їжі (харчова промисловість). Відповідно, має бути побудоване нове суспільство – у якому, зокрема, задовольнятиметься потреба у харчуванні лише за

рахунок продуктів не-тваринного походження. Зоозахисна установка призводить до конструювання утопічної моделі суспільства, у якій людство відмовляється від експлуатації Природи і від усього, що пов'язане з гнобленням та насильством – від воєн, соціальної ієрархії та експлуатації, вбивств. Адже постулат святості життя поширюється на усіх живих істот, з людьми включно.

Як стверджується в «Енциклопедії політичної думки» Девіда Міллера [82], «у XIX ст. виникли численні організації, які виступали за запобігання проявам жорстокості щодо тварин, чим приваблювали тисячі членів і впливали на перебіг суспільних змін і політичну законотворчість. ... Сучасні філософи, найвидатнішими з-поміж яких є, зокрема, Пітер Сингер і Том Риган, виступають з раціоналістичних позицій, стверджуючи, що тварини нелюдського роду мають права і потерпають від гноблення. До кола питань, що є каменем спотикання для захисників прав і благополуччя тварин та їхніх опонентів, входять питання про експерименти на тваринах і розведення тварин на фермах. ... Так само й окремі жорстокі дії проти певних тварин з боку їхніх власників завжди були відомою проблемою, однак відносно недавнє перетворення ферм на швидко зростаючі фінансові концерни означає, що сотні мільйонів тварин, яких утримують на фермах, тепер позбавлені такої елементарної свободи, як простору, в якому можна рухатися» [82, с. 301].

На основі ідей зоозахисту зародилося два рухи: за добробут тварин (animal welfare) та за права тварин (animal rights). В основі їх лежали принципово різні підходи до охорони тваринного світу. Рух за «добробут тварин» передбачає лише суттєві обмеження у використанні тварин з огляду на його крайню жорстокість: заборону на промисел тюленів та китів, гуманне ставлення до безпритульних тварин та пошук заміників їх знищення, деякі обмеження на транспортування та утримання свійських тварин, яких усе одно вбиватимуть заради м'яса та шкіри. Значними досягненнями цього різновиду зоозахисту у Європі стали: заборона або жорстке обмеження в країнах Європи промислу деяких видів диких тварин (наприклад, тюлені та морські котики); різке скорочення чисельності безпритуль-

них тварин у містах наприкінці XX ст. завдяки введенню програм їхньої стерилізації; прийняття законів, що регламентують гуманне ставлення до свійських тварин, що використовуються у м'ясній індустрії; заборона дельфінариїв у деяких країнах та жорстка регламентація існування зоопарків та звіринців. Однак критики такого підходу до зоозахисту вказують на частковість вирішення проблеми рухом за «добробут тварин». Тварина в будь-якому разі розглядається як істота, що нижча за людину, як частина природи, яка експлуатується та є джерелом ресурсів.

Рух за права тварин натомість логічно розвиває цю гілку зоозахисту та доводить її до крайньої межі: вимоги надання тваринам прав. Звісна річ, тварина не може висловлювати свою думку та брати участь у вирішенні її долі і не відповідає за власні вчинки. Однак, на думку течії «прав тварин», людство у своїй діяльності має керуватися принципом, згідно з яким ми не маємо права позбавляти тварин життя, тому що воно має рівну цінність з людським. Ця думка в ідеалі має призвести до появи суспільства, яке жодним чином не експлуатує тварин та видобуває засоби харчування та проживання взагалі не за їхній рахунок. Якщо такий проект буде втілено в життя, це стане повною структурною перебудовою існуючої економіки та власне соціальних відносин. За приклад таких вражаючих змін можна взяти харчову промисловість, для якої науковцям треба буде винаходити процеси синтезу їжі з продуктів нетваринного походження або повний перехід на рослинну їжу. Або ж уявіть суспільство, яке не вирубує ліси, експлуатує лише існуючі сільськогосподарські землі (або й скорочує посівні площі задля відновлення дикої природної системи) та не скорочує таким чином біорізноманіття. Однак з огляду на реалії сьогодення проект суспільства, що повністю враховує права тварин, не є здійсненним у повному обсязі і реалізується лише в рамках окремих комун та екопоселень.

На думку біолога Т.Н. Павлової, засновниці вегетаріанського руху в Росії, автора проекту Федерального закону Російської федерації про захист тварин від жорстокого поводження та однієї з ідеологів руху за права тварин в СРСР та РФ, зміна ставлення до тваринного світу може мати глобальні наслідки: зміну са-

мого суспільного устрою. Вчена стверджувала, що етичний імператив, що примушує поважати права тварин, пошириться й на міжлюдські стосунки, сприятиме становленню нового типу суспільства, в якому припиняться війни та злочинність. Це може стати наслідком досягнення гармонії з довкіллям, зокрема із тваринним світом.

Т.Н. Павлова виділяла такі **принципи етичного ставлення до тварин**:

«Етична поведінка особистості передбачає турботу про іншу особу, співпереживання з іншою особою, дії на користь цієї особи. Такого роду установка особистості, що відчуває відповідальність за іншого, називається альтруїстичною, на протизагу егоїстичній, коли на першому місці особисті інтереси. Основною причиною розвитку етики в історичному плані був духовний зріст людини. Етичне або моральне ставлення до світу є відображенням духовних і інтелектуальних потенцій людини. Вищим же даром, який набуло людство в ході еволюції, є здатність переживати почуття іншої особи – тобто співпереживати їй. Ця здатність потребує розвитку таких якостей особистості, як милосердя, співчуття, доброта. По мірі розвитку людина навчилася не тільки співпереживати іншій людині, але й будь-яким живим істотам, які можуть відчувати біль і страждання, іншими словами, сприйняття світу у людини стало не тільки етичним, але й біоетичним – це властивість високорозвиненої психіки і в основному є тільки у людини. Однак деякі високоорганізовані види тварин, особливо які знаходилися довгий час в контактах з людиною, здатні співпереживати: собаки можуть відповідати занепокоєнням, хвилюванням, побачивши сльози чи інші прояви страждання людини» [154, с. 6–7].

Таким чином, основа етичної поведінки людей має емоційну природу. Але для багатьох людей необхідний також раціональний підхід, який би підкріплював їх емоційні пориви. Такі люди як аргумент використовують принцип справедливості. У цьому випадку вони спираються на загально визнані моральні норми.

Ідея демократичності управління суспільством в умовах екологічної кризи, що насувається, стала доволі актуальною з

огляду на загальну складність управління сучасним індустріалізованим суспільством. Природоохоронці, що акцентували увагу на соціальних складових збереження гармонії людини та природи, ставили питання вибору між:

– збереженням централізованого устрою суспільства, що характеризується домінуванням репрезентативної демократії, концентрацією населення у великих містах та застосуванням з метою підтримання рівня життя цього населення сучасних (часто згубних) технологічних досягнень;

– чи створенням т. зв. децентралізованих комун, що будуть об'єднувати в сукупності представників того ж самого людського суспільства, але управлятимуться на основі прямої, а не репрезентативної демократії, культивуватимуть підвищені вимоги до суспільної моралі, застосовуватимуть нетрадиційні джерела енергії – тобто створять суспільство, повністю побудоване на відмові від централізації, всебічного контролю та згубних досягнень прогресу.

І та, й інша модель політичного та суспільного загалом розвитку має недоліки та позитиви. Слід окремо зупинитися і на тих, і на інших.

Позитивами моделі «технократичного» суспільства є:

– можливість забезпечити високий рівень матеріального комфорту кожному члену суспільства. До цього рівня входить рівень медичного обслуговування, яке нині вважається найвищим за всю історію людства, забезпеченість ресурсами – продовольством, водою та ін., забезпеченість громадянина усією інфраструктурою сучасного міста; жителі агломерацій є пристосованими саме до цих умов життя, які стали якісно іншими порівняно з умовами життя їхніх предків;

– доступ до інформаційних ресурсів, у стократ більший за доступ до таких ресурсів у не-міського жителя і – ще більше – у жителя країни Третього світу. Зростає не якість поінформованості, а різноманітність джерел інформації, кількість інформаційних повідомлень та можливостей для здобуття інформації будь-якого ґатунку. Насиченість інформацією життя сучасного міського мешканця має також як позитивні, так і негативні сторони; таку «поінформованість» варто розцінювати скоріше як позитив.

Недоліками життя у технократичному суспільстві можуть стати:

– з політичної точки зору – відстороненість громадян від прямого управління країною. Сучасна репрезентативна демократія є явищем, яке характеризується відірваністю інституту «представників народу» від власне виборців, автономністю їхніх рішень від суспільних прагнень. Дана тема стосується суперечки про форми демократії та про те, яка форма здатна відобразити у повній мірі волю народу. Сумнівним є саме поняття «воля народу» та «суспільні прагнення», оскільки така воля може бути в кращому разі сукупністю рішень більшої частини населення, що зводяться до спільного знаменника. Сучасні громадяни є настільки індивідуалізованими, що говорити про те, що певне рішення може бути прийняте 90–100 відсотками усього народу, не випадає. Усьому народові (генералізованій сукупності громадян) властива, відповідно, й генералізована сукупність прагнень, яка зводиться до задоволення елементарних життєвих потреб. Прагнення їх задовольнити властиве усім; усі ж інші прагнення поширені в суспільстві лише тією чи іншою мірою. І навіть способи вирішення проблеми нестачі життєвих благ, проблеми загрози цим життєвим благам різняться у дуже великому спектрі. Тож чи випадає говорити про демократичне керівництво суспільством? Дане питання дискутується нині політичними філософами усіх напрямків;

– ризики, що походять з самого факту проживання в місті: міське середовище у більшості випадків не відповідає тому, що деякі екологісти називають родовою сутністю людини (у цьому зовнішня подібність їх термінології до марксистської), воно не породжене природою і у багатьох випадках згубне для самого здоров'я жителів міста.

Вихід із становища, що склалося, залежить від політичних установок екологіста. Такими виходами можуть бути екологічний реформізм, правий екологізм та екофашизм і лібертарний (лівий) екологізм, лівий біоцентризм, екоанархізм та ін.

Наступне важливе поняття, яке вживається у цій книзі, – **неурядові організації** (НУО, англ. Non-government organizations, або NGOs). Важливою ознакою як першопочаткового, так

і сьогодишнього екологістського руху у глобальному масштабі є те, що основу його становили й становлять передусім екологічні НУО. Це узгоджується з твердженням американських авторів В. Костайна та Дж. Лестера про те, що з 1980 р. екологічний рух вступив у стадію так званої **демократії безпосередньої участі** (participatory democracy), що прийшла на зміну представницькій демократії (representative democracy) минулих років [41, с. 80].

Включення екологістського руху до політичного процесу характеризується виробленням ідеології та структурованих політичних партій на основі НУО. Так виникло своєрідне паралельне співіснування «громадянського сектора» екологізму, що складається з громадських рухів та формалізованих мережевих структур, та сектора політичних партій, що ставлять за мету боротьбу за владу. Проблематика аналізу подібного співіснування полягає у постановці питання про те, як екологізм, що по суті тяжіє до «низової» прямої демократії та є світоглядною ідеологією, трансформується у політичну ідеологію. При цьому екологістські партії неминуче мусять адаптуватися до реалій парламентської боротьби, вступаючи в союзи з іншими партіями, модифікувати свою ідеологію та йти на поступки під час переговорів. Назріває, таким чином, серйозний конфлікт ідеологій і тактик діяльності всередині екологістського руху – умовно їх можна назвати «реформізм» та «радикалізм». Як стверджує українська дослідниця Т.В. Гардашук, сучасні політичні доктрини екологічної політики умовно можна поділити на два основні види:

1. Помірковані (доктрини «поміркованого екологізму»).

2. «Крайні», або екстремістські (різноманітного ідеологічного спектру).

Нова екологічна парадигма – нова суспільна модель, обстоювання якої є визначальною рисою сучасного екологізму. Вона ґрунтується на **постматеріальних цінностях** (за визначенням Р. Далтона) та передбачає співіснування колективізму з терпимістю щодо індивідуального вибору, на відміну від **соціальної парадигми**, що домінувала в суспільстві впродовж попередніх десятиліть і основу якої становили суто матеріальні цінності [41, с. 63]. Так, «екологісти піддають критиці ядерну

енергетику не лише з огляду на можливі негативні наслідки для довкілля, а й через те, що вона втілює домінування індустрії над особистістю. Дану концепцію можна охарактеризувати як вдале поєднання соціально-психологічного (з елементами символізації реальності) та чистого природоохоронного підходу» [41, с. 63].

Політична система трактується автором як сукупність елементів, що беруть участь у владних відносинах та утворюють певну цілісність. Американсько-канадський політолог Д. Істон трактує політичну систему як «сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди в межах призначених для них ролей і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей в суспільстві» [227, с. 223]. Американський політолог Г. Алмонд визначає політичну систему як «систему взаємодії, що виконує функцію інтеграції і пристосування за допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу» [227, с. 225]. У контексті дослідження нас цікавимо цікавимо передусім такі процеси, як взаємодія громадських рухів та владних інститутів, інституціоналізація громадських рухів та процес утворення політичних партій, процес інтеграції партій екологістського спрямування до політичної системи. На ці процеси значний вплив справляють ідеологічно-світоглядні базисні основи екологістського руху, і особливе значення мають результати аналізу впливу ідеологічних конструктів екологістських рухів та партій на їх участь у політичній системі.

Структура сучасного екологістського руху розглядається нами з точки зору концепції «мережовості». Згідно з цим підходом американських дослідників Дж. Арквілла та Д. Ронфельдт виокремлюються такі особливості екологістських громадських рухів, як: поліцентричність, сегментованість, висока адаптивність, наявність спільної ідеології (котра диференціюється відповідно до інтерпретацій екологізму), велика роль особистих зв'язків.

Сучасний екологістський рух виходить за межі окремих країн саме завдяки своїй мережевій структурі, яка: 1) характеризується поєднанням осередків, що перебувають у «горизонтальних» стосунках, а не ієрархічною структурою; 2) дає змогу вільно обмінюватися ідеями та пропозиціями зав-

дяки мережі Інтернет та координувати свої дії у глобальному масштабі.

Саме екологістські організації стали одними з найактивніших учасників руху за альтернативну глобалізацію. Ставлення мережевого екологістського руху до глобалізації формулюється у вимогах досягнення «глобальної справедливості», «альтернативної неолібералізму глобалізації»; іноді – «стабільного (стійкого) розвитку».

Як стверджують Дж. Арквілла та Д. Ронфельдт, ідеологія руху функціонує на двох рівнях. Існують спільні для всіх учасників **базові уявлення або центральні теми**, які іноді набувають форми гасел чи афоризмів. Екологістський рух використовує такі поняття, як «екосистема», «взаємозалежність», «обмежені ресурси», «оновлювані ресурси» та «економіка з нульовим зростанням». На другому рівні – безліч **інтерпретацій** та індивідуальних наголосів на цих темах [140, с. 284]. Прикладом обговорення базового поняття «охорона довкілля» та його інтерпретацій є діалог соціальної та глибинної екології. Центральні уявлення можуть прийматися багатьма різними людьми завдяки їхній багатозначності і гнучкості, при цьому вони можуть відрізнятися у різних місцях, оскільки є ситуативно мінливими.

Найбільше досвіду щодо оформлення природоохоронних рухів в інституціоналізовані одиниці ми можемо почерпнути з країн Європи та США, хоча й Україна вже має багаторічний (із середини 80-х рр.) досвід масової боротьби за екологічні права, за збереження дикої природи й навколишнього природного середовища загалом. Етапи становлення екологістських рухів та різноманітних напрямів ідеології екологізму розглядатимуться нами на прикладі як країн Європи, США та Канади, так і України.

Варто звернути увагу на те, що екологізм як світоглядна та політична ідеологія недостатньо досліджений вітчизняними авторами у зрізі політичної науки. Досить багато матеріалів, що містять виклад екологістських ідей – монографій, статей, публіцистичних творів, які описують елементи екологістської ідеології, потребують свого уведення до політичного дискурсу та подальшого дослідження.

Суттєвим питанням, яке розглядається у дослідженні, є те, як може екологізм – світоглядно-ідеологічна система – співіснувати та взаємодіяти з уже наявними політичними ідеологіями та їх утіленнями – політичними доктринами. Екологізм у вигляді глибинної та соціальної екології, тобто світоглядно-філософських систем, здатен лише окреслити загальні шляхи розвитку цивілізації, дотримуючись яких можна врятувати довкілля від катастрофи та зберегти баланс між людиною та довкіллям. Екологізм як світоглядна ідеологія та філософське осмислення відносин людини та природи лише ставить питання, відповідь має дати **політична ідеологія** та конкретна **програма суспільно-політичних змін** стосовно кожної окремої країни та загальнопланетарного рівня. Питання полягає в тому, як саме виникає перехід від екологізму як філософської системи до екологізму як ідеології та складової політичної системи. Тобто як носії екологізму адаптуються до «традиційних» політичних ідеологій, або як вони виробляють власну ідеологію, яка характеризується, згідно з поширеним в Європі політичним слоганом, як «третьої шлях».

Головна проблематика екологістських рухів та партій полягає в тому, чи здатен природоохоронний рух у своїх інституціоналізованих формах – у вигляді громадських організацій та політичних партій – запропонувати ефективне вирішення нагальних екологічних проблем та скласти універсальну й водночас специфічну для кожної країни програму, що містила б можливість для вирішення соціальних та екологічних загроз, перед якими опинилося людство. Другий аспект проблематики природоохоронного руху, який розглядатиметься – яким чином цей рух здатен впливати на політичні рішення, якими механізмами впливу він володіє на даному етапі свого розвитку.

Відповідь на поставлені вище питання дає можливість прогнозувати подальший розвиток руху на захист довкілля, а формулювання постулатів єдиної ідеології екологізму чи принаймні наближення до них дає можливість політичним партіям, як «традиційного», так і суто екологістського спрямування, чітко формулювати свої вимоги в рамках існуючих політичних систем.

Цілком зрозуміло, що вироблення універсальної формули взаємодії людства та природи неможливе в рамках одного і навіть кількох досліджень, але узагальнення існуючих точок зору на таку взаємодію дає можливість окреслити загальні риси ідеології, яка може скластися внаслідок конвергенції усіх наявних форм природоохоронного світогляду.

Головна проблематика екологістських рухів та партій полягає в тому, чи здатен природоохоронний рух у своїх інституціоналізованих формах – у вигляді громадських організацій та політичних партій – запропонувати ефективне вирішення нагальних екологічних проблем та скласти програму, що містила б можливість для вирішення соціальних та екологічних загроз, перед якими опинилося людство. Другий аспект проблематики природоохоронного руху, який розкривається мною – яким чином цей рух здатен впливати на політичні рішення, якими механізмами впливу він володіє, беручи участь у політичному процесі.

Суттєвою характеристикою екологістського руху на етапі розвинутої політичної діяльності стає дифузний характер лідерства. Принциповим моментом є безлідерність частини екологістського руху, що лишається громадсько-політичними рухами, а не політичними партіями. Це породжує суперечності всередині руху на основі того, яку модель координації має прийняти екологістський рух – безлідерну або ієрархічну. На прикладі Європейської федерації зелених партій ми спостерігаємо спробу узгодити цю суперечність, адаптувавши тяжіння «зелених» в напрямку «прямої демократії» до реалій європейського парламентаризму.

Основоположною є також субсоціетальність і транснаціональність екологістського руху. Ця ознака дає змогу екологізму претендувати на роль ідеології-світогляду (у термінології В. Лісового), яка об'єднує великі групи людей незалежно від раси, національності та класової приналежності. На етапі становлення політичних партій «зелених» екологізм як ідеологія-світогляд стає політичною ідеологією, чітко артикулюючи політичні вимоги у залежності від конкретної країни та часу. Важливим наслідком цієї характеристики екологізму є тяжіння партій «зелених» до лівого політичного

спектру, їхня співпраця із соціал-демократами та екосоціалістами.

В Україні екологістський рух перебуває на стадії переходу до артикуляції прагнень руху. Звертаємо увагу на такі особливості розвитку екологізму на українських теренах:

- екологізм існує лише як ідеологія-світогляд;
- мало розвинений мережевий екологістський рух, подібний до поширеної на Заході моделі рухів, які не стали політичними партіями;
- формування партій «зелених» «згори», незначна розвиненість масового «низового» руху на захист екологічних прав.

Розділ II. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІСТСЬКИХ РУХІВ

Сучасний екологістський рух постав у період, коли усвідомлення необхідності гармонізації зв'язків людини та природи стало нагальною потребою людства і охопило широкі маси населення (а не лише вузьке коло спеціалістів з біологічних наук). Цей процес відбувався протягом ХХ століття та досяг піку у 70–80-х рр. ХХ ст.

Екологістський світогляд став відповіддю на ті виклики, які висунула доба індустріалізації та технократизації в Європі.

Періодизація еко-руху відповідає тим проблемам, які поставали перед міжнародним співтовариством на певних етапах його розвитку. Відповідно, існує три «генерації» екологічних проблем. Згідно з класифікацією Тетяни Гардашук, перша охоплює проблеми використання громадських земель і водних ресурсів, захисту лісів і ґрунтів, збереження флори та фауни, створення природних парків і управління ними тощо. До другої генерації належать проблеми токсичних відходів, забруднення поверхневих і підземних вод, забруднення повітря. Третя генерація – це проблема глобальних змін клімату, скорочення («витончення») озонного шару, забруднення світового океану, опустелювання, винищення тропічних лісів, глобальні втрати біорізноманіття [41, с. 55]. Як підсумовує Т. Гардашук, саме проблеми третьої генерації стали потужними чинниками для глобальної консолідації природоохоронного руху у 80–90-х рр. ХХ ст.

Ідеал технократичного суспільства був поставлений екологістським рухом під значний сумнів. Громадяни різних країн почали усвідомлювати, що шляхи суспільного розвитку, окреслені ідеологами та політичними діячами, не є догмами і що вони можуть виробити нове, власне бачення світу.

Так, справді, техніка змінила людське суспільство докорінно. Сума знань, вкладених в створення обчислювальної техніки, наприклад, набагато перевищує суму знань, потрібну для простого підтримання людської життєдіяльності.

Шлях людської цивілізації не визначений з математичною точністю. Він повсякчасно переглядається та змінюється – так, як це має відповідати обставинам, що змінюються. Вони можуть бути будь-якими – природними, суспільними, економічними, політичними. Ці міркування лягли в основу «футурологічного» проекту екологістського руху.

Якщо аналізувати стратегію екологізму в її розвитку, то варто зазначити, що в процесі усвідомлення середньостатистичним громадянином проблем взаємодії людства та довкілля виникає три різноманітні реакції на сигнали про «негаразди» в даній сфері:

- відчуженість, або повна неучасть у справах охорони довкілля і громадсько-політичній діяльності, пов'язаній з ними;
- ескапізм, або «втеча» від проблеми шляхом зміни місця проживання, створення екопоселень із замкненим циклом виробництва (що декларується як ідеал взаємодії з природою), участь у різноманітних субкультурах (наприклад, хіпі) та релігійних течіях (індуїстські вчення та ін.). Така позиція веде до вироблення певної альтернативи існуючій системі виробництва та споживання, але не є чинником політичних змін;
- активна участь у політичному процесі. Виявляється в участі у громадсько-політичних структурах (громадянські рухи та ініціативи, неурядові громадські організації) та у політичних партіях. У свою чергу ця активна участь умовно поділяється в нашому дослідженні на «радикальну» та «поміркувану».

Як приклад зосередження екологізму на питаннях духовності та моральності доцільно навести міркування класика модерної англійської літератури Олдоса Гакслі, які він висловив

у романі-дистопії «Острів»: «Моральність, до якої дитина приходить, відштовхуючись від фактів екології та притчі про ерозію, є універсальною етикою. Для природи не існує Вибраних Людей, для неї нема ані Святої Землі, ані Унікальних Історичних Одрокровень.

Принцип моральності охорони природи нікому не дає права почувати себе вище або претендувати на якісь привілеї. [Принцип] «чини так, як хочеш, щоб чинили з тобою» може бути застосований до усіх наших справ і вчинків у будь-якій сфері життя у будь-якій частині земної кулі. Нам дозволено буде жити на цій планеті до того часу, поки ми будемо ставитися до всієї природи, співчуваючи їй і розуміючи її» [208, с. 345].

Варто окремо зупинитися на положеннях **реформістського екологізму та концепції «сталого розвитку»** (англ. «sustainable development»); перекладається також як «стабільний», «стійкий» або «збалансований» розвиток). Ідея сталого, або збалансованого розвитку стала провідною ідеєю реформістської течії екологізму, що виникла на початку 70-х років і активно розвивалася неурядовими організаціями та партіями протягом 80-х років. Це розвиток, що мав би поєднати ідеї економічного зростання та скорочення негативного впливу на природу, який вимірюється за багатьма параметрами – збереження біорізноманіття, генетичного різноманіття та певного набору невідновлюваних ресурсів. Тут постають значні світоглядні проблеми, пов'язані з проблемою збереження природного середовища та його ресурсів для нащадків.

Т. Гардашук наводить такі напрями т. зв. реформістського напрямку екологістського руху, цитуючи Д. Дризєка та Дж. Лестера:

- рух структурних реформістів;
- рух реформістів-екологів [41, с. 65].

Як стверджує Т. Гадашук, до **першого напрямку** належить група політологів та активістів поміркуваного екологічного руху, що відстоюють ідею постійного та невпинного впливу на здійснення природоохоронної політики та переконані, що даний вплив є цілком ефективним і достатнім. Пропозиції їхні стосуються передусім збільшення кількості законів, що контролюють рівні забруднення, примноження й розширення фон-

дів з метою вжиття заходів з охорони довкілля. Частина представників даного руху активно відстоює зміни у законодавстві та функціонуванні суспільних інститутів з метою включення екологічної проблематики у політичну традицію суспільства. Критерієм діяльності структурних реформістів є відповідальність і реалізм. Власне, саме ці діячі були розкритиковані у 70–80-х рр. радикалами на зразок Дейва Формена.

Політичне значення другого руху, **екологів-реформістів**, на думку Т. Гардашук, полягає в тому, що дана течія сприяє популяризації поміркованого екологізму, прагне піднести екологічні цінності до найвищих ланок існуючої політичної системи та примусити політиків рахуватися з ними у процесі прийняття усіх життєво важливих рішень. На рівні теорії їхні погляди містять у собі «бажання залишити на належному рівні досягнутий добробут представників сучасної західної цивілізації та одночасну цілісність і стійкість екосистем» [41, с. 66]. Особливістю екологів-реформістів є те, що вони здебільшого є представниками політично зорієнтованих природничих наук. Вони апелюють не стільки до економічної чи політичної структури суспільства, скільки виступають у ролі речників екологічно зорієнтованої соціальної політики; при цьому докладний аналіз політичних, економічних і суспільних чинників мають довершити політологи, економісти і соціологи [41, с. 66].

До «реформістських» міркувань долучаються й так звані «анти-енвайронменталістські» рухи на зразок руху «Мудре користування» у США, котрі проголошують своєю метою відверте протистояння радикальним екологістським рухам у США (про них йдеться у праці «Мережі і мережеві війни» за ред. Дж. Арквілли та Д. Ронфельда [140]). Зазвичай такі активісти стоять на консервативних політичних позиціях, проголошуючи необхідність збереження цінностей приватної власності та особистого права на самореалізацію (за рахунок довкілля, у термінах екологів). «Теоретики «Мудрого користування» Арнольд і Готтліб у своїх публічних зверненнях, публікаціях ... та в Інтернеті (www.cdf.org) твердять, що рух захисту довкілля має тісні зв'язки з державними установами і великими фондами і що цей потужний союз потребує самовідданої і об'єд-

наної протидії з боку «груп громадян», які поділяють ідеї «Мудрого користування» [140, ст. 283]. Також цікавим «крайнім» виявом такої позиції у науці є анти-енвайронменталізм американського публіциста та письменника Майкла Крайтона, який закликав до розвінчання «міфів» екологізму, звинувачуючи, наприклад, Р. Карсон у продукуванні «міфу» про шкідливість хімікату ДДТ. На його думку, сенсаційні твердження екологів щодо ДДТ та загалом критика «зеленої революції» у сільському господарстві США є злочинною дезінформацією та призвели до смертей «тисяч бідняків» [119]. Крайтон стверджує: «Екологічний рух необхідний, але він не дуже ефективний, оскільки має форму релігії. З історії відомо, що релігія схильна вбивати людей, а енвайронменталізм, починаючи з 70-х рр., вже знищив від 10 до 30 мільйонів осіб. ...Рух на захист навколишнього середовища повинен ґрунтуватися на об'єктивних наукових даних, що піддаються верифікації, він має бути раціональним та гнучким» [119].

Між тим, поміркований екологістський рух пройшов закономірний етап інституціоналізації, включення своїх вимог до існуючої системи здійснення політики, поставивши за головну мету впливати на здійснення національної політики в тій або іншій країні.

Враховуючи обмеженість, а в багатьох випадках і неспроможність впливу «поміркованого» екологізму на покращення екологічної ситуації, з'явилися критики такого підходу, які назвали поміркований екологізм «поверхневою» екологією. У 70-х рр. ХХ ст. «поміркованості» було протиставлено «глибоке» мислення, «глибоке» ставлення питань і, як загальне визначення, – «глибинну» екологію.

Основні положення «глибинної» екології, спершу описані мислителями-теоретиками (антиантропоцентризм, біоцентризм, акцентування на духовних, постматеріальних цінностях) були описані у розділі І. Зараз варто звернути увагу на практичні втілення глибинної екології у політичному процесі, передусім на громадські ініціативи та міжнародні рухи, які зробили цей варіант екологізму своєю провідною ідеологією.

Передусім положення глибинної екології органічно вписалися в ідеологію руху радикальних екологів «Земля перш за

все!». Це зумовило недовіру широких мас до цієї світоглядної ідеології, що почала асоціюватися з радикальними акціями екосаботажу. Але постулат внутрішньої самоцінності природи, знайшов палких прихильників у західному суспільстві й поза межами «екорадикалів». Визнання самоцінності живої природи та видів безвідносно до поняття користі та способу використання людиною зафіксовано у визначальних політичних документах, якими є Конвенція про біологічне розмаїття (Ріо-де-Жанейро, 1992) та загальноєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (Софія, 1995 р.). Тому роль ідей, що надихали екорадикалів на акції саботажу, у формуванні світоглядного підґрунтя «поміркованого» руху є беззаперечною.

Зупинимось детальніше на особливостях участі радикальних течій, що взяли за основу глибинну екологію, у політичному процесі.

Основоположний феномен «прямої дії», властивий цим течіям, був осмислений норвежцем А. Наесом у 70-х рр. XX ст. на основі ідей індійського політичного та духовного лідера Махатми Ганді щодо ненасильницького спротиву та громадянської непокорі. Зокрема, Ганді говорив про «*ахімса*» («ненасилля») та «*сат'яграха*» («силу духу», «силу істини») як засоби ефективної політичної боротьби мас. А. Наес, натомість, говорить про «пряму дію» не як про засіб революційної зміни суспільного устрою, а як про вимушену необхідність порятунку конкретного місця дикої природи та засіб екологічної просвіти мас. Послідовник Наеса, глибинний еколог Б. Деволл дає визначення «прямій дії» та екотажу і робить деякі узагальнення: «пряма дія – це акція, спрямована на порятунок лісу, річки або окремого виду рослин або тварин, без монетарного або іншого власницького інтересу; у протестуючого є лише стурбованість його/її екологічного «я», про що він/вона заявляє. Екотаж – виведення з ладу технологічної або бюрократичної операції для захисту конкретного місця. Пряма дія, МГК [метод гайкового ключа – О. А.] та екотаж можна розглядати як тактику, використовувану для досягнення конкретної мети. Вони також є практичним втіленням глибинної екології, якщо ґрунтуються на самообороні і ненасильстві. У

цьому сенсі засоби виступають як мета. ...Соціальні зміни не відбуваються під впливом екотажу. ...У нього немає мети скинути соціальну, політичну або економічну систему. Можливо, [екотаж] не зможе змінити світ, але він допоможе нам і живим істотам виграти час. І, можливо, це буде найкращим, що ми можемо зробити» [69].

Продовженням цих міркувань є «програми» положення філософії й тактики дій радикально-екологістського руху «Земля перш за все!», викладені у праці Дейва Формена «Сповідь ековоїна». Вони звучать таким чином:

1. «Добробут Землі є пріоритетним, якщо це необхідно, навіть пріоритетнішим за добробут людини» [203, с. 29]. Тобто саме те, що є одномоментним інтересом людства, згубне для короткочасного або довгочасного здоров'я біосфери (і для довгочасного добробуту людей). Слід перш за все цінити тривалий у часі добробут і біологічне різноманіття Землі. Люди мають пристосуватися до планети (а не планета до потреб людини). Ми маємо бути добрими, співчутливими і турботливими до інших людей, але земля має пріоритет.

2. Відмовитися вважати мірилом цінності людські істоти. «Окреме людське життя має не більшу внутрішню цінність, ніж життя окремого Ведмеда Грізлі. Трагедії соціального життя Третього світу дорівнюють за масштабами трагедіям, які щохвилино розгортаються у взаємодії людини й природного світу» [203, с. 29]. Безперечно, тут ми маємо яскравий приклад відходу від «просвітницького» розуміння гуманізму, і це не могло не породити різку критику з боку «лівіших» соратників Формена.

3. Беззастережене прийняття філософії «глибинної екології» (біоцентризму). «Природні істоти самі по собі мають цінність і живуть задля самих себе (це ще один спосіб довести, що вони теж мають цінність, внутрішню гідність). Жодних “ресурсів” для людського споживання не існує і не повинно існувати в людському уявленні. Антропоцентризм – прямий опонент руху “Земля перш за все!”» [203, с. 30].

Те в природі, що є ворогом для людини (хвороби, «шкідники» та ін.), у цьому контексті є органічною частиною механізму саморегуляції. Тому ці ідеї й дістали продовження в

праці «Народонаселення та СНІД», у якій СНІД та глобальні пандемії виправдані як природний чинник обмеження людського населення на планеті.

4. Розуміння того, що дика природа – це реальний світ. «Він займає переважаючий об'єм поверхні Землі, порівняно з ним усі творіння людської технократичної цивілізації – міста, комп'ютери, комунікації та ін. – є явищами плінними та мізерними. Тому найважливішою проблемою для людства є збереження «дикості» та біологічного різноманіття, що панувало у природі до приходу людини. Усі речі взаємопов'язані (це один з основних постулатів екології), і тому не слід нехтувати й «побіжними» заходами – захистом миру на Землі, наприклад, – але найголовнішими залишаються ті кампанії, які спрямовані на захист і від імені дикої природи» [203, с. 30].

5. Визнання того, що на Землі існує занадто багато людей. «Навіть якщо вирішити проблему несправедливого розподілу матеріальних благ (яку прагнуть вирішити ліві партії), існує шість мільярдів людських істот, що перетворюють природний світ на матеріальні товари і харчування та спустошують таким чином природне різноманіття» [203, с. 30].

Це не значить, що радикальні екологи не повинні ігнорувати економічні та соціальні причини перенаселеності і не мають критикувати накопичення статків в руках усе меншої купки людей. Єдиним постулатом тут є те, що біорізноманіття і сама дика природа несумісні з демографічним вибухом.

6. Глибокий сумнів і навіть антипатія до «прогресу» та «технології».

Це не значить, що активісти руху мають відразу ж почати уникати усіх проявів технологічної цивілізації. Вони належать до неї і використовують її; але з цього не випливає, що вони не можуть критикувати її.

Дейв Формен зауважує: життя у суспільстві мисливців та збирачів було в цілому здоровішим, щасливішим та безпечнішим, ніж життя сучасного селянина, промислового робітника та службовця у бізнесі. На кожне матеріальне «досягнення» прогресу, на його думку, наводиться дюжина втрат глибокої та величезної цінності. У цьому ідеї глибинного еколога перегукуються з ідеями анархо-примітивістського філософа Джона

Зерзана та американського еволюційного біолога, фізіолога Джарреда Даймонда. Зокрема, останній стверджує: «Спосіб життя мисливців-збирачів був найвдалішим за весь час існування людства, а тривалість їхнього життя була найдовшою. А ми досі б'ємося з тим хаосом, у який увігнала нас агрокультура, і зовсім незрозуміло, чи зможемо ми коли-небудь вирішити цю проблему» [66].

Ці слова різко контрастують з аргументами на користь сучасного рівня життя, у яких наводяться цифри щодо середнього віку людини первіснообщинного ладу та рівня сучасної технократичної цивілізації.

Аргументи Формена щодо «щасливішого» та «здоровішого» життя первісних суспільств були різко розкритиковані американськими дослідниками Дж. Хізом та Е. Поттером у книзі «Бунт на продаж» [162]. Автори вважають злочинним твердження про те, що сучасна цивілізація має повернутися до доіндустріального, невисокотехнологічного стану медицини, відмовитися від своїх досягнень на користь «первісної простоти». Найголовнішим аргументом на користь досягнень сучасної цивілізації Дж. Хіз та Е. Поттер вважають масштабне скорочення смертності від інфекційних хвороб та подовження середнього віку людей. Автори пов'язують «вульгарно-екологістські» заклики з індустрією «правильної» їжі та «правильних» і «нетрадиційних» ліків, «нетрадиційних» лікарських практик, яким глибинна екологія потрібна для створення умов для кращих продажів. Глибинна екологія, на думку Хіза і Поттера, перетворилася у 90-х роках на популяризатора та ідеологічне підкріплення чергової моди, комерційного проекту з елементами утопії, на які незворотно, як вважають автори, перетворюються будь-які здорові протестні течії в західному суспільстві. Попри очевидні перегини в описі глибинної екології, таку думку теж слід брати до уваги при вивченні цього варіанта екологізму.

7. Відмова від раціонального мислення як єдино можливого. Рух «Земля перш за все!» наголошує на різноманітті думок всередині руху і необхідності поваги до цих думок. Але разом з тим його ідеологами стверджується, що хоча раціональність є прекрасним і корисним інструментом, це всього

лиш інструмент, один зі способів аналізу питань. Не меншу силу має інтуїтивне, інстинктивне розуміння. «Ми скоріше осягнемо істину в дикій природі, ніж просиджуючи у бібліотеці» [203, с. 31]. Оскільки Земля, її природа перебуває у критичному стані, нема часу на обережний раціональний аналіз. Слід *діяти*.

8. Не прагнути респектабельності або легітимності перед обличчям тієї «банди злодюг», що, за словами Д.Формена, «править людською цивілізацією». Цікавим його твердженням є: «Ми – не божевільні; ми – люди здорового глузду у божевільному людському суспільстві і здоровому природному світі» [203, с. 31]. Однак рух прагне уникнути і небезпечного міркування, що було прийняте на озброєння деякими іншими радикальними рухами: про те, що слід бути агресивними і свідомо намагатися залякати інших. Рух «Земля перш за все!» не пішов цим шляхом, намагаючись не викликати антипатії, будучи сильним та цілеспрямованим. У той же час, хоч рух і руйнує систему, а не перетворює її, вкрай необхідно, щоб аргументи і дії радикальних екологів ґрунтувалися на екології як науці та мали біологічну респектабельність.

9. Прагнення вийти за межі віджилих догм лівих, правих та центристів. Насправді увесь обшир політичних та релігійних доктрин являє собою міжособні суперечки між різними фракціями гуманізму (а рух, нагадаємо, відмовляється від зосередження лише на людині як меті розвитку суспільства). «Земля перш за все!» не є ні правим, ні лівим рухом; «він навіть не попереду» [203, с. 33].

10. Небажання підносити будь-яку етнічну, класову або політичну групу людей на п'єдестал і робити їх недоторканими для «незручних» питань. Жоден з урядів у світі не є досконалим у справі захисту дикої природи. Саме тому рух вважає себе спорідненим з визвольними рухами аборигенних народів Землі (звичайно, не закриваючи очі на антиекологічну діяльність, що може виникнути в середовищі цих народів). Марксистський постулат про те, що пролетаріат є носієм передових ідей, перш за все був відкинтий рухом – робітники мають усвідомити свою провину у руйнації природи нарівні з усіма членами суспільства.

Саме цей постулат наразився на жорстку критику з боку соціального еколога Мюррея Букчина (США), який вважає, що слід цілком інакше дивитися на проблему: соціальна ієрархія, що екстраполюється на відносини Людини та Природи, породжує знищення навколишнього природного середовища, і безглуздо звинувачувати експлуатовані класи, особливо Третього світу, у «спільній провині перед Природою».

На думку Д. Формена, нюанси екологістської філософії руху мають визначати дії, а самі активісти мають визнати, що вони мають діяти. Теоретичні дискусії здатні лише загальмувати здійснення справи.

11. Визнання, що активісти руху мають змінити свій спосіб життя, зробити його більш узгодженим з природою. Рух перейняв твердження Арне Наеса про те, що ми не здатні досягти істинно «глибинно-екологічного» способу життя, але кожен з людей має прагнути до цього. Радикальні екологи мають усвідомити компроміси з системою, на яку вони йдуть задля збереження природи, і робити усе можливе, щоб обмежити свій руйнівний вплив, що чиниться мимовільно.

12. Зберігати почуття гумору та радість життя. «Ми боре-мося за красу, за життя, за радість» [203, с. 35].

13. Усвідомлення того, що «ми усі по суті є тваринами» [203, с. 35]. Ідеологи технократичного суспільства між тим, на думку Формена, проголошують постулат про те, що люди недалекого майбутнього мають відмовитися від тваринних інстинктів і перетворитися на вищих, моральних істот.

14. Визнання руху «екосаботажу» законним інструментом для збереження природного різноманіття. Не завжди і не повсюдно доцільно його застосовувати, але перш за все цей офіційно незаконний у багатьох країнах інструмент екологістської боротьби має бути визнаний нормальним і прийнятним для самих членів руху.

15. І, нарешті, «Земля перш за все!» є рухом воїнів. Було вироблене нове поняття – «ековоїн», людина, що жорстко відстоює свою природозахисну позицію. «Воїн визнає, що його життя – не найважливіша річ у його житті» [203, с. 36]. Інші, важливіші речі – це Земля, еволюційний процес, мільйони видів тварин, що мають ділити з ним цю Землю.

Отже, рух «Земля перш за все!» став своєрідним наслідком відходу від легальних та «конформістських» засобів політичної боротьби за збереження природи та став на певний час уособленням радикального руху екологів, взявши на себе справу безкомпромісної боротьби. Інші рухи в основному пішли шляхом обережної співпраці з офіційними структурами технократичної цивілізації, кульмінацією якої стало створення екологічних партій, що найбільш ефективно та розгалужено стали діяти на теренах Європи. Згодом, у 90–2000-х рр., у США та Європі значно розвинулися радикальні послідовники «Земля перш за все!» – мережні рухи «Фронт визволення Землі» та «Фронт визволення тварин».

Причинами різкої критики організації «Земля перш за все!» з боку поміркованіших природоохоронних об'єднань стало нехтування з боку радикального руху людським життям (що виявилось у самопожертві самих членів руху) та приватною власністю, яскраво виражений антиантропоцентризм та те, що активісти «Земля перш за все!» створюють вкрай негативний імідж «зеленому» руху загалом [41, с. 72].

Разом з тим слід враховувати й причини виникнення таких радикальних організацій: професіоналізація екологічного руху, скорочення біорізноманіття всупереч протестам екологів, загальний «стан стресу» західного суспільства, що не знаходить іншого виходу з пікової ситуації, крім відкритих акцій екосаботажу. Усі інші природоохоронні групи так чи інакше вимушені були співпрацювати з урядом, перетворюючись на лояльні щодо системи утворення. Це дозволяє їм більш плідно співпрацювати з урядовими інституціями, оскільки вони охочі йдуть на контакт з тими організаціями, що діють лояльно та у межах традиційних політичних параметрів. Активісти руху «Земля перш за все!» такими не стали й продовжують боротьбу й на початку XXI сторіччя. Модифікацією та наслідком ідейного переосмислення діяльності руху став Фронт визволення Землі (період діяльності – 90-ті рр. XX ст. – 2000-ні рр. XXI ст.). Фактично ФВЗ являв собою групу однодумців, які у конспіративній манері займалася знищенням індустрії, що безпосередньо чинила шкоду довкіллю – об'єктів лісової промисловості, лабораторій для ймовірних генетичних експериментів

та ін. Рух став мережевим, оскільки закликав усіх бажаючих від імені ФВЗ чинити акти екосаботажу й нищення приватної власності. До руху приєдналися учасники «чорного блоку» – екоанархісти, які брали участь у русі за альтернативну глобалізацію, що зароджувався паралельно. Як зізнавалися члени руху, на початку 2000-х років у ФВЗ стався розкол внаслідок того, що частина активістів висловила бажання перейти до радикальніших дій – вбивства людей. Фіналом діяльності ФВЗ стало викриття найбільш активних учасників руху й ув'язнення тих активістів, які не пішли на співпрацю з урядом США.

У стислому вигляді історія ФВЗ подана у документальному фільмі «Якщо дерево впаде» («If a tree falls») режисера Маршалла Каррі (2011 р.).

Радикальне крило глибинної екології – у тому числі рух «Земля перш за все!» – стало своєрідним наслідком відходу від легальних та «конформістських» засобів політичної боротьби за збереження природи та перетворилося на уособлення радикального руху екологів, взявши на себе справу безкомпромісної боротьби. Інші рухи в основному пішли шляхом обережної співпраці з офіційними структурами технократичної цивілізації, кульмінацією якої стало створення екологічних партій, що найбільш ефективно та розгалужено почали діяти саме у Європі.

При розгляді даної тематики слід звернути увагу, що жодна з утворених прихильниками «глибинної екології» громадських організацій не ставила за мету активної діяльності у політичній сфері. Багато в чому це стало наслідком розчарування в інституціоналізованих засобах впливу на політику, у веденні безплідних, на думку радикальних екологів, переговорів на фоні подальшого поглиблення екологічної кризи.

«Моя політична позиція, – стверджує Гарі Снайдер, професор Каліфорнійського університету Девіс, – виступати представником дикої природи. Вона – мій головний виборець» [69].

Між тим, здатною до активної участі у політичному процесі стала течія – породження синтезу глибинної та соціальної екології, «лефтбіо».

Друга основоположна течія екологізму, яку варто розглянути, – **соціальна екологія** (екоанархізм). Вона виникла на противагу іншим течіям, однак існує передусім як обґрунтування альтернативи технократичному суспільству – пануючій останні десятиліття моделі розвитку світової цивілізації.

Глибинна екологія піддана гострій критиці у працях Мюррея Букчина у тому числі за те, що її представники, на його думку, намагаються механічно підкорити людство «законам природи», переставивши «з ніг на голову» Просвітницьку парадигму, що стверджує торжество Людини над Природою. Насправді людству варто всебічно розвивати культуру – «другу природу», покращуючи та доповнюючи створене стихійними силами природи. Основні міркування щодо цих принципових моментів екологізму викладені М. Букчиним у працях «Екоанархізм» та «Реконструкція суспільства». А саме:

– сучасне суспільство зародилося з природи та не є його прямою протилежністю;

– не існує як факт жодного «завоювання» та «гноблення» природи людиною. Тільки гноблення людини людиною, що породжує надексплуатацію природних ресурсів;

– природні ресурси (які неможливо відновити) розподіляються нерівномірно для різних категорій населення, і не варто звинувачувати у надспоживанні та усіх гріхах технократичної цивілізації найбідніші верстви;

– глибинна екологія є мізантропічною та антигуманістичною течією, оскільки не бере до уваги ієрархічність людського суспільства, розглядає «людство» лише як абстрактне поняття, а не ієрархізоване поєднання елітарних та пригноблених мас людей. В перспективі глибинна екологія може привести до екофашизму (поділу на «приречені» і «не приречені» народи, насильницького скорочення населення, встановлення тоталітаризму з метою регулювання розподілу ресурсів), оскільки виступає за скорочення населення Землі заради збереження навколишнього середовища [26]. (Поза рамками критики соціальною екологією глибинної екології лишається твердження представників останньої про те, що таке скорочення можна і доцільно провести лише гуманними методами.)

Букчин наголошує на тому, що соціальна екологія має уникати «крайнощів» глибинної екології, котра відмовилася від задоволення потреб людини на користь створення союзу людського і природного. Соціальна екологія, підсумовує вчений, передбачає можливість задоволення інтересів людей, людських спільнот, але не всупереч збереженню навколишнього середовища. На думку Букчина, варто загалом відмовитися від штучного протиставлення у свідомості мас, в основі якого лежить дихотомія «людина–природа»: не варто ставити питання, чи людина повністю підкорена природі, чи навпаки. Варто говорити про те, що людина здатна творчо модифікувати, покращувати природне середовище, не забуваючи про те, що людина по суті – біологічна істота. Це не є руйнівний для природного середовища процес сам по собі. Але в якийсь момент історії творче перетворення природи людиною стало згубним для природи. Аналогічні думки ми зустрічаємо і в німецького практичного філософа К.-М. Маєра-Абіха, що увів поняття «екологічної держави». Однак Букчин йде далі за Маєр-Абіха (який не заперечує державу та наголошує на соціал-демократичному проекті як ступені розвитку «держави у гармонії зі спільносітвом») у своїх політичних поглядах. Теоретик екоанархізму проголошує будь-яку державу та ієрархію в суспільстві злом і стверджує необхідність постання конфедерацій як єдиного життєздатного політичного способу врятувати людські спільноти від екологічної катастрофи. Адже деструктивні явища щодо природи супроводжують деструктивні для людей явища всередині суспільства – експлуатацію, ієрархізованість та пригноблення.

Політична філософія Мюррея Букчина та конкретний політичний проект перебудови суспільства, запропонований ним, не вступає в суперечність з філософією Просвітництва, як сталося у випадку з глибинною екологією. Букчин – атеїст і пояснює взаємодію суспільства та природи з погляду матеріалізму, а не з позицій духовності та етики, як це роблять глибинні екологи. Окрім того, на Букчина значний вплив справили праці П.О. Кропоткіна та М.О. Бакуніна, і він у душі анархізму XIX століття вважає основною загрозою для суспільства саме ієрархію та державу як наслідок появи суспіль-

ної ієрархії. Варто лише порівняти висловлювання Букчина та твердження М.О. Бакуніна: «...я не сумніваюся сказати, що держава є зло, вона зло історично необхідне, так само необхідне в минулому, як буде рано чи пізно необхідне його зникнення» [15, с. 242]. Букчин вважає, що в історії людства є певні поворотні моменти, коли суспільства можуть обирати, чи йти шляхом ієрархії, чи будувати комунітарні типи взаємодії. Такими потенційно придатними для радикальних змін устрою моментами він вважав, наприклад, появу незалежних італійських міст періоду Ренесансу.

Букчин цитує класиків анархізму, які зазначають, що основним «дияволом» є держава, і вибір між тим чи іншим політичним режимом є лише вибором між тим чи іншим видом «диявольського». Таким чином, Букчин рішуче заперечує парламентаризм у сучасному вигляді і пропонує як альтернативу візирець – «полісну» пряму демократію Давньої Греції. Він доводить, що суспільство має врятуватися від екологічної катастрофи, яка насувається, лише шляхом децентралізації, розподілення на окремі комуни, які приймають рішення шляхом консенсусу і у крайніх випадках – шляхом рішення більшості. Про те, як таке суспільство буде консолідуватися у разі значної природної катастрофи, щоб допомогти, скажімо, постраждалому регіону, Букчин не говорить. Утім, така мовчанка є недоліком більшості праць, які обґрунтовують анархізм та екоанархізм.

Прецедентом втілення ідей Букчина на практиці є події у м. Чапаївськ у 1989 р. і так званий експеримент у Касімові, проведений російськими екоанархістами у 1998 р.

Рух «Хранителів райдуги», радикальних екологістів, що поділяли ідеї соціальної екології, виник у місті Чапаївськ внаслідок успішної кампанії проти побудови заводу зі знищення хімічної зброї. Завод не відповідав екологічним нормам, і населення, самоорганізувавшись, створило протестний екологічний табір. На хвилі піднесення екологічного руху в окремо взятому місті вимоги мешканців були виконані.

Маленьке місто Касімов у Російській федерації було об'єднане у 1998 р. прагненням припинити забруднення середовища місцевим заводом. Внаслідок хвилі протестів на певний час було

встановлено новий вид місцевого самоврядування, створений за моделлю Букчина. Певною мірою протестний табір також досяг своєї мети, незважаючи на зовні несприятливі соціальні обставини – пострадянську кризу. У 1999 р. «Хранителі райдуги» спільно з місцевими мешканцями серією протестних акцій та судового процесу зірвали плани побудови компанією «Кротберс» заводу з переробки радіоелектронного брухту і побудови конвертора «Кальдо». Однак соціальний експеримент із створення «екологічної комуни» було припинено внаслідок втручання державних органів РФ, які вбачали у таких формах самоорганізації громадян загрозу для державного ладу.

Неоанархізм Букчина варто розглядати у контексті поширення ідеології комунітаризму, що стала реакцією на занепад «реального соціалізму» та колапс системи «світового соціалізму». На думку комунітаристів, неприйнятною є реалізація ідей лібертаризму, оскільки вони «призведуть до фрагментації суспільства, гонитви за особистим успіхом за рахунок суспільного інтересу і громадських обов'язків» [201, с. 292]. «Ідеал комунітаризму може бути окреслений як асоціативна макроспільнота обцинного типу, яку держава ані опікує, ані контролює, але яка існує як самодостатня агрегація (дещо більше, ніж просто сума) індивідів. Таким чином, комунітаристи ставлять питання про можливість і необхідність комунітарної солідарності як непримусової солідарності, добровільного колективізму. Значна кількість т. зв. «нових соціальних рухів» тією чи іншою мірою використовує засади і принципи комунітаризму. ...Його критики вказують на сентименталізм комунітарних ідеологів, на їхню «утопічну антропологію»» [201, с. 292].

На тему практичної організації соціального активізму, зокрема екологістського, на подібних солідарних засадах у 2000-х роках з'явилися посібники, у яких описано прийняття рішень на основі консенсусу та коротко викладене ідеологічне підґрунтя подібного способу самоорганізації. Одним з найбільш популярних з-поміж цих посібників є праця анархістського автора зі штату Вірджинія (США) Пітера Гелдерлооса «Консенсус. Прийняття рішень у вільному суспільстві. Новий посібник для низових соціальних, політичних та природоохоронних груп» (2006) [253].

Варто також зупинитися на більш поміркованому варіанті світоглядної ідеології – модифікації «соціал-демократичного» проекту, здійсненій німецьким політичним філософом К.-М. Маєр-Абіхом, який увів в обіг поняття «спільносвіту» та «екологічної держави».

Думка німецького екофілософа К.-М. Маєр-Абіха у багатьох аспектах тотожна думкам його заокеанських колег, які популяризують глибинну екологію та «звільнення тварин» (Е. Лінзі, Т. Рігана та ін.): існують послідовна градація ставлення людства до природного середовища. В процесі цього становлення змінюється й саме поняття «природне середовище». Маєр-Абіх виділяє такі етапи, на які він умовно розбиває еволюцію людського світосприйняття: егоцентризм – непотизм – націоналізм – антропоцентризм сучасності (спільнота людей, близьких і далеких) – антропоцентризм (людство як замкнене суспільство) – мамалізм (вищі тварини серед нас) – біоцентризм (спільнота живих істот) – фізіоцентризм (світ як ціле). Останній етап і є тією точкою, в якій замикається прагнення до створення гармонійного середовища співіснування людини та природи. Тісно з цією концепцією переплетені думки Маєр-Абіха про те, що соціальна держава, яка вже склалася на європейських теренах, має логічно перейти в наступний етап свого розвитку – державу гармонії суспільства та «спільносвіту». Власне, людина і є частиною спільносвіту, і в рамках такої точки зору зникає протиставлення культури та природи. Культура і є олюдненою природою, є тим найкращим, що здатне внести у світ людське суспільство. На «провокаційні» питання про те, чи варто вбивати тварин заради виживання, Маєр-Абіх відповідає досить схематично: ми маємо наслідувати досвід первісних суспільств, тобто приносити вибачення перед живими істотами, яких їмо. Таким чином, гострі для зоозахисного руху питання лишаються обійденими.

Варто також розглянути радикальні відгалуження руху за права тварин. Зокрема, аналогом «Земля понад усе!» – руху на захист дикої природи – є Фронт захисту тварин, що постав у 90-х роках ХХ ст. Учасники його діють передусім на теренах США та відомі акціями зі звільнення тварин, що використовуються вівісекторами та харчовою промисловістю. Іншою ра-

дикальною течією, що сповідує цінність прав тварин, є ініціатива «Морський пастух», яка займається боротьбою з варварським полюванням на морських тварин шляхом знищення або пошкодження китобійних суден (передусім браконьєрських).

Поміркованіші екологісти, що поділяють концепт прав тварин, діють у правовому полі: любіють прийняття законів щодо захисту тварин від жорстокого поводження, інших нормативних актів, розробляють та поширюють альтернативи експериментам над тваринами, тестуванню парфумерії та інших промислових виробів на тваринах, шкіряним виробам, харчовим виробам тваринного походження. Часто в процесі такої діяльності розвиваються межі між прихильниками «добробуту тварин» та «прав тварин», однак критерій поділу цілком помітний – концепт прав тварин не може бути реалізований на глобальному рівні у рамках сучасної технократичної цивілізації.

Якщо концепт прав людини та рівності усіх людських істот незалежно від кольору шкіри прижився у суспільній свідомості та юридичній практиці за відносно короткий період часу – від Великої французької революції до сучасності, то концепт прав тварин є надто революційною ідеєю для усіх різновидів сучасної технократичної цивілізації, від «західного» до «мусульманського» її варіантів. Тому варто чекати лише втілення ідей добробуту тварин на рівні чинного законодавства США, країн Європи та СНД у найближчому майбутньому, однак аж ніяк не втілення вимог зоозахисників – прихильників прав тварин у повному обсязі.

Варто зазначити, що ідеї зоозахисту у їх найбільш радикальному вираженні – відмова від експлуатації тварин в усіх сферах суспільного життя – можуть зустріти значний суспільний спротив на нинішньому етапі суспільного розвитку. Тому міжнародні зоозахисні організації (за приклад можна взяти PETA – *англ.* People for ethical treatment to animals, «Люди за етичне ставлення до тварин») обрали більш вдалі «маркетингові» ходи для широкого впровадження своїх ідей – акцентування на певній «загальнозрозумілій» проблемі, залучення відомих осіб, зірок шоу-бізнесу для висвітлення своєї діяльності. Так, західні зірки кіно та музики пропагують стерилі-

зацію безпритульних тварин як гуманний засіб регулювання їх чисельності, вегетаріанство, відмову від хутра задля збереження пушних тварин. Таким чином, у суспільній свідомості вкорінюється думка, що тварини повинні мати певні права, причому вкорінюється ненасильницьким та реформістським шляхом. Безумовно, при цьому паралельно існують «низові» рухи за права тварин, на зразок «Animal liberation front» («Фронт визволення тварин») у США та Європі, «Sea shepherd» («Морський пастух») та ін., які радикальніше (засобами прямої дії) пропагують права тварин та їх визволення. При цьому «поважні» організації на зразок PETA часто неофіційно підтримують подібні рухи, оскільки фактично їх очільники стоять на тій самій етичній платформі. Є, однак, і випадки жорсткої критики PETA з боку радикальніших активістів за «поступки» м'ясній індустрії і практику присиплення безпритульних тварин у США.

Однак варто звернути увагу на те, що «пряма дія» ніколи не викликала схвалення у широких мас, оскільки пов'язана із зовсім іншим етичним базисом, аніж той, що лежить у основі «середньостатистичної» суспільної свідомості. Людина, здатна до «прямої дії», здатна таким чином і до руйнування чужого приватного майна, вона живе в іншому вимірі морально-етичних та суспільно-правових відносин. Повага до закону не властива радикальним екологічним рухам (як «глибинним екологам», так і «сквотерам» та «визволителям тварин»), оскільки самі закони і загальноприйнята мораль часто мають антиекологічний характер. Цей етичний базис еко-активістів «крайнього» спектру єднає їх з радикалами ультраправого та ультраправого політичних напрямів.

Варто при цьому пам'ятати про значення екотажу в плані постановки питання про суспільну мораль, про яке говорить Білл Деволл: «Екотаж дозволив підняти завісу над деякими «прийнятими» моральними нормами у домінантному суспільстві» [69].

Між тим «реформістські» громадські організації діють демонстративно у правовому полі, дозволяючи собі лише епатаж та яскраві театралізовані акції у сполученні з радикальними вимогами, пристосованими під «маркетингові» ходи. Тобто ви-

моги зоозахисного руху часто одні й ті самі на «низовому» та «реформістському» рівнях, однак різняться засобами їх досягнення.

Саме тому зоозахисні організації на зразок PETA вкоренили у суспільній свідомості й ставлення до зоозахисників як до епатажних та вільнодумних особистостей, що пропагують свої ідеї «театральними» засобами: публічним символічним оголошенням на знак протесту, агресивно-сексуальними фотосесіями, з одного боку, та символічним акцентуванням на насильницькій природі цивілізації, – з іншого. Прикметно, що завдяки такому позиціонуванню число активістів PETA у світі досягло 2 мільйонів (за даними порталу peta.de [264]).

Варто також зазначити, що ставлення до прав тварин – момент, у якому різняться екоанархістський та анархо-примітивістський рухи. Якщо перший органічно включає у свої вимоги ідеї зоозахисту (причому саме у вигляді радикальних вимог «прав тварин»), то другий пропагує «повернення до первісного стану». У дуже спрощеному вигляді первісний стан означає життя у гармонії з природою невеликими комунами, повну відмову від технічних досягнень, а також харчування за прикладом первісних суспільств. Землеробство ідеологи анархо-примітивізму на зразок Джона Зерзана відкидають як частину «символічної культури і мови», що призвели до екологічного колапсу. Тому цілком природним для цієї течії є споживання м'яса, життя за рахунок поїдання тварин.

Джон Зерзан стверджує: «Саме з поділом праці, і, як наслідок, зростанням нерівності та відчуження людей від землі і один від одного, відбувається поява і розвиток символічної культури. Символічна культура існувала ще до процесів одомашнення і появи агрокультури, але вона створила ґрунт для одомашнення, яке існує зараз. Посилення поділу праці в примітивних спільнотах знаменує собою початок явища соціальної стратифікації, воно виникло несподівано в епоху верхнього палеоліту (від 45000 до 10000 років тому) незадовго до одомашнення. ... Вважалося, що близько 60 000 років тому ми були homo sapiens (людина сучасна). Але сьогодні загальною думкою є те, що цей вид з'явився 200, 000 років тому. ... Погляньте на картину доісторичного людства: у цих спільнотах головною цінністю є

вміння ділитися: ділитися їжею і відкидати ієрархію. Це доведений факт: у примітивних людей не існувало організованого насильства, зате переважало бажання ділитися, жінки не розглядалися як об'єкт, люди працювали дуже, дуже мало і жили довше, ніж вважали нещодавно» [268].

Слід приділити увагу також течії, що виникла на стику екологістського та правозахисного рухів – **екологічному фемінізму, або екофемінізму**. Екологічний фемінізм – це узагальнений термін, що охоплює розмаїтий спектр філософських ідей та форм діяльності, для яких базовим є уявлення про важливі та визначальні зв'язки між експлуатацією природи та пригніченням жінки у патріархальних суспільствах [115, с. 178]. Є думка, що «екофемінізм як гілка фемінізму за своєю природою носить скоріше духовний, аніж політичний або теоретичний відтінок» [115, с. 178]. Постулатом екофемінізму є те, що внаслідок принципу сили, що лежить в основі патріархально-ієрархічного суспільства, це суспільство буде продовжувати експлуатувати природні ресурси, незважаючи на можливі згубні наслідки. При цьому прослідковуються паралелі між ставленням такого суспільства до навколишнього середовища, тварин, ресурсів та його ставленням до жінок.

Зазвичай фемінізм відносять до «нових соціальних рухів» поруч із антивоєнним та екологістськими рухами. Ідеологія фемінізму загалом лежить поза рамками «традиційних» ідеологій – консерватизму, лібералізму, марксизму та ін., ставлячи на перший рівень основоположну для людства, на думку представників фемінізму, проблему пригнічення жіночого начала в людській цивілізації. Таким чином, соціальне розшарування, класова та національна боротьба, інші глобальні за значущістю проблеми пояснюються крізь призму домінування маскулітного в людському суспільстві у будь-якій культурі сучасності. Лише вирішення цієї проблеми, емансипація жіночого начала та зміна гендерних ролей дасть можливість побудувати дійсно справедливий суспільний лад. Таким чином, фемінізм перетворився протягом ХХ сторіччя на світоглядну ідеологію.

Екологізм досить органічно вписується до феміністичної картини світу та світоглядно-політичного проекту фемінізму, доповнивши міркування про глобальне домінування чоловіків

думками про те, що подібне пригнічення жіночого начала має ще глибинніший характер, виражаючи собою домінування людства над природою. Так антиантропоцентризм став для фемінізму однією з моделей пояснення суспільної реальності.

Спротивом проти патріархальної культури екофеміністки виражають свій протест проти «розграбування та знищення» Землі. Екофемінізм можна визначити як розширену соціальну самосвідомість, до якої включені деякі спостереження радикального та культурного фемінізму, що прослідковують аналогії між експлуатацією жінок та експлуатацією Землі. Деякі представниці екофемінізму орієнтуються на різні варіанти соціалізму. Європейські рухи «зелених» виконали велику роботу, формулюючи поширені на навколишнє середовище соціальні установки фемінізму. І хоча спочатку «зелені» рухи не розглядалися як частина екофемінізму, зараз вони визначені його життєво важливим компонентом.

Також варто звернути увагу, що основні постулати екофемінізму ближчі до соціальної, а не глибинної екології, з огляду на загальну налаштованість цієї течії на комплексне вирішення соціальних та екологічних проблем.

Цікавим з точки зору дослідження радикального екологістського руху є феномен руху **екопоселень**. У контексті практичного втілення екоанархістських ідей варто зупинитися на цьому феномені – своєрідному ескапізмі ідейних нащадків руху луддитів, що поступаються благами цивілізації заради повернення до «природних коренів».

Глибинна екологія наголошує, що люди стали настільки залежними від міст – нових, асфальтових джунглів планети, що забувають, звідки походили їхні предки. Такою є основна думка руху «повернення до природи», і вона успішно реалізується на практиці. За приклад такого експерименту на основі соціальної екології ставиться російська екологічна комуна, утворена в 90-х роках, під назвою «Китеж».

Багато праць російських екологістів анархістського спрямування (О. Шубін, С. Фомічов) присвячені таким екопоселенням. Вони побачили у них прообраз справжнього природозгідного життя, поєднаного з кращими, на їхню думку, ідеями місцевого самоуправління, які являють собою «третій

шлях» для розвитку постсоціалістичних країн – не до тоталітаризму радянського типу і не до «дикого ринку», а до розумно влаштованого комунітарного суспільства.

Феномен руху «екопоселень» можна назвати на даному етапі розвитку екологізму виявом найрадикальніших намірів змінити себе, свої уявлення про світ та водночас жити у єдності з природою – єдності, якої не знало людське суспільство до того. При цьому підставою для «втечі від міста» може стати як соціальна, так і глибинна екологія, а також численні новітні релігійні течії.

Ідеї «соціально-екологічної» спільноти мають витoki у міркуваннях М. Букчина. У своїй праці «Перебудова суспільства» автор закликає повсюдно «утвердити пряму, «обличчям-до-обличчя» демократію, і таким чином повернути народу економічну та політичну владу». Букчин проголосив також наступне: «Я не закликаю райони, міста й села до вузького місництва, у якому кожен шукає своєї вигоди, не звертаючи уваги на інших. Я кажу про істинний конфедералізм, у якому демократичні місцеві утворення самі себе об'єднують у вільній адміністративній структурі на регіональній та міжрегіональній основі, щоб управляти ресурсами своїх областей для народного блага під суворим наглядом народних асамблей, котрі повинні будуть комбінувати та замінювати владу, інструктувати своїх конфедеральних делегатів. Автономія на місцевому рівні повинна бути комбінована зі взаємною залежністю на регіональному й конфедеральному рівнях. Інший суспільний устрій, окрім комбінації локальної автономії та регіональної взаємозалежності, буде не тільки місницьким та непрактичним, а й відкриє шлях до створення величезної й деспотичної національної держави, що контролюватиметься номенклатурою та її кримінальною мутацією у вигляді мафії» [26, с. 290].

Між тим сучасний рух екопоселень ґрунтується на найрізноманітніших соціально-політичних та релігійних постулатах. Своєрідним феноменом поширення у масовій свідомості поняття та практики створення екопоселень став, наприклад, напіврелігійний рух «анастасіївців» у 2000-х роках, ґрунтований на таких ключових постулатах, як «побудова родових помість» та «особлива роль Росії для довілля планети». Згідно з ідеями заснов-

ника руху, письменника та діяча руху «ню ейдж»¹ В.Н. Мегре, «кожна охоча сім'я повинна взяти у вічне користування один гектар землі і почати господарювати на ній, використовуючи природну замкнуту екологічну систему господарювання на землі. ... Головний наголос в родовому маєтку робиться не на будинку, а на облаштуванні цього гектара землі з власним, творчим дизайнерським підходом. Через цю нову систему господарювання (що є добре забутим старим підходом до облаштування в барських родових маєтках) Росія стане заможною...» [139].

Рухом пропонується по суті альтернативний суспільний устрій. Не дивно, що ідеї «анастасіївців» як вчення «ню ейдж» були піддані жорсткій критиці з боку Російської православної церкви [90].

Рух анастасіївців, що тяжіє до сектантства, став лише одним з багатьох відгалужень «екопоселенців». Масовим феноменом 2000-х рр. у Європі та СНД став рух за «пермакультуру» та «натуральне сільське господарство», ґрунтований, зокрема, на працях німецького фермера та письменника Зеппа Хольцера, японського фермера Масанобу Фукуока та ін. Останній приділив багато уваги опису власної філософії «повернення до природи», наголошуючи, що існує протиставлення «знання, що розрізняє, та знання, що не розрізняє». Фукуока пише: «Трагедія полягає в тому, що у своєму невігластві люди намагаються підкорити природу своїй волі. Людські істоти можуть зруйнувати природні форми, але вони не можуть створити їх.Все, що людина може зробити, щоб пізнати природу, – це усвідомити, що вона насправді нічого не знає, що вона нездатна будь-що пізнати. ...Коли вона відкине знання, що розрізняє, знання, що не розрізняє, саме з'явиться всередині неї» [207, с. 81]. Зепп Хольцер натомість засереджується на конкретних практичних порадах щодо створення самодостатніх господарств, автономних щодо сучасного стилю ведення господарства. Приклад Хольцера наслідують нині тисячі екопоселенців у Європі.

¹ Нью ейдж (англ. new age – «нова ера») – загальна назва сукупності різних містичних течій і рухів, в основному окультного, езотеричного і синкретичного характеру, що сформувалися в ХХ столітті. «Нью ейдж» досяг найбільшого розквіту в 1970-ті роки і вплинув на багатьох представників руху хіпі і «нових соціальних рухів».

У контексті «втечі від суспільства» цікавим втіленням ідей неонархізму є практика створення «сквотів» (від *англ.* squat – захоплювати) – самозахоплених будинків та територій всередині урбанізованого ландшафту, які оголошуються «вільними територіями». На базі сквотів формується своєрідна комуна, мешканці якої вважають себе незалежними від суспільного та політичного тиску. Зазвичай такі комуни поділяють антифашистські, антисексистські (феміністичні) та анархістські погляди. При цьому в Європі такі анархістські експериментальні комуни дістали значне поширення, а їх мешканці заробляють на життя, виконуючи роботу, максимально віддалену від «праці на систему» (в термінології анархістів). Звісно, це не є повною втечею від існуючої системи суспільних відносин, але як соціальний експеримент заслуговує на увагу.

Екоанархізм як світоглядна ідеологія дістав своє поширення в рамках руху сквотингу, основним гаслом якого є «Сквотуй (захоплюй) світ!». При цьому варто зауважити, що анархізм з приставкою «-еко» не заперечує організацію та координацію, не заперечує цивілізацію як таку. Прихильники екоанархізму називають «анархію» вищим станом розвитку цивілізації. Вони протиставляють себе неолуддизму, «анти-цивілізації», «примітивізму» та «охлократії». Про це, зокрема, йдеться у «Екоанархістському маніфесті» Міжнародної асоціації зелених анархістів (GAIA, [245]).

Прагнення до створення сквотів та екопоселень має глибинне світоглядно-філософське підґрунтя: воно полягає в ідеї того, що не слід чекати пасивно настання «світлого майбутнього» (чи то у вигляді комуністичного проекту, чи то будь-якого релігійного, чи якого іншого), а творити «альтернативне суспільство» чи принаймні «прогресивні» суспільні інститути у даному конкретному просторово-часовому проміжку. Ці ідеї близькі до ідей засновників соціал-демократії початку ХХ століття (Е. Бернштейна, К. Каутського та ін.), які пішли реформістським шляхом – боролися за створення кращих умов життя робітничого класу «тут і зараз», а не після перемоги комуністичної революції. Стосовно сквотів і екопоселень, то їхні корені переважно в анархо-синдикалістському русі та русі «нових лівих» 60-х рр. Це своєрідна форма пристосування

анархістської ідеології до сучасного західного суспільства, яке є достатньо толерантним, щоб дозволити існування «нетрадиційних» форм суспільних об'єднань. Хоча бувають і винятки, коли органи влади намагаються закрити самозахоплені сквоти, і тоді за них ведеться тривала боротьба (наприклад, сквот Розбрат у м. Познань у Польщі).

Цікавою з точки зору поєднання аналізу процесів глобалізації та екологістського руху є течія **біорегіоналізму**, що трактується рядом авторів як різновид радикального екологізму.

Суть біорегіоналізму полягає в тому, що усі живі істоти в рамках певного регіону складають цілісність, подібну до існуючих в природі екосистем. Дана цілісність має більше компонентів, ніж описувана зазвичай біологією «середня» екосистема, і до неї відноситься також соціальна система, котра розвинулася і функціонує на даній території. Соціальний аспект біорегіоналізму полягає в тому, що його представники закликають до розвитку людських можливостей в рамках певної культури, традицій, соціальних зв'язків, котрі сформувалися в рамках певної території – **біорегіону**. В політичному плані це означає розвиток місцевого самоврядування, зацікавленість у місцевій політиці, політична самоорганізація населення – часто у вигляді комун. Одним із ідейних натхненників біорегіоналізму, як і глибинної екології, часто називають ідейного натхненника анархізму П.А. Кропоткіна. В усякому разі, спільними для обох вчень є ідея децентралізації влади, зосередження влади в руках членів общини, громади чи комуни, ідея «неприродності» держави, невідповідності її інститутів відведеній людині «одвічній» ролі.

Практичними наслідками міркувань про необхідність існування біорегіонів стали деякі рекомендації, які декларуються зараз в рамках діяльності деяких поселень у США та Європі:

- політика свого, місцевого виробника;
- експериментальне впровадження «локальних валют»;
- згуртованість громадян в рамках певного біорегіону; пріоритетним вважається склад населення однієї комуни, що становить приблизно 500–1000 чоловік. Максимумом населення для життя в одній спільноті є 10000 чоловік. Основна ідея

створення місцевих спільнот на новій основі – громадяни мають знати один одного безпосередньо [115, стор. 175].

Для руху екопоселень перспективним є застосування на практиці так званої «теорії вільних грошей». Суть її полягає в емісії власне громадянами, а не Центральним банком країни, грошей, що «не піддаються інфляції». Таким чином, економічна система у певному регіоні стає повністю незалежною від деструктивних та нестабільних процесів у глобальній економіці. Теорія «локальної валюти» у контексті біорегіоналістської практики має значні перспективи з огляду на те, що її елементи вже запроваджені у Швейцарії та ряді інших європейських країн.

Теорія «вільних грошей» була винайдена на початку ХХ століття економістом Сильвіо Гезелем, який вважав, що «"природний економічний порядок", що забезпечує обіг грошей, – це порядок, при якому гроші стають платною державною послугою, так звані «гроші з негативним відсотком», коли поточні власники грошей зобов'язані регулярно передавати державі деяку невелику суму, як плату за право користуватися грошима державної емісії» [100].

Першим практичним застосуванням поглядів Гезеля був експеримент в 1932 р. в австрійському містечку Вергль із населенням 3000 чоловік. У результаті експерименту в місті був побудований міст, поліпшено стан доріг, збільшилися капіталовкладення в суспільні служби. Саме в цей час, коли багато країн Європи змушені були боротися зі зростаючим безробіттям, рівень безробіття у Верглі знизився за рік на 25 %. [237] Коли більше 300 громад в Австрії зацікавилися даною моделлю, Національний банк Австрії побачив у цьому загрозу своїй монополії й заборонив друкування вільних місцевих грошей. Незважаючи на те, що суперечка тривала дуже довго й розглядалася навіть у вищих судових інстанціях Австрії, ані Верглю, ані іншим європейським громадам не вдалося повторити цей експеримент [237].

Зараз найпотужніша система вільних грошей – швейцарський WIR («Wirtschaftsring-Genossenschaft», «Кооператив економічного кола»), що нараховує 62 тисячі учасників і забезпечує щорічний обіг в еквіваленті 1 млрд 650 млн швей-

царських франків. Ця система була заснована в 1934 р. як механізм подолання платіжної кризи, що склалася під впливом Великої депресії. [100] Однак уже в 1952 р. вони були змушені відмовитися від теорії «вільних грошей» Гезеля і зараз використовують позичковий відсоток [278].

Логічним продовженням ідей Гезеля є різні варіанти «торговельних систем місцевого обміну» (LETS), що існують сьогодні як у США, так і в Європі. Ідею підхопила та розвинула еколог Маргрет Кеннеді (США), яка стверджує: «Боротьба людства за соціальну й економічну справедливість була довгою та завзятою. Виникали різкі суперечності в політичних поглядах і релігійних переконаннях. Багато з людей заплатили за це своїм життям. Нам настійно необхідно навчитися розуміти, що ніхто не може забезпечувати свою безпеку за рахунок інших або навколишнього середовища, від якого ми всі залежимо. Для практичного здійснення цієї ідеї нам необхідно здійснити деякі глибинні зміни соціальних умов нашого життя. Відкритим залишається питання про те, чи зможемо ми реформувати нашу грошову систему, земельне й податкове право до або тільки після наступної великої економічної кризи або екологічної катастрофи. У кожному разі корисно знати, як можна створити засіб обміну, що служить усім, і почати замінити революцію еволюцією» [100].

На окремий розгляд заслуговують процеси та ідеологічні наслідки **конвергенції ідей екологізму та «лівих» ідей**.

Феноменом кінця ХХ – початку ХХІ ст. стало ідеологічне поєднання ідей охорони природи та захисту соціальних прав, тобто сфери, традиційно «контрольованої» природоохоронцями, та сфери, зайнятої класичними «лівими». Подібне явище частково виявило себе і на теренах України, зокрема в Києві, під час боротьби проти варварської забудови наприкінці 2000-х років.

Слід докладніше зупинитися на особливостях взаємодії лівої ідеології та екологізму – на прикладах передусім громадсько-політичних рухів.

Не існує прямої тотожності між поглядами лівого спрямування та екологізмом. Природоохоронна парадигма на практиці поєднується як із консервативними ідеологіями,

так і з ідеологіями лівого, зокрема неомарксистського, спрямування.

Однак саме ліві погляди знайшли відгук в екологів з деяких важливих причин. А саме: екологізм в обох описаних вище формах по суті своїй антикорпоративний, йому чужі цінності ринкової економіки (право власності на землю, що започатковане нормами і традицією Римського права, загалом право власності на природні ресурси, фактично – право на вичерпання та знищення цих ресурсів). Основний аргумент глибинних екологів проти корпорацій та капіталізму загалом полягає в тому, що корпорації як структури суспільства не несуть жодної відповідальності (моральної та юридичної) за свої дії. Так, автор книги «Коли не лишається нічого святого», глибинний еколог Джеррі Мандер стверджує: «Найголовніше правило корпоративної роботи – корпорація має приносити прибуток і повинна зростати. Усі інші цінності вторинні: добробут суспільства, задоволеність робітників, здоров'я планети і навіть загальний добробут країни. ...Проти корпорацій ніколи не висуваються звинувачення у вбивстві, а самі корпорації не визнають за собою жодної провини» [133].

До виснаження природних ресурсів та активного пошуку нових джерел підштовхує сама логіка капіталістичного розвитку. Ця думка була обґрунтована у працях класиків марксизму та дістала свій розвиток у теорії світсистемного аналізу американського соціолога Еммануїла Валлерстайна (наприклад, у його праці «Світсистемний аналіз. Вступ» [29]). На його думку, світ вже більш ніж сто років перебуває на стадії формування та утвердження великих транснаціональних корпорацій, які фактично не несуть відповідальності за власні вчинки. Цікавими є паралелі між глибинною екологією, яка декларує відмову від поняття лінійного прогресу та повернення до уявлень про циклічність історії, та думками Валлерстайна. На його думку, потрібно прийняти постулат про те, що прогрес не завжди притаманний суспільству в його історичному розвитку. Історія сама по собі нейтральна, «прогрес» – поняття відносне. Так, виходячи з різних методологічних базисів, уявлення глибинних екологів та неомарксиста Валлерстайна про нелінійність розвитку людства сходяться приблизно в одній точці.

Також багато авторів лівого спрямування звертають увагу на капіталізацію та комерціалізацію так званого **суспільного простору** – простору великих міст, який охоплює території загального користування: передусім це парки та вулиці. Чи не найбільше уваги проблемі поширення брендингу та нищення суспільного простору комерційними утвореннями приділяє американська авторка Наомі Кляйн у своїй праці «No logo» [109]. Як альтернативу корпоратизації вона пропонує новітні соціальні рухи протесту, такі як течія «Повернімо собі вулиці!» («Reclaim the streets!»).

Між тим існує і «поміркована» альтернатива пануванню брендингу, що втілилася у **соціал-демократії та концепції «корпоративної соціальної відповідальності»**. Соціал-демократична модель передбачає дотримання прав населення на соціальне забезпечення та соціальні гарантії. Корпоративна соціальна відповідальність передбачає, що великі корпорації усвідомлюють імовірну шкоду, яку вони завдають довкіллю та здоров'ю людей у процесі виробництва. Тому у 90–2000-х рр. на Заході набули особливої популярності акції великих компаній у формі допомоги незахищеним верствам або природоохоронних заходів. Така «відповідальність» набуває часом сумнівних з точки зору моралі форм, коли, наприклад, тютюнові корпорації здійснюють благочинні акції (на що звертають увагу супротивники «тютюнового» лобі). При цьому дана форма співпраці капіталу та громадянського суспільства критикується сучасними неомарксистами (зокрема російським теоретиком Борисом Кагарлицьким [95]) за її системні вади – на їхню думку, така співпраця не змінює суттєво існуючу систему відносин влади та капіталу. Корпоративна соціальна відповідальність та соціал-демократична практика призвели, на думку неомарксистів, до «умиротворення» пригнічених та експлуатованих класів, відсутності в них потенціалу до революційних змін. Тому варто, на думку деяких неомарксистів, звернутися до нових соціальних рухів (екологістський, феміністичний) у пошуках потенціалу для революційної творчості. При цьому подібна співпраця «традиційних» лівих і екологів не заважають обом течіям жорстко критикувати одна одну. Так, марксизм, на думку глибинних екологів, приділяє надто

багато уваги економічним факторам розвитку суспільства і надто мало уваги необхідності скорочення народонаселення, а екологізм, на думку неомарксистів, занадто концентрується на правах природи і забуває про необхідність, наприклад, економічного розвитку країн Третього світу, «дискримінуючи» їхнє населення. При цьому варто наголосити на антропоцентричному характері «ортодоксального» марксизму, який ставить як наріжне питання та вимогу соціальне забезпечення і споживання ресурсів на користь людини і не сприймає постулати глибинної екології про «права природи». У цьому може полягати потенційна суперечність союзу неомарксистських та «зелених» політичних рухів.

Розглядаючи проблему захисту довкілля з точки зору праць сучасних авторів – неомарксистів, слід підкреслити, що більшість таких авторів (наприклад, А. Каллінікос) наголошують, що ця проблема була розглянута ще засновниками марксизму – Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом. Марксистська традиція розгляду взаємовідносин людини та довкілля має витоки в працях її «класичних» авторів. Основна ідея неомарксистів полягає в тому, що процеси знищення природного довкілля слід розглядати у невід'ємному зв'язку з іншими сучасними процесами, основними ознаками нашого часу – глобалізації, неоліберальної «колонізації» країн Третього світу. Прибуток, а особливо надприбуток все ще досягається завдяки нещадній експлуатації – але вже меншою мірою робочої сили (століття соціальних протестів все ж вплинуло на капіталістів), й більшою – природного середовища у країнах Центральної та Східної Європи, країнах Третього світу. Головною рисою сучасного етапу розвитку капіталізму вважається, згідно з ідеями неомарксизму, відносний міжкласовий мир у «розвинених» країнах та «експорт» жорстокої експлуатації робочого класу до країн Третього світу, де немає соціальних гарантій та практично не розвинене природоохоронне законодавство. Цим і користуються великі корпорації на зразок «Найк» та «Кока-Кола», переносючи виробничі потужності до «країн, що розвиваються». Окрім того, вирішальну роль грає фактор дешевизни робочої сили у цих країнах, за рахунок чого корпорації й отримують надприбутки, продаючи вироблену продукцію у розвинених

країнах. Така система транснаціональних корпорацій всіляко підтримується політикою, здійснюваною Світовим банком, СОТ та іншими наддержавними об'єднаннями. Одночасно вона породжує соціально-екологічні проблеми, оскільки надексплуатація мешканців Третього світу невіддільна від вичерпання ресурсів та знищення природного довкілля.

Соціал-демократична модель розвитку країн Західної Європи та економічна модель США стали можливі фактично за рахунок жорстокої експлуатації бідніших країн світу, передусім країн Африки та Азії. Модель соціальної справедливості, яка дала змогу постати на порядку денному таким ідеям, як концепція «природної держави» К.-М. Маєра-Абіха, ґрунтується на первинно несправедливому розподілі капіталу та ресурсів, і добробут європейських країн є зовні оманливим, таким, що приховує деструктивні політичні й соціальні процеси. Окрім усього іншого, дана система породила хвилю міграції з бідніших країн до Західної Європи та проблему асиміляції мігрантів у західноєвропейському суспільстві, спровокувавши, як відповідь на цей процес, появу правих та ультраправих рухів та партій. Однак корінь «питання міграції» варто шукати у соціальних суперечностях – надексплуатації Третього світу.

Альтернативу цим процесам, ознакам «неоліберального» політичного проекту, запропонували «нові соціальні рухи», що оновили, здавалося б, теоретично збанкрутілі після розпаду СРСР ліві ідеї, органічно додавши до своїх вимог, з-поміж іншого, екологізацію політичного процесу.

У контексті «стійкого розвитку» країн Третього світу актуальним стає питання їхньої боротьби з неоліберальною глобалізацією. У країнах поза межами «золотого мільярду» проблеми бідності, соціальної нерівності, постійні локальні військові конфлікти повністю витісняють вирішення проблем збереження природи для майбутніх поколінь. На першому місці стають економічні питання, передусім – прибуток для транснаціональних корпорацій та корумпованих урядів. Багато авторів стверджують, що глобалізація у розумінні сучасних корпорацій та великого капіталу несумісна з вимогами реформістського «стійкого розвитку». Слід враховувати, що у світі,

де править капітал та розрахунок з точки зору вигоди, поглинання ресурсів, а не збереження їх, немає місця ані стійкому розвитку, ані покращанню умов життя. Таким чином, ліві ідеологи «альтернативної глобалізації» знайшли переконаних союзників у західному «зеленому» русі, і багато наймасштабніших альтерглобалістських акцій пройшли під знаком об'єднання та співпраці між «зеленими» та рухами, що відстоювали спрямований проти неолібералізму проект об'єднання світу.

Знищення дикої природи та екологічна криза зумовлені передусім ринковим, капіталістичним устроєм, що склався у країнах, які контролюють політичний процес на планеті. Процеси соціального розшарування та надексплуатації навколишнього середовища йдуть паралельно та є частиною єдиного напрямку розвитку цивілізації. Відповідно, логічною стала співпраця «нових лівих», що висували соціальні вимоги, та екологів, вимоги яких можна умовно назвати «соціально-екологічними».

Окрім того, оскільки екологістський рух розподіляється у тактиці своєї діяльності на рух, що висуває **глобальні проекти** перебудови політики держав, та **локальні рухи**, які вирішують місцеві проблеми відносин людини і довкілля, логічною стала участь екологів у русі за альтернативну глобалізацію кінця 90-х – початку 2000-х рр. Тоді ж ліві рухи усвідомили, що лише у співпраці з усіма ініціативними протестними групами країн «Першого» та «Третього» світу можливе висунення вимог до керівників країн та проведення масштабних акцій протесту на підтримку цих вимог. Так екологістський рух вийшов на міждержавну арену у вигляді груп, що узяли участь в альтерглобалістському русі та провели власні «соціальні форуми» із висуненням альтернативних щодо намірів «великого капіталу» програм.

Окрім того, з боку «нових лівих» для такого тактичного об'єднання також були свої причини. Словенський політичний філософ, представник фрейд-марксизму Славој Жижек зазначає, що політичний соціалістичний рух наприкінці ХХ століття опинився у ситуації, коли потрібно було протиставити ідеології глобалізму та неоімперіалізму якісь нові постулати, відмінні від класичних, прийнятих у марксизмі-ленінізмі ра-

дянського типу. Такими постулатами стали наголос на активному відповідальному громадянстві, заклик до побудови так званої «царини політичного», окремої царини діяльності для кожного громадянина [85, с. 276]. Таким чином, в умовах тотального контролю з боку капіталу та «державної машини», який виникає у т. зв. «ліберальному» суспільстві, ліві рухи знаходять можливість підтримати ініціативу «знизу», самоорганізацію самих громадян, котрі усвідомлюють свої права та готові їх захищати.

Екологістські рухи ідеально вписувалися у це нове уявлення лівих про соціальний активізм, і саме екологи поруч із феміністськими та антивоєнними рухами стали виразниками нової, політичної самоорганізації громадян західних держав.

Варто зазначити, що саме на стику сучасного ліворадикального та екологістського дискурсів в країнах Заходу з'явилося поняття «суспільний простір». Воно означає певну частину населеного пункту – не важливо, мегаполісу чи маленького міста – яка не може бути приватизованою та знищеною під прикриттям відносин приватної власності. Такими «суспільними просторами» мають стати вулиці, майдани і, що найголовніше в даному контексті, зелені насадження, парки, тобто частки колишньої дикої природи всередині міста. Найгрунтовніше процес боротьби проти привласнення цього простору великими корпораціями та породженими ними брендами описаний у праці «No logo» американської дослідниці, доктора цивільного права Університету King's College (Нова Шотландія) Наомі Кляйн. У ній було, зокрема, популяризовано відомий лозунг, що з'явився у Великобританії в 90-х роках: «Вийди на вулицю, поверни собі місто!». Перші альтерглобалісти формували свою тактику дій саме згідно з цим гаслом – захоплювали вулиці, що перебували під загрозою знищення, та влаштували на них мирні демонстрації та «незалежні» музичні концерти. При цьому протестуючими часто знімалося асфальтове покриття та висаджувалися дерева замість асфальту – символу техногенного пригнічення природи. Так, на прикладі британського протестного руху, соціально-визвольні та екологістські гасла були вдало поєднані у єдину світоглядну систему.

Прислужилося поняття «суспільного простору» і під час формування аналогічних мережових суспільних рухів в Україні більш ніж через 10 років – у 2007–2008 рр., під час становлення громадянської ініціативи «Збережи старий Київ!» (ЗСК) та аналогічних ініціатив у низці великих міст України. Рух «ЗСК» постав саме як відповідь на захоплення територій, що належать міській громаді – Пейзажної алеї, території біля Аскольдової могили, Совських ставів, інших київських парків та алей. Оскільки найактивніші члени руху тяжіли саме до лівого дискурсу, рухом з самого початку було висунуте гасло «повернення суспільного простору». Так, із значним запізненням у часі, відбувалася популяризація однієї з основоположних ідей «антикапіталістичного спротиву» у Європі та США на теренах України. Щоправда, з огляду на відсутність масової підтримки «прогресивних» ідей та радикальної тактики засновників «ЗСК», рух не набув широкого поширення навіть у столиці України.

В ідеях «лівоорієнтованого» екологістського руху синкретично поєднуються деякі постулати політичної науки та соціологічного знання, котрі доцільно навести у стислому викладі.

Андре Горц, французький екоанархістський мислитель, стверджує, що існує два виходи із наявної екологічної ситуації – технофашизм (централізоване псевдонаукове керування виробництвом та суспільством) і самоврядування громадянського суспільства [49] (ідея, що перегукується з наведеними вище міркуваннями С.Жижека).

Важливим фактором скорочення чи утримання на певному рівні виробництва товарів споживання є те, що в сучасному суспільстві товари мають високу вартість через належність до бренду (думка, висловлена Наомі Кляйн у праці «No Logo»). Така ситуація можлива лише в умовах сучасного капіталістичного виробництва, і на цьому роблять наголос неомарксистські автори. Екологізм у цих міркуваннях ідейно близький Н. Кляйн. Не випадково авторка дає конкретні приклади акцій протесту саме екологістського спрямування: висадку дерев на захоплених громадою асфальтованих вулицях Лондона, акції екотажу у містах під виглядом «протестних концертів» та ін.

З концептом «панування брендів» згоден і Андре Горц, який стверджує: «Сучасне суспільство страждає на кризу перевиробництва. Тобто предмети й товари виробляються для нарощування споживання й нескінченного нагромадження капіталу, а також для підтвердження соціального статусу власника предмета. Головна мета – нагромадження капіталу до нескінченності» [49].

Громадянське суспільство, на думку Горца, – це «сфера суспільства, незалежна від держави, формована індивідуумами за свій рахунок і зі своєї ініціативи, сфера реалізації будь-яких ініціатив людей» [49]. Суспільство відучило людей взаємодіяти й спілкуватися разом, жити в «сусідській громаді» (Горц у цьому солідарний з екоанархістом М. Букчиним). Відповідно, і політична влада в такому суспільстві делегована сумнівним персонам. Вихід із цієї ситуації – вільна самоорганізація громадян, побудова, у термінології Букчина, «вільної конфедерації комун».

Андре Горц формулює, на його думку, **головні питання соціальної екології:**

1. Як можна звести до мінімуму зростання виробництва при збільшенні духовних цінностей і матеріального забезпечення?
2. Чи можливо, щоб суспільство жило й розвивалося й при цьому не знищувало природне середовище?

В європейському політичному процесі існує також течія під назвою «ліві зелені», або екосоціалісти. Вони переосмислюють досвід розпаду Радянського союзу і характеризують це державне утворення та суспільну модель як «бюрократичний соціалізм» або «держкапіталізм» [16]. «Соціалізм вони розуміють в анархістській традиції як «суспільство вільно асоційованих виробників»» [16].

«Ліво-зелені» вважають своїми попередниками радикальну групу, що діяла усередині британської соціал-демократичної федерації, а пізніше соціалістичної ліги в кінці XIX століття. Вона складалася з радикальних лівих і анархістів. Її неформальним лідером був прерафаеліт Вільям Морріс. У своїй головній праці-утопії «Вісті нізвідки, або Епоха спокою» Морріс критикує марксистський соціалістичний державний ідеал і пропонує свою утопічну соціальну модель, де панує гармонія

людини та довкілля. «Піонером екосоціалізму ліві зелені вважають російського більшовика Олександра Богданова, автора «Теорії рівноваги», що, на їхню думку, передбачила «Межі росту» Д.Л. Медоуза та ін.» [16].

Екосоціалізм як оформлена доктрина з'явився у НДР, де лівий дисидент Рудольф Баро (Rudolf Bahro) наприкінці 70-х рр. опублікував праці «Альтернатива в Східній Європі» і «Соціалізм та виживання». Тексти Баро були спробою лівого осмислення доповідей Римського клубу, що з'явилися в той час. Про ідейну еволюцію Р. Баро у бік спірітуалізму йтиметься нижче у контексті опису «екофашизму» та ідей «нюу ейдж».

Заслугує на окремий опис позиція британського лівого мислителя, члена Центрального комітету Соціалістичної робітничої партії Великобританії Алекса Каллінікоса, який у своїй праці «Антикапіталістичний маніфест» робить спробу синтезувати ідеї природоохоронного руху та неомарксизму, вітаючи участь природоохоронного руху у русі за альтернативну глобалізацію. Каллінікос робить такі висновки: «Цінності, що властиві критиці капіталізму з боку глобального руху, – це справедливість, ефективність, демократія та придатність;

– ці цінності несумісні з ринковою економікою у розумінні Поланьї, тобто з економічною системою, яка управляється ринком, що саморегулюється;

– скоріше за все, жодна зі стратегій гуманізації ринку, що отримали широку підтримку – ринковий соціалізм і більш регульована версія капіталізму – працювати не будуть;

– демократична планова соціалістична економіка – можливо, побудована за моделлю переговорної координації, запропонованою Петом Девіном, – відкриває чудові перспективи для здійснення цінностей антикапіталістичного руху;

– у найближчий час можна розробити програму реформ, котрі самі по собі були б бажаними і ставили б під сумнів логіку капіталу: хоч ці вимоги пред'являються головним чином національній державі, висувати їх можна лише у складі міжнародного руху, а досягнути – засобами масової боротьби;

– боротьба за ці зміни, судячи з усього, викликала б такий спротив з боку капіталу, який поставив би рух перед вибором

між відмовою від уже наявних досягнень і здійсненням революційного виклику нинішній системі» [96, с. 155].

Вивчаючи особливості розвитку руху «зелених» у Європі, слід враховувати цілковито різні умови, в які були поставлені екологістські рухи на Заході і Сході. Рух «зелених» на Заході втілював, на думку деяких авторів (зокрема Валдіса Фельсбергса, співавтора збірки «Двадцять років «зеленим» Європи»), «протидію самодостатнього суспільства своїй власній самодостатності» [58], що призвело до виснаження глобальних, природних, суспільних і моральних ресурсів. Другий різновид руху був, у першу чергу, джерелом протидії іноземній владі (владі авторитарного режиму СРСР над окупованими народами), яка нав'язувала таке ж виснаження глобальних, природних та суспільних ресурсів. Від першого руху походив внутрішній заклик до суспільства «озирнутися навколо», тоді як другий закликав навколишній світ подивитися на республіки СРСР та Східної Європи, звернути увагу на їхні проблеми. Перший був спрямований на обмеження влади людей на користь визнання «законів природи», а другий – на розширення місцевої влади, з метою обмежити іноземну владу, котра ігнорувала ці закони. Ось чому з 80-х років «зелені» Заходу були політиками більш чи менш лівого напрямку, у той час як «зелені» Сходу починали як націоналістичний і консервативний рух, ведучи боротьбу за національну незалежність як необхідну передумову для демократичного руху Зелених. Аналогія прослідковується в сучасній боротьбі «зелених» в усьому світі проти неоліберальної глобалізації, котра має ряд таких самих наслідків, які мала комуністична економіка та зумовлений нею політичний курс у східноєвропейських країнах та республіках СРСР.

Це історичне розрізнення означає, що ідеї «зелених» Заходу в усьому своєму діапазоні можуть бути застосовані лише в західноєвропейському суспільстві, оскільки вони є протилежними до ранніх ідей «зелених» Сходу – не у спільності цілей, а у способах їх досягнення. Тому актуальним є девіз французького біолога Р. Дюбо «мисли глобально, дій локально». Згідно з ним місцеві відмінності потребують різних підходів до тактики дій на місцях.

Існують в екологізмі й протилежні до лівої ідеології відгалуження – **правий екологізм** та **екофашизм**. Течії правого та праворадикального спрямування розглядають проблему захисту природи переважно як частину загальної боротьби націй за самоствердження, культурну ідентифікацію (в термінах «консервативного» напрямку альтерглобалізму), у радикальніших термінах – за панування сильніших націй над слабшими. До цих думок долучилися течії «екоалармізму», які стверджують, що світ став «затісний» для усіх націй і має бути поділений між сильнішими та розвинутішими державними утвореннями силою зброї. Таким чином, похмурі прогнози про виснаження ресурсів та обмеження населення у майбутньому в одних випадках спонукають до пошуків шляхів до децентралізації та гуманного скорочення населення (глибинна, соціальна екологія, екоанархізм), у других – до «стійкого розвитку» зі збереженням існуючих державних утворень (екосоціалізм, «зелена» соціал-демократія), а в третіх – до створення держав тоталітарного типу, що «справедливіше» розподіляти б ресурси між громадянами.

У аспекті захисту культурної ідентичності «пригнічених глобалізацією» народів існують заклики до екологістських організацій перестати захищати «абстрактні цінності» дикої природи та зрозуміти, що «відсталі народи», які західна культура перетворює на свої придатки, знайшли по суті кращий шлях захисту природи, аніж сучасні «зелені» – шлях гармонійних відносин з природою, коли від неї береться лише найважливіше, і нічого понад. Приклад – канадські індіанці, які лише зараз стали подібними культурно до решти «білих» канадців – охопленими сучасними, «цивілізованими», проблемами, тобто бідністю і алкоголізмом. Це є ціною за відрив від культурної ідентичності, від природної дійсності. І ця доля чекає нині на мешканців усіх країн «Третього світу». Твердження про те, що «культурна ідентичність» є найважливішою політичною проблемою, яку мають вирішувати, а не поглиблювати західні країни, є центральним у міркуваннях представників «правого» (але не ультраправого) відгалуження «зеленого» руху.

Утім, те ж саме питання, тільки викладене в термінах «класової справедливості» та «справедливості для Третього

світу», задають і «ліві зелені» та альтерглобалісти: «Як зробити так, щоб рівень життя Третього світу зріс, і зберегти при цьому довкілля від забруднення та знищення?». Адже рецепт, пропонований Заходом решті країн світу, як справедливо підкреслює глибинний еколог У. Каттон, передбачає одне – індустріалізацію та зростання рівня життя країн Африки та Азії за рахунок ще нещаднішого споживання природних ресурсів. Але, згідно з термінологією Каттона, «носійна здатність» планети не передбачає ще більшу щільність населення та надексплуатацію ресурсів. Власне, вона вже багаторазово перевищена людством, і зараз людство живе «в борг» [99]. І тому усі проекти стрімкої індустріалізації країн «Третього світу» є нереалістичними. Масове знищення «зайвого» населення (у війнах чи внаслідок природних лих) є неприйнятним з точки зору гуманізму, на якому, зокрема, наголошує у своїх програмних працях соціальної еколог М. Букчин. Вихід із цього патового становища, власне, і шукається на численних альтерглобалістських соціальних форумах.

Загалом праворадикальний рух на сучасному етапі насамперед асоціюється зі спротивом «справа» глобалізації, з відстоювання права народів на національне та культурне самозбереження в умовах процесів, що стрімко розмивають кордони і нав'язують (на думку, до речі, як правих, так і лівих радикалів) в усіх куточках світу єдині, вестернізовані та американізовані, стандарти життя. Відмінність «правого» підходу до глобалізації полягає в акцентуванні на розподілі «свій-чужий», на проголошенні ідей боротьби з міграцією з країн Третього світу до «країн золотого мільярду». Між тим у лівому дискурсі розділення «свій-чужий» йде чітко по лінії класів та соціальних груп, а не по лінії рас, етносів та націй. Власне, це і єднає «нових лівих» та екологістів. Транснаціональність та субсоціетальність вимог екологізму (можливий екологічний колапс та локальні екологічні проблеми є актуальними для всіх) є зрозумілою та прийнятною для лівих, як анархістів, так і комуністів. Політичним переконанням лівих, однак, властиве саме протиставлення людей за класовою ознакою, а не їх єднання. У правому русі такою розрізняючою ознакою є національність, належність до «кровної спільноти».

Термін «екофашизм» (Ecofascism), як правило, розглядається у двох варіантах:

1. На означення певних елементів радикального руху на захист довкілля, які відкрито приєднуються до неофашизму (неонацизму) або розділяють концептуальні загальні риси з фашистськими (нацистськими) теоріями. Найчастіше термін використовується як зовнішня характеристика радикальних екологічних течій. Дещо рідше застосовується «зсередини» в націоналістичних рухах як назва, яка стосується безпосередньо «білого» націоналізму й груп, що позиціонують себе як радикальні націоналісти та розділяють постулати захисту довкілля й націоналістичної ідеології.

2. Термін також використовується як політичний епітет консерваторами, щоб дискредитувати радикальний захист довкілля, і менш часто використовується лівими з метою дискредитації екологістських рухів, які вони вважають неонацистськими [226].

Ідеї екофашистських груп – захист довкілля, вегетаріанство і права тварин – великою мірою засновані на працях Артура де Гобіно (Artur de Gobineau's), французького соціолога й письменника, одного з основоположників расизму, дослідника біології, евгеніки і соціального дарвінізму.

«Екофашистом» інколи називають також Каарло Пентті Лінкола – відомого фінського радикального енвайроменталіста. Будучи популярним у Фінляндії й широко відомим за її межами, він прославився своїми роботами в галузі захисту довкілля, де в його руйнуванні обвинувачує як людство в цілому, так і окремі людські співтовариства. Лінкола вніс істотний вклад до розвитку ідей деіндустріалізації. Він запропонував використати геноцид для контролю над кількістю та якістю людської популяції з метою збереження природного балансу й порятунку Землі від людської експансії, яка знищує як природу в цілому, так і окремі біологічні види. Його ідеалом суспільства є керована нечисленною утвореною елітою тоталітарна диктатура, де основна маса населення живе за стандартами Середньовіччя і де споживання обмежене використанням тільки поновлюваних ресурсів.

Першою політичною публікацією Лінколи став памфлет «За Батьківщину й людський рід» (Isanmaan ja ihmisen puolesta). Незважаючи на те, що Лінкола атеїст, він вважає, що релігійність у багатьох аспектах корисна для існування суспільства. У політичному житті з деяких питань він дотримується правоконсервативних поглядів. Лінкола вважає перенаселення найбільшою загрозою для життя на Землі, засобом для регуляції росту народонаселення він бачить у широкому застосуванні досягнень евгеніки й поширенні геноциду. У своїх роботах Лінкола описує людський рід (homo destructivus) як ракову пухлину на тілі природи [260]. Коли десь у світі починаються локальні війни, він часто виступає в засобах масової інформації із заявами, що війна є благом, оскільки сприяє зменшенню населення воюючих країн. Протягом багатьох років опоненти обвинувачують Лінколу в екофашизмі, а останнім часом він провокує численні суперечки своїм явним замишлюванням нацистською Німеччиною.

Пентті Лінкола часто зіштовхується з активною протидією поширенню його критичних поглядів стосовно західного суспільства достатку – як з боку різних політичних організацій, так і окремих осіб. Але численні послідовники вважають його «гуру», багато в чому завдяки тому, що він живе так, як сам учить.

Також в екофашизмі часто обвинувачують і французького філософа-традиціоналіста, геополітика, засновника й теоретика руху «Нові праві» (Nouvelle Droite) Алена де Бенуа (Alain de Benoist). Він почав свою політичну діяльність в 1960 р. у Федерації студентів-націоналістів. В 1969 р. став головним ідеологом Групи вивчення європейської цивілізації, очолив журнал «Нувель Еколь», 1973 р. – офіційний орган ГРЕСЕ «Елеман», а з 1988 р. під його редакцією виходить тематичний альманах «Криза». Де Бенуа – автор роботи «Погляд праворуч. Критична антологія сучасних ідей». Через суміш антиглобалізму, ідей на захист навколишнього середовища і європейського етнонаціоналізму де Бенуа був обвинувачений в екофашизмі.

Чисельність організацій, які є фактично екофашистськими, надзвичайно мала. У Сполучених Штатах це Лібертаріанська Націонал-Соціалістична Партія «Зелених» (Libertarian National

Socialist Green Party, LNSGP), емблема якої – нацистська свастика на зеленому тлі, що відображає в символічній формі синтез екології з націонал-соціалізмом. Їхня прихильність до «екології» як невід’ємної частини націонал-соціалістичної ідеології побудована в основному на працях Ернста Леманна (Ernst Lehmann), який, зокрема, писав: «Відділення людства від природи приводить до руйнування людства й до смерті націй. Тільки через реінтеграцію людства до природи ми станемо сильнішими. Це – фундаментальний пункт біологічних завдань нашого руху. Ця боротьба пов’язана з усім аспектами життя і з природою безпосередньо, природою, у якій ми народжуємося і це – найглибше значення, і щира сутність націонал-соціалістичного руху» («Біологічна воля. Шляхи й цілі біологічної роботи в новому Рейху», Мюнхен, 1934) [247].

Ультраправими послідовниками націонал-соціалістичної «антропософії» є Світова ліга захисту життя (World League for the Protection of Life, WSL) – невелика, але впливова організація у ФРН. Ця організація була заснована у 1956 р. колишніми членами Націонал-соціалістичної партії, і сьогодні вона поєднує захист «життя» («права-на-життя») із захистом довкілля, расизмом та «народною» («völkisch») ідеологією. Найбільше захищається при цьому «німецьке життя»; тому WSL виступає проти абортів, вірячи в те, що «німецькі жінки мають присвятити себе народженню «арійських» дітей» [247].

Члени WSL вважають «навалу пошукачів притулку», знищення довкілля і трансформацію Німеччини у мультикультуральне суспільство частиною духовної війни проти німців. Вони вважають захист довкілля частиною захисту народу, його біологічної «сутності» та його національної ідентичності. Члени WSL вважають боротьбу за здорове довкілля частиною всеохоплюючої духовної боротьби проти гомогенізуючих сил сучасності та «Західної цивілізації». На їхню думку, «коли особистість усвідомлює, що вона належить до культурної спадковості, яка глибоко укорінена у народі та існує не лише матеріально, а також має духовну реальність, котра первинна щодо матеріального, – вона перестає бути маніпульованим споживачем. Вона втікає від масової гомогенізації тотально маніпульованих людей, якими керує «єдиний світ», що базується

на силі та домінуванні. Такий світ вважає небезпечною людиною, яка вірить у свої духовні переконання, є уважною та турботливою до своїх культури та звичаїв» [247].

Якщо прибічники фашизму використовують екологічні теми для оновлення їхніх расових та націоналістичних цілей, інші мислителі розробляють екологічний спиритуалізм на основі течій «ню ейдж», що вже не має стосунку до німецької «народної» («völkisch») духовності 1920-х.

Як стверджує Ютта Дітфурт (Jutta Ditfurth), провідний діяч «фундаменталістів», частини німецького руху «зелених», «ми знаходимо неофашистські і ультраправі позиції не лише у різноманітних політичних та навіть екологістських групах, а також ... у неоязичницьких, езотеричних та окультних колах» [247].

Однією з найбільш яскравих постатей у цьому русі став Рудольф Баро (Rudolf Bahro), добре знаний як автор праці «Альтернатива у Східній Європі», написаної у 1970-х рр., коли він був марксистом-дисидентом. Завдяки цій праці багато німецьких «нових соціальних рухів» вважали Баро розробником теорії «соціалізму з людським обличчям» та мислителем «незалежних лівих».

На думку дослідника Роджена Ніденфюра (Roger Nidenführ), «із середини 1980-х рр. Баро став причетний до розробки «духовного фашизму», відкрито говорячи про «позитивні» сторони націонал-соціалістичного руху» [247].

Він почав менше говорити у політичних термінах та більше у термінах релігійних, стверджуючи, що «наголос має бути переміщений з політики та питання влади в культурний рівень та рівень пророцтва. ...Нашою метою має бути «реконструкція Бога» [247]. Баро став фундаменталістським критиком «реалістичної течії» (realo wing) «зелених» (тих, хто були повністю залученими до парламентарного здійснення влади) і полишив партію у 1985 р.

Пізніше Баро ще більше зацікавився езотерикою «ню ейдж». Його головним побоюванням лишалася «екологічна криза», чії «глибокі структури» мають бути досліджені. Баро стверджував, що «екології нічого робити з правими та лівими» [247].

Баро став професором Університету Humboldt в Берліні, створивши свою версію науки «соціальна екологія» (не плутати з аналогічним поняттям М. Букчина та науковою дисципліною, яка в цей самий час розроблялася у СРСР).

Якщо порівняти ці поняття у розумінні Букчина та Баро, стане зрозуміло, що обидва теретики погоджуються, що класові суперечності не є основоположними соціальними суперечностями. Букчин вважає ієрархію основоположною, підкреслюючи при цьому важливість класових інтересів. Баро, на протипагу цьому, апелює до «плеємної свідомості» («tribal consciousness»), яка укорінена глибше, аніж класова свідомість, у тому числі у «найглибших духовних шарах народу» [247]. «Національне питання є об'єктивною реальністю і є набагато глибшою основою, аніж класове питання», – стверджує Баро [247].

Ітернаціоналістська соціальна екологія Букчина наголошує на розумі та натуралізмі та критикує екомістицизм і екоотеологію. Версія соціальної екології Баро є суто спіритуалістичною. Баро вважав розроблену ним науку спробою синтезувати соціальну екологію Букчина та глибинну екологію. На його думку, екологічні проблеми є фактично природним відображенням внутрішніх духовних «недуг». Баро критикує «зелених» у тому числі за те, що «вони не апелювали до руху «völkisch» 20-х років та тогочасної Консервативної революції проти Просвітництва загалом» [247].

В уявленні Баро (на протипагу анархістському лібертаріанському муніципалізму Букчина) немає місця демократичним інституціям, оскільки «казати, що ми створимо низову (grassroots) демократію зараз, посеред цих вовків, є нонсенсом» [247]. Баро критикує демократичний процес «підрахунку квасолин» і віддає перевагу духовному процесу консенсусу для прийняття рішень.

Також Баро заперечує державу: «Суспільний стан справ більше не має базуватися на державі чи на інших існуючих силах, що більше не є легітимними» [247].

Незважаючи на свої антиетатистські твердження, анти-авторитарист (на перший погляд) Баро, подібно до «нових правих», стверджує, що екологічна криза може бути вирішена лише авторитарними засобами. Він говорить про базований на

духовності елітистський «уряд порятунку» (Rettungsregierung) чи «державу Бога» (Gottesstaat). Вони будуть управлятися «ною політичною владою найвищого рівня», «князем екологічного повороту» («prince of ecological turn») [247]. «Князь» може бути колективним органом, що об'єднує духовні еліту, олігархію, відповідальну лише перед Богом. Баро стверджує: «Трохи екодиктатури потрібно для вирішення наших сьогоднішніх проблем». Також Баро говорить про те, що «найсильніші політико-психологічні якості [німецького] народу роблять німців більш відповідальними для харизматичного володарювання, аніж інші народи» [247].

Прагнення вивести народи світу з-під контролю глобального капіталу та «чужих» культурних та політичних стереотипів має небагато спільного із суто природоохоронними цілями, однак не виключає ситуативні союзи екологістів та захисників «інтересів нації». Екологістські постулати, утім, цілком несумісні з ідеологіями національної виключності, у тому числі із суто практичних причин – відмежованість одного народу від іншого спричиняє деградацію не лише культурних та соціальних зв'язків, а й довкілля, ще більшу, аніж в «об'єднаному» глобалізацією світі. Держави-ізоляціоністи не мають важелів контролю над діями держав-сусідів у справі охорони довкілля, і, відповідно, контроль над ними теж є проблематичним. Північна й Південна Кореї – досить промовистий приклад такої ситуації.

Теоретики екофашизму, що виник внаслідок поєднання ідей екоалармізму та неонацизму, роблять наголос на катастрофі, що неминуче чекає на людство, якщо воно не застосує запобіжних заходів. Такими заходами є обмеження міграції між країнами та геноцид «непотрібного» населення планети у разі потреби. Таким чином, праворадикальні форми екологізму тяжіють до загострення екологічних питань та катастрофічної риторики аж до крайньої межі, що передбачає панування одних націй над іншими, світову «війну всіх проти всіх» та жорсткі форми запобігання екологічній катастрофі.

Така радикальна форма відмови від гуманістичних цінностей вступає, утім, у різку суперечність як із реформістською течією екологізму, так і з соціальною та глибинною екологією

(хоча усі три течії висувають різні аргументи проти екофашизму). Зокрема, погляди ідеологів соціальної та глибинної екології на питання расизму збігаються, як показав діалог М. Букчина та Д. Формена [240]: вони вважають, що расизм є чинником роз'єднання людства та, зокрема, природоохоронного руху і рішуче відкидають ідеологеми про вищість однієї раси над іншою.

Окрім того, поєднання крайнього вираження шовінізму – расизму, тобто твердження про домінування однієї раси над іншою або про «незмішуваність» різних рас – із ідеями екологізму та, наприклад, зоозахисту не є життєздатним. Поняття прав тварин та прав природи є частиною біоцентричного дискурсу та виключає ненависть як до окремих видів тварин, так і до людей «іншої» раси.

Утім, для країн пострадянського простору дана проблема набула дещо іншого виміру. Проблеми, пов'язані з колоніалізмом та колоніальним насильством, які спіткали американських індіанців, мають умовні аналоги лише з голодоморами та репресіями 20–40-х рр. ХХ ст. з боку більшовицького режиму. Також культурний простір України пережив іншу спустошливу загрозу для самоідентифікації – загрозу знищення мови, яка вважається стрижнем культури і національної окремішності. Українську ідентичність придушував західноєвропейський та російський імперіалізм. Екологічні проблеми України були спочатку міцно зав'язані із загальноімперською політикою індустріалізації, яка розцінювала простір Східної Європи як частину системи з видобутку сировини і нарощення потужностей імперії. Чорнобильська катастрофа стала, на думку представників природоохоронного руху кінця 80-х років, логічним продовженням такої політики – політики нехтування людиною як частиною суспільства і переважання політичних міркувань над будь-якими іншими міркуваннями.

У 2000-х рр. в Україні та країнах СНД спостерігається запозичення багатьох ідей «ультраправого» та «ультралівого» дискурсів з країн Заходу, із своєюрідною, штучною адаптацією їхніх практик на пострадянські терени. Так, калькою щодо європейських країн виглядає вулична війна «політизованих» субкультур – неонацистів (НС-скінхедів) та антифа. Не оминула

своєрідна мода на калькування західних течій й екологістські ідеї – зокрема, наприкінці 2000-х серед молодіжних активістів поширилися поняття «суспільного простору» та прав тварин. З огляду на більше тяжіння екологістських ідей до конструктивної діяльності, аніж агресивна війна «ультраправої» та «ультралівої» молодіжних субкультур, ці ідеї мають значний перетворюючий потенціал.

З огляду на радикалізацію суспільного дискурсу наприкінці 2000-х років цілком прогнозованою є «гібридизація» екологістських та націоналістичних ідей на теренах України, поєднання, наприклад, неоязичницької ідеології, тісно пов'язаної з націоналізмом, та природоохоронних ідей. Існують тенденції до використання правими та ультраправими громадськими ініціативами ідей захисту довкілля, здорового способу життя та ін. Окрім того, «традиційні» праві партії в Україні цілком можуть використовувати природоохоронні гасла для популяризації власних ідеологічних установок.

Існує також конструктивна інтерпретація питання «національного буття серед екологічних реалій» українськими дослідниками М.М. Кисельовим та Ф.М. Канаком. Зокрема, вони стверджують, що «у такий важкий час ми... маємо повернутися до своїх витоків, щоб повернути собі людяність, впевненість, щоб оптимально зорієнтуватися в суворій дійсності сьогодення. ...Через такі стійкі історичні спільноти людей, як етноси та нації, відкривається новий, продуктивний зріз як екологічної, так і культурологічної проблематики. Традиційні форми життєзабезпечення, властиві тому чи тому етносові (специфічні й часто-густо унікальні), не лише відображають процес використання природи, а й розкривають формотворчі засади культури, де органічно й неподільно пов'язані матеріальні та духовні її компоненти» [106, с. 304].

На думку авторів книги «Партія зелених України: спроба аналізу», «зелена ідеологія має синтезувати надбання неоконсерватизму (захист національного товаровиробника, родинні цінності, унітарність держави, традиції), неолібералізму (вільний, переважно саморегульований ринок, самоцінність індивідуума, розвиток регіонів, влада як гнучка, економічно ефективна сервісна служба), соціалізму (європейського, зразка

Швеції та Фінляндії – соціальне страхування, обов'язок держави перед громадянами забезпечити певний рівень добробуту, державне регулювання компонентів ринкової економіки, ключових для суспільства), націоналізму (демографічні питання, регулювання міграційних потоків, утвердження пріоритету корінної нації у мовному, культурному, релігійному, освітньому та просвітянському питаннях, зміцнення суверенітету стосовно формальних атрибутів держави – кордону, армії, герба). І все це має бути переосмислено з точки зору природозахисних ідей (окремо зазначивши принципові питання на зразок розвитку екологізованої (greening) економіки, зокрема виробничого сектору, формування інформаційного суспільства як найбільш дружнього до особистості та довкілля, інформаційного реінжинірингу управлінських процесів у державі)» [50, с. 14]. І далі: «Проте і формула політичної діяльності Дж. Пінчота – «найбільше благо для найбільшої кількості людей на найтриваліший термін» – не може бути цілком прийнята зеленою ідеологією. Якраз надмірний антропоцентризм і призвів до екологічної кризи багатьох регіонів планети» [50, с. 17].

Окрім «правих» інтерпретацій екологізму, варто також розглянути згадану у контексті соціал-демократичного проекту ідею «**екологічної держави**», висловлену представником німецької «практичної філософії» Клаусом Міхаелем Маєр-Абіхом. Її доцільно віднести до «етатистського» (на противагу екоанархізму) напряму екологізму.

У 80–90-х роках К.-М. Маєр-Абіх запропонував власну концепцію «спільносвіту» та екологічного розвитку сучасної держави. Прикметно, що значна частина його ідей практично тотожна неонархістській концепції М. Букчина, різниця полягає лише в термінологічній базі німецької практичної філософії та американської школи екофілософії, до якої умовно належить Букчин, і, що головне, ставленні авторів до самого концепту держави. У дуже стислому вигляді ця схожість виявляється в постулаті про те, що людство – не вінець природи, а особливий вид живих істот, який має своєю обережною діяльністю доповнити та покращити природу. Не існує протиставлення людини та природи в уявленнях цих екофілософів; людство не має підкоритися природі, а природа – людству. Ос-

новне завдання людства – стати природним процесом самому, а не протиставляти себе природним процесам, творчо покращити та доповнити навколишнє природне середовище, а не руйнувати його.

У цьому акцентуванні на особливій, творчій ролі людини у еволюції полягає відмінність ідей К.-М. Маєр-Абіха та М. Букчина від ідей, наприклад, У. Каттона, який наголос робить на тому, що на певному історичному етапі людство стало руйнівним чинником для планети Земля та самого себе і має повернутися до стану рівноваги із довкіллям. Каттон та «екоалармісти» не акцентують увагу на тому, що людство може стати потужною конструктивною силою, творчо доповнивши природу. Каттон робить наголос лише на небезпеці перенаселення, а його колега, голова Фонду глибинної екології Джеррі Мандер – на необхідності повернення до втрачених цивілізацією коренів, до традицій, наскільки це можливо, т. зв. «первісних» народів. Зовсім інше бачення розвитку людства у Букчина та Маєр-Абіха, хоча де в чому їхні первинні засади – критика трагічного розходження між людством та довкіллям – збігаються.

Між тим не варто ототожнювати їхні політичні проекти, оскільки М. Букчин а рігорі вважав державу та сучасну суспільну ієрархію злом і відкидав саму ідею «екологістської» модифікації держави, хай навіть у вигляді «соціал-демократичного» її проекту.

Основна ідея праці Маєр-Абіха «Повстання на захист природи», виданої в Німеччині у 1990 р., полягає в тому, що ми маємо переглянути усі дотеперішні стереотипи та догми, що існували в суспільстві та кожного разу піднімалися при обговоренні питань захисту природи. Це такі твердження, як «ми існуємо у світі задля самих себе» (положення, характерне для традиції християнської теології) – з нього Маєр-Абіх виводить логічний висновок: отже, *решта світу існує заради нас, людей*. Такий підхід він називає «антропоцентричною картиною світу та людини» [130, с. 141]. «Політичним проявом цієї претензії в нинішньому світі є претензія на те, що економічне зростання індустріальних країн начебто і є «розвитком» par excellence, а для країн третього світу як «країн, що розвива-

ються», – мало не єдиним рятівним взірцем» [130, с. 141]. Маєр-Абіх доходить висновку, що економіка та економічне зростання *не є головним* у розвитку суспільства. Твердження про першочергове значення економічного розвитку, що існувало на рівні догми, має відійти у минуле. Ніхто не заперечує того, що суспільство має забезпечувати основні потреби його членів, в тому числі за допомогою економічної системи. Але економічна система має «знати своє місце». Вона повинна включити в себе імператив, згідно з яким не буде можливою жодна дія, що спричиняє шкоду «спільносьвіту».

Окреслений Маєр-Абіхом план дій є світоглядним ідеалом. Розвиток людства має ту специфічну ознаку, що він відбувається шляхом фізичного розподілення його території планети. Чим більше народонаселення земної кулі, тим меншою стає кількість інших живих істот на планеті. Цей закон, сформульований В.І. Вернадським, показує, що людство до цього часу розвивалося шляхом простого витіснення, знищення нелюдських створінь на Землі, шляхом домінування людини в природному балансі. І сучасна держава стала дієвим інструментом цього порушення балансу. Вона сама створила власну рівновагу, економічну, що йде всупереч природним зв'язкам, які склалися протягом геологічної історії планети. Вплив людства на природу Землі з точки зору цієї історії незначний, але ж і такому впливу існує своя межа. Достатньо того, що цей вплив може мати значні наслідки для нас самих.

Другим міркуванням Маєр-Абіха є те, що наслідком розвитку модерної правової держави стали дві великі кризи, а саме – соціальна криза ХІХ століття й нинішня екологічна криза. Автор стверджує: «Знову продуктивні сили економічної діяльності виходять за рамки, в яких вони тільки й можуть бути продуктивними. ...Кожен прагне тільки свого власного добробуту, і не існує загальної волі, отож добробут усіх досягається руйнацією умов життя, а отже, й за рахунок усіх» [130, с. 143]. Тож автор пропонує включити до цілості, яку має захищати держава, і «увесь навколишній світ: тварин, рослин, ландшафти, водоймища, клімат» [130, с. 144]. Інтереси цієї цілості є не менш важливими, ніж інтереси окремих людей. Нагальною стала потреба дотримання «балансу між споживчими інтересами

людини і самоцінністю навколишнього позалюдського життя». Це життя не є простим ресурсом для економіки – і це має бути усвідомлене як державою, так і бізнесовими колами, загалом кожним громадянином сучасних держав.

Далі Маєр-Абіх розглядає принцип власності, без якого «не може бути буржуазної держави» і який «уможливорює індустріально-економічний процес присвоєння природного спільносьвіту, завдяки якому останній руйнується або знищується». Цей принцип, на думку німецького автора, ніколи не існував *у природі* у сенсі того, що певна людина «володіє річчю попри її власну сутність». Він з'явився як продукт суто буржуазного, на його думку, суспільства, як наслідок встановлення абсолютизму власності і абсолютного панування «Пересічної людини» та ствердження абсолютного цього права. Право на власність та ідеї самореалізації людини через власність призвели до очевидних негативних наслідків для природи та суспільства.

Маєр-Абіх, на відміну від ультралівих мислителів та прибічників глибинної екології, не прагне заперечувати саму ідею власності. Але саме ставлення до власності, на його думку, можна *модифікувати*. Слід зробити «крок від соціальної відповідальності власності до відповідних їй обов'язків щодо природи» [130]. Маєр-Абіх порівнює нещадну експлуатацію робітників, що виникає внаслідок прагнення капіталістів до прибутку, та не менш нещадну експлуатацію природи, і робить висновок, що ці види експлуатації рівноцінні. Тому «*соціальна* держава має стати ще й *природною* державою, *соціальний* обов'язок має відповідати *природному* обов'язку» [130, с. 156]. Отже, один з головних висновків Маєр-Абіха такий: «власність і в суспільстві, і в природі має бути використана не як заманеться, а тільки у відповідальності перед обома сторонами цілості – людською спільнотою і природним спільносьвітом» [130, с. 156].

Таким чином, Маєр-Абіх започаткував своєю працею «Повстання на захист природи» такі поняття, як «природа-держава», або «держава в природі», поряд з поняттями «соціальна» та «правова держава», що вже існували до того і зараз стали загальноновизнаними. Його праці стали черговим етапом ста-

новлення політичного проекту екологістського руху, цього разу у контексту синтезу із соціал-демократією.

Внесок Маєр-Абіха до ідеології екологістського руху є беззаперечним. Німецький філософ належить до теоретиків, які своїми дослідженнями пропонують людству новий образ держави – держави, яка дбає не лише про дотримання економічних інтересів своїх громадян, а й про недопущення руйнування людського й природного спільносвіту. Його ідеї стали своєрідним компромісом між радикальними закликами глибинної екології до «повернення до коренів» та «іраціональності» шляхом заперечення приватної власності та існуючої держави, закликами соціальних екологів до знищення ієрархічного суспільства і «поверхневою екологією», що прагне зберегти існуючий суспільно-політичний устрій, побудований на ринковій економіці.

Екологістський рух виробив концептуальні положення, що слугують підґрунтям політичних програм численних партій природоохоронного спрямування, що з'явилися протягом 80–90 рр. ХХ ст. у країнах Європи та Америки. Чільне місце серед них посідає й ідеологія «екологічної держави».

Одним з найбільш повних викладів ідей т. зв. поміркованого екологізму, поєднаним з критикою контркультурних ідей, є праця американських соціологів Джозефа Хіза та Ендрю Поттера «Бунт на продаж: як контркультура створює нову культуру споживання» [162]. Автори послідовно проводять думку про те, що неможливо заперечувати увесь устрій капіталізму як такий і відкидати сучасний суспільний устрій, посилаючись на те, що він є репресивним та несправедливим. Критика їхня заснована на ідеї про те, що в будь-якому суспільстві існує «здорова конкуренція» та розподіл так званих позиційних благ, які завжди дефіцитні: дорогі, «круті» речі, модні речі та ідеї. На думку авторів, капіталізм та ринковий устрій незнищенний, потрібно лише усувати його недоліки шляхом законодавчих реформ. Натомість контркультурний рух, який з'явився у 50–60-х роках та до якого органічно долучилися екологісти, на їхню думку, є непродуктивним. Він сам по собі породжує нові позиційні блага, нехай і відмінні від «традиційних».

Ставлення Дж. Хіза та Е. Поттера до радикального екологістського руху дуже скептичне: вони вважають непродуктивним позиції Фронту звільнення Землі та «Земля перш за все!», організацій, що вважають людство зарозумілим і тиранічним утворенням на тілі планети. Натомість рецепти, які пропонуються авторами, полягають у регулюванні викидів шляхом уведення квот на забруднення, а також примусі до енергозберегаючих технологій не шляхом апелювання до моральних цінностей споживачів, а шляхом підвищення плати за електроенергію.

Своєрідно інтерпретується проблема захисту довкілля у теоріях «постіндустріалізму», які знаходяться поза рамками розподілу на «лівий» і «правий» ідеологічні спектри та мають вплив скоріше на «помірквану» частину екологістів.

Стан розробки проблеми захисту довкілля у теоріях «постіндустріалізму» можна описати так: захист природи розглядається в руслі загальних проблем, що чекають на розв'язання і будуть вирішуватися людством у наступні сто років (ця течія у політології та соціології має футурологічний характер і завжди містить у творах її послідовників елемент прогнозу).

Першоджерелами соціально-філософського осмислення появи «постіндустріальних» соціальних відносин є праці американських вчених-футурологів О. Тофлера, Д. Белла та їх послідовників. Основоположною засадою їхніх теоретичних побудов є міркування про те, що інформація не передається з втратами для однієї зі сторін. У передачі інформації виграють обидві сторони, що взаємодіють, оскільки будь-які дані мають властивість копіювання та вільного розповсюдження [187].

Оскільки сучасні технології дозволяють прискорити обмін інформацією багаторазово порівняно з попередніми поколіннями, відповідно зростають і можливості для соціального активізму та координації суспільно-політичних рухів.

Проблема взаємодії людства з довкіллям у працях теоретиків «інформаційного суспільства» та постіндустріалізму розглядається в основному в руслі загальних роздумів про те, що суспільство ХХІ століття буде зорієнтоване на «нематеріальне» виробництво. Відповідним буде й ставлення до світу – як до сукупності віртуальних одиниць та об'єктів, що використовую-

ються скоріше для розваги, аніж для реального перетворення у суспільні блага. Таку інтерпретацію містить, наприклад, праця скандинавського футуролога, креативного директора «Dream Company» (Копенгаген, Данія) Ролфа Єнсена «Суспільство мрії». У ній найчіткіше відображене вже не стільки «споживацьке», скільки «розважальне» (у книзі описане споживання нематеріальної насолоди, а не якогось матеріального блага) ставлення до природи з боку людей «постіндустріального» (деякими авторами означеного як «постматеріальне») суспільства. Р. Єнсен, як популяризатор ідей постіндустріалізму, формулює своє ставлення до екологізму таким чином: «Ми маємо зрозуміти, що лише взяли планету в борг у наших дітей. Наш обов'язок – повернути її у гарному стані і зберегти її численні скарби. ...«Зелений» підхід – лише частина суспільства мрії, одна із багатьох історій, котрі будуть визначати майбутнє, але це ще не вся теорія. Коли кити перестають бути їжею і перетворюються на красивих тварин, а щоб сфотографувати їх, люди виходять у море, розпочинається нова історія...» [81, с. 45].

Природа розглядається Єнсеном як сукупність певних благ, певних якостей, що можуть бути спожиті людиною – певних *цінностей*. Але цінності ці розглядаються вже не настільки утилітарно, як це робилося у ХХ столітті. Природа, на думку вченого, перестала розглядатися як «невичерпна комора» – у тому числі завдяки свідомим зусиллям масштабного руху «зелених» та вчених-екологів. І це справило враження і на теоретиків, подібних до Єнсена, що спеціалізуються на економічному боці циркуляції «нематеріальних цінностей», по суті самих лише символів. Вони теж беруть природу, довкілля та його захист до уваги. Щоправда, в основному як джерело естетичної насолоди, розваги для «зманіжених» громадян постіндустріального осередку, країні «золотого мільярду»². На прикладі

² Тут доречно навести думку відомого західного філософа та економіста Петера Козловського, що висловлювався таким чином щодо змін психології споживача у «постмодерністській економіці»: «Культура споживання у наш час переходить від масового споживання до вимогливого, претензійного в естетичному та культурному аспектах споживання» [110, с. 141].

«Суспільства мрії» ми спостерігаємо значний прогрес у розумінні «постіндустріалістами» важливості зусиль, хоча б мінімальних, зі збереження довкілля. Ліси, скажімо, вже не можна по-хижацьки знищувати – саме через їх естетичне (поки що не екологічне) значення.

Взагалі постіндустріалізм можна вважати сукупністю теорій, що виправдовують сучасний рівень матеріального добробуту в розвинених країнах та розглядають існуючий на даний момент поділ світу як закономірний та природний наслідок суспільного розвитку. Політичний процес у світі після розпаду «біполярної» системи тягнеться до децентралізації держав (згідно з популярною теорією американського соціолога та політолога О. Тоффлера) або до діяльності з продукування «символічних форм» (постмодерністська версія сучасних політичних відносин). Партії та політичні організації в такому світі мають звертати дедалі більше уваги на зовнішні, символічні вияви своєї діяльності, створюючи «інформаційний простір», в якому циркулюють певні ідеї. Серед них ми можемо знайти й ідею захисту довкілля, щоправда, модифіковану й пристосовану до рівня сприйняття масовою свідомістю. Не дивно, що лозунги захисту навколишнього середовища увійшли нині до програм більшості партій України та Європи – ідея «зеленого» руху про використання політичних важелів захисту довкілля стала частиною «кругообігу ідей у політиці».

У цьому контексті цікавим є зауваження російського дослідника, доктора соціологічних наук Д. В. Іванова, який присвятив чимало своїх досліджень проблемам «віртуалізації» суспільства й політики: «Альтернативою модерністським політичним доктринам і партійним організаціям стали в останній третині ХХ ст. антивоєнний, правозахисний та екологічний рухи... Електорат як однорідна маса ...заміщується конгломератом меншин, для котрих головною ставкою у політичній боротьбі є право на альтернативний спосіб життя. У такій ситуації стратегія збору голосів не може базуватися на однозначній, уніфікованій доктрині-ідеології» [88, с. 378]. Тобто конкретні громадсько-політичні, зокрема екологістські рухи, що піддають сумніву самі основи існуючого ладу, у працях постіндустріалістів інтерпретуються як рівнозначні усім іншим

течіям «симулякри», що оперують «символами», які мають таке ж право на існування, як і протилежні думки. Таким чином, значимість екологістських постулатів та міркувань нівелюється для масової свідомості (це ж саме стосується ідей усіх інших «нових соціальних рухів»).

Думка Іванова була висловлена під впливом поширеної наприкінці 80-х років доктрини «кінця ідеологій» та їх «перемішування» у свідомості виборців. Сучасний «зелений» рух, між тим, є прикладом вдалого вироблення нової, альтернативної ідеології, що посідає належне місце серед «традиційних» ідеологічних побудов, якими користуються протягом десятиліть політичні партії, щоб добитися електорального успіху.

Отже, «зелена» ідеологія у теоріях постіндустріалізму розглядається крізь призму ідеї циркуляції віртуальних символів у політичному просторі, а також ідеї про те, що західне суспільство найближчого майбутнього буде ґрунтуватися скоріше на цінностях «нематеріального споживання» (що пануватиме закономірно після всебічного задоволення матеріальних потреб) й «розваги», аніж на ідеологічних цінностях. Лишається відкритим питання про те, яким чином буде задовольнятися попит на «матеріальне» та «нематеріальне» забезпечення людей у цьому новітньому суспільстві. І тут ми безпосередньо торкаємося все тієї ж проблеми обмеженості та вичерпності ресурсів, які ненастанно скорочуються завдяки діяльності західних держав. Адже вони прагнуть підтримати рівень споживання, досягнутий саме завдяки вищенаведеним прагненням задовольняти як «матеріальні», так і «постматеріальні» (пов'язані з новітніми можливостями переміщення планетою та новітніми технологіями) потреби населення. А цей процес здійснюється за рахунок надексплуатації робочої сили у нерозвинених державах та вичерпання невідновлюваних ресурсів планети. «Постматеріальний» спосіб споживання, що формується на Заході, без належного обмеження народонаселення та споживання ресурсів стикатиметься із зростаючими проблемами, що стосуються охорони довкілля, включно з тими, яких людство ще не очікує. Будь-яка «постматеріальна» та «символічна» економіка невідворотно стикається з проблемою дефіциту ресурсів, від яких вона залежить.

На базі осмислення ролі новітніх технологій з'явилися також ідеї «кіберекології», «кіберанархізму» та «кіберкомунізму», розвинуті ідеологами «вільного інформаційного простору» у 90-х роках ХХ ст. (зокрема, засновником та віце-керівником Фонду електронних рубежів Джоном Перрі Барлоу). Ці діячі дійшли висновку, що інформація в період масштабного поширення Інтернету не може підлягати законодавчому регулюванню відносин власності, властивому індустріальній епосі. Право інтелектуальної власності на певний інформаційний продукт вважається найрадикальнішими представниками теорії «вільного кіберпростору» таким, що віджило себе, архаїчним правилом «епохи фабричних труб», котре не здатне регулювати обмін інформацією в Інтернеті та в будь-яких комп'ютерних мережах. Між тим саме такий обмін став основою сучасної економіки, на ньому побудовані багатомільярдні капітали корпорацій «видовищ» та програмного забезпечення. «Кіберанархізм» єднає зі своїм світоглядним попередником – анархізмом – та глибинною екологією ідея про те, що приватна власність як інститут перестає бути актуальною у сучасну епоху.

На думку таких соціальних активістів, в Інтернеті вже сформовано новий тип суспільства. Це стверджується у низці «деклараций незалежності інформаційного простору», зокрема авторства Дж. П. Барлоу [14]. Це суспільство ґрунтується на тому, що право інтелектуальної власності – це застаріле поняття, котре означає, що той, хто купив таке право, є повноправним користувачем та розповсюджувачем даного винаходу чи ідеї. Між тим визнаною аксіомою Інтернет-активістів стало те, що інформація про все має належати всім. Такою є вимога максимум сучасних лівих медіа-активістів і всіх тих, хто не згоден з концепцією патентування та інтелектуальної власності в сучасному розумінні, і ще ширше, – з концептом панування великих корпорацій як на медіа-арені, так і в політиці.

Одну з альтернатив цьому пануванню було запропоновано у 90-х роках. Нею стали ідеї та винаходи, регульовані нового роду ліцензіями на використання – так званими GNU та її різновидами. Передусім це програми з відкритим кодом, а також будь-які медіа-винаходи, що виносяться у відкритий та без-

платний доступ. Їх мають право коригувати та удосконалювати будь-які представники Інтернет-спільноти. І це, на думку авторів Декларації незалежності кіберпростору та низки подібних до неї декларацій, і є «справжнім комунізмом».

Існують і критичні зауваження щодо концепції «кіберкомунізму». Хакери та програмісти, котрі винаходять програми з відкритим кодом та розповсюджують їх відкрито, все-таки тісно інтегровані до сучасної ринкової економіки. Вони часто повністю залежні від роботодавця в «ринковому світі» і діють відкрито та незалежно лише у сфері, яка не стосується виконання їхніх безпосередніх обов'язків. Таким чином, «комунізм», який існує у Мережі, не виходить за межі віртуального простору, не стає еталоном для суспільних відносин повсюдно. (Хоча при цьому величезна кількість громадян по всьому світу користується «піратським» програмним забезпеченням, безкоштовним доступом до кіно та музики у файлообмінних мережах, порушуючи таким чином право приватної та інтелектуальної власності. Це, однак, не робить таких громадян свідомими «борцями із системою». Така поведінка є лише частиною суспільних відносин, які стихійно складаються через намагання «обійти» закони, що змушують платити.) Якщо ми й спостерігаємо в Мережі зародки нового суспільства – суспільства рівності, взаємодопомоги, товариських стосунків тощо – то ми спостерігаємо наразі його повну залежність від існуючих «ззовні» приватновласницьких стосунків. (Пряму аналогію можна знайти у русі екопоселень та сквотів, більшість із яких не стали абсолютно самодостатніми.) Критика Інтернет-активістами монополій на зразок «Microsoft» зводиться до пропаганди використання програм з відкритим кодом, операційних систем (ОС) на зразок Linux, які, однак, мало популярні серед широких мас населення країн СНД, які віддають перевагу «брендовому», хоча й «піратському», програмному забезпеченню.

Ідеологія вільного поширення інформації стала асоціюватися із «суспільством вільних громадян», знайшовши відгуки у неонархізмі та «нових соціальних рухах». Рух на захист доквілля складає в мережі медіа-активістів одне з чільних місць. У Європі та США екологістські течії частково чи повністю пе-

ретворилися на мережеві структури, що оволоділи технологіями безлідерного спротиву та стали піонерами використання інформаційних технологій з метою розповсюдження своїх ідей, декларацій та спонукань до дій. Це є ефективним методом спротиву існуючій системі та альтернативою централізованим, керованим згори структурам, що панують у світовому бізнесі та у сфері політики. Мережеві структури більш гнучкі та адаптивні, більш здатні до виживання в екстремальних умовах.

Країни СНД також приєдналися до «випробування» нових технологій медіа-активізму, лишаячись при цьому не інформатизованими настільки, як країни Заходу.

Завданням природоохоронного руху на теренах СНД є прищеплення на рівні стереотипів масової свідомості прагнення до вільного володіння інформацією про стан довкілля, прагнення активно впливати, а не пасивно спостерігати, на рішення у сфері природоохорони. Громадянське суспільство формується як на вуличних протестах, так і у медіа-просторі. Таке суспільство не може бути сформоване без повсякденної роботи медіа-активістів та без щоденної праці небайдужих людей, що пропонують свої рішення та пропозиції для екологізації державної політики. Політичні партії є доповненням до цієї мережі, «позаактивістськими» чинниками впливу екологістів на владні структури.

В Україні, однак, «кастовість» та закритість влади призводить до закритості рішень. Громадськість практично не допущена до їхнього прийняття та здійснення з огляду на архаїчну модель управління сучасною Україною, що має свої корені як у криміналізованому середовищі, так і в багатовіковій звичці підкорятися ірраціональним рішенням верховної влади. Тому масова свідомість просякнута віджилими традиціями криміналізованих прошарків, споживацтва, пасивного ставлення до того, що діється довкола. Питання природоохорони тут переплітається із соціальними питаннями, без вирішення яких громадяни нездатні зробити крок до усвідомлення та вирішення екологічних проблем.

Даючи характеристику екологістському рухові, слід зазначити, що даний рух (який дістав низку синонімічних назв – руху «зелених», природоохоронного руху та ін.) виник у сере-

дині ХХ століття та поширився у 1970-х роках як відповідь на загальну системну кризу людської цивілізації, що виявилася у неспроможності вирішити низку найзначніших екологічних питань та питань, пов'язаних з війною та миром, соціальною несправедливістю, розшаруванням як всередині суспільства, так і між цілими регіонами та країнами. На першому етапі політичної інституціоналізації екологістський рух діяв як сукупність недержавних об'єднань, що, однак, не могли забезпечити виконання своїх вимог, не звернувшись до активного лобювання своїх ідей та вимог у політичній сфері. Це зумовило поступове перетворення частини екологістських організацій на повноцінні політичні партії, що з початку 80-х років почали боротьбу за владу нарівні з іншими партіями та отримали низку мандатів у парламентах багатьох європейських країн і Європарламенті.

Екологістський рух як політичне явище став частиною загального тяжіння до демократизації політичного життя у країнах Східної Європи періоду звільнення від авторитарних режимів (кінець 80-х років) та країнах «класичної демократії» Західної Європи. У Східній Європі він був поєднаний з вимогами національного та культурного визволення.

У цій книзі структура сучасного екологістського руху розглядається з точки зору концепції «мережовості», згідно з якою виокремлюються такі основні особливості сучасних громадських організацій, як поліцентричність, сегментованість, висока адаптивність, наявність спільної ідеології, котра ділиться відповідно до її інтепретацій, велика роль особистих зв'язків. Сучасний екологістський рух виходить за межі окремих країн саме завдяки своїй мережевій структурі, яка дає змогу динамічно обмінюватися ідеями та координувати дії у глобальному масштабі. Ставлення екологістського руху до глобалізації формулюється у вимогах «альтернативної глобалізації»: декларуються вимоги «глобальної справедливості», «стабільного (стійкого) розвитку». Саме екологістські організації стали одними з найактивніших учасників руху на підтримку альтернативної глобалізації.

Як показав досвід політичної боротьби ХХ століття, будь-яка політична ідеологія та доктрина в кінцевому рахунку

зводиться до коливань між етатизмом та антиетатизмом, відкиданням суспільної ієрархії або її возвеличенням. Існує також пошук «третього шляху» (прикладом є суперечки між течіями політичної філософії – лібертаріанством, комунітаризмом та ін.). Екологізм як різновид «нових соціальних рухів» сприяв **доповненню та уточненню «класичних» ідеологій**, примусивши політиків сприймати розвиток людства з точки зору вичерпності ресурсів та екологічної кризи, яка або вже настала, або стрімко насувається, а не лише з позицій економіки чи ідеології безвідносно до довкілля. Цей новий погляд на розвиток людства не відмінює сутнісних питань політичного процесу – яким політичним шляхом варто йти країнам світу, яку модель політичного устрою прийняти. Екологізм як світоглядна ідеологія і як політичний рух доповнює ці постановки питань ще однією: яка з цих моделей є найбільш **природозгідною?**

Також досвід політичної боротьби та соціальних експериментів ХХ століття довів, що цілковите знищення суспільної ієрархії (ідеал анархізму та, зокрема, екоанархізму М. Букчина) або «безкласове суспільство» (ідеал марксизму) неможливі, оскільки люди тяжіють до побудови саме ієрархічних відносин. Тому реалістичнішим у контексті екологізму уявляється проект «сталого суспільства» на основі синтезу ідей глибинної та соціальної екології, які мають бути застосовані у конкретному місці згідно з вимогами конкретного часу. Безумовно, екологізм захоплює соціальні експерименти на прикладі екопоселень. Однак їх досвід поки що не застосовується широкомасштабно та на рівні чітко сформульованих соціально-політичних проектів ані в США, ані в країнах Європи, ані в країнах СНД.

У розділі II були розглянуті світоглядно-ідеологічні основи екологістського руху, які пов'язані із значним розмаїттям ідеологій – від ультраправої до радикально-анархістської. Природоохоронний рух зазвичай не ідентифікує себе з якоюсь конкретно визначеною ідеологією, намагаючись триматися в стороні від т. зв. «традиційних» ідеологій – консервативної, націоналістичної, комуністичної та ін. Це є ознакою «модерності» партій «зелених», оскільки в сучасній політичній науці констатується тяжіння політичних партій до «центру» та використання ними певних привабливих, популістських гасел

(природозахисна ідеологія не є винятком, оскільки пункти про захист природи включені нині до більшості програм партій як у Західній Європі, так і в Україні). Завдяки появі у політичному процесі потужного природоохоронного руху елементи екологізму як цілісної ідеології увійшли до програм провідних політичних партій (це сталося передусім у країнах Європи) – як тих, що декларують «традиційні» ідеологічні моделі, так і тих, що є продуктом постмодерністського «змішування ідеологій».

Також поєднання вирішення екологічних проблем та здобуття економічної вигоди для підприємців та держави є підґрунтям для критики «зелених» партій та «реформістських» громадських організацій з боку радикальних екологів, що не бажають іти на жодні компроміси у питаннях збереження природного середовища.

Слід зупинитися на деяких особливостях екологістського світогляду, що зіграли важливу роль на етапі перетворення екологістських рухів на політичні партії. Баланс між інтересами людини (втіленими передусім в економічній, господарській, «природоперетворюючій» діяльності) та природоохороною (втіленою у консервації існуючих природних територій, збереженні біорізноманіття, у збереженні історичних ландшафтів та ін.) може зміщуватися у свідомості еколога як у напрямку поміркованого екологізму (втіленому передусім у концепції «стійкого розвитку»), так і у напрямку радикальних переконань – тобто виправдання скорочення людського населення, концепцій «боротьби за виживання» серед народів світу, «екоалармізму» та ін. Варто звернути увагу, що обидві сторони екологістських переконань мають крайнощі: так, «стійкий розвиток» зміщується у свідомості у бік служіння абстрактним інтересам «людства», що на практиці стають інтересами великого та малого капіталу та держструктур; «радикальна природоохорона» натомість має загрозливу тенденцію скочуватися до непродуманих та проґрашних в стратегічному плані кроків на зразок діяльності «Фронту визволення тварин» чи «Фронту звільнення Землі». Так народжується суперечність між політичними рухами та партіями та «низовими» рухами на захист довкілля. Перші, як правило, охоче співпрацюють з органами влади (на прикладі

України), на міжнародному рівні – беруть участь у виробленні «глобальних» природоохоронних програм (скорочення викидів, усунення проблеми зміни клімату та ін.), другі – відмежовуються від них та діють самостійно, захищаючи власну, критично забарвлену точку зору.

На думку автора, важливо знайти «золоту середину» між описаними крайнощами екологістських переконань. Пошуки такої середини на практиці відбуваються в середовищі екологістських організацій, зокрема в Україні.

Перейдемо до розгляду партизації екологістського руху. Наприкінці ХХ ст. цей процес пішов паралельно з прагненням політичних інститутів, зокрема політичних партій, досягти своїх політичних цілей, апелюючи до громадської занепокоєності з приводу екологічних проблем. Періодом першої хвилі партизації екологізму у Західній Європі вважаються 80-ті рр. ХХ ст.

Вищий рівень політизації еко-руху, етап утворення партій «зелених», став логічним наслідком еволюції переконань представників руху. В розгортанні руху на певному етапі закономірно постає думка про те, що неможливо добитися радикальних змін у суспільстві шляхом пасивного спротиву діям корпорацій та державного апарату – спротиву, спрямованого на усунення окремих недоліків системи. Таке протистояння нагадуватиме дуель з катком, що безперервно насувається. Тому у 1970-х рр. постало питання про те, що екологам варто проникнути всередину державного механізму та контролювати дії цього механізму, не стаючи при цьому «придатком» технократичної цивілізації. Природоохоронці прийшли до висновку про необхідність утворення політичних партій, і цей етап став, враховуючи схему Є. Вятра, четвертим етапом інституціоналізації екологістського руху (стадією розвиненої політичної діяльності).

Розділ III. ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Згідно з прийнятою на початку книги схемою дослідження, наступним етапом інституціоналізації екологістського руху є **становлення політичних партій**. Формування політичних партій, котрі задекларували прагнення до гармонізації відносин людини та природи почалося у Європі на основі природоохоронних рухів наприкінці 70-х – на початку 80-х рр.

Частина цих рухів при цьому лишилася на етапі громадських ініціатив, що переважно мають мережеву структуру і тримаються на ентузіазмі їх представників і самофінансуванні. Варто докладніше описати їхню структуру та особливості.

У 90-х рр. XX ст. поширеним стало явище «безлідного спротиву», коли окремі розрізнені групи активістів діють незалежно одна від одної, маючи при цьому спільну мету. Безлідність сприяє збереженню стійкості та виживанню організації. Неможливо знищити лідера, на якому тримається така структура, тому що такого лідера немає. Дана тактика стала об'єктом прискіпливого аналізу фахівців з національної безпеки і визнана однією з найефективніших стратегій спротиву таким централізованим структурам, як уряди та корпорації. При цьому безлідність є наслідком основоположної властивості екологістського руху – **дифузності** структури, поруч із транснаціональністю та субсоцієтальністю руху.

Концепція безлідного спротиву була сформована у 80-х рр. XX ст. та дістала поширення у контркультурних рухах, а також у протестних рухах лівого спрямування. 90-ті роки стали роками розквіту технології такого спротиву. Особливостями безлідної та мережевої активістської діяльності є:

- відсутність єдиного координуючого центру;
- наявність спільної ідеології або принаймні основних постулатів, на яких ґрунтують свою діяльність члени руху;
- наявність медіа-ресурсу, за допомогою якого члени руху можуть обмінюватися ідеями та звітами про свої досягнення (зазвичай це певний сайт або розсилка в Інтернеті);
- активна діяльність у медіа-сфері. Навіть найменше своє досягнення така мережа активістів має змогу швидко розповсюдити в медіа-просторі як новину [140].

Д. Арквілла та Д. Ронфельдт вважають найбільш поширеними типами організації рухів такі:

1. **Сегментована:** «така, що складається з багатьох різних груп, які зростають і вмирають, розділяються й об'єднуються, розмножуються і вступають у партнерства»;

2. **Поліцентрична:** «має множинне, часто тимчасове й іноді конкуруюче керівництво або центри впливу»;

3. **Мережева:** «формує вільно пов'язану, сітчасту, інтегровану мережу з множинними зв'язками через переходи членів, одночасне членство у більше ніж одній організації, спільну діяльність, спільні погляди, спільні ідеї та спільних опонентів» [140, с. 67].

Розглянемо докладніше деякі характеристики мережевого руху.

Поліцентричність – наявність багатьох керівників або керівних центрів; ці лідери в кінцевому підсумку *не здійснюють* керівництво через ланцюг управління, у центрі якого перебуває керівний лідер.

Мережевість. Різні групи одного руху не ізольовані одна від одної. Вони становлять інтегровану мережу або сітчасту структуру, пов'язану неієрархічними соціальними зв'язками між членами руху і спільними уявленнями, ідентичністю та спільними опонентами. Мережна структура дає учасникам можливість обмінюватися інформацією та ідеями і координу-

вати участь у спільних акціях. «Мережі не мають певних чітких меж, вони розходяться й скорочуються відповідно до дій груп, що в них входять» [140, с. 67].

Існують особливі зв'язки всередині групи. Особисті стосунки пов'язують учасників руху в різні групи через спорідненість, шлюб, дружбу, сусідство тощо. «Навіть якщо група розпадається, особисті зв'язки залишаються. Одна особа часто є членом більш як однієї групи. Особливо активні у формуванні мережних зв'язків лідери» [140, с. 67].

Сегменти мереж екологістських рухів об'єднує те, що в них є спільного. До цього «спільного надбання» належать спільні супротивники та ідеології. Ці чинники доповнюють одне одного і допомагають у формуванні культури руху.

Екологістський рух є «мережевим» явищем, що складається з цілком автономних структур, які мають часто різну ідеологію і ставлять різні цілі. Загальна мета екологізму – гармонізація відносин людини та природи – розпадається на цілу низку підзавдань у глобалізованому світі. Цими завданнями стають у різних місцях: просвіта населення, мирний спротив корпораціям, які грають нині вирішальну роль у забрудненні та загальній дестабілізації світового довкілля, збройний спротив корпораціям (найпромовистіший приклад – «республіка альтерглобалістів», утворена у 90-х рр. у штаті Чіапас, Мексика), акції екологічного саботажу і, нарешті, участь у політичному процесі (виборах) та вплив на глобальне здійснення політики.

Слід зупинитися на суттєвих відмінностях між партіями та громадськими рухами у політичній сфері. «На відміну від громадських організацій, політичні партії делегують своїх кандидатів до представницьких органів влади. Сила та успіх партії виявляється у тому, якою мірою вона здатна мобілізувати своїх послідовників і сприяти обранню до органів влади своїх кандидатів» [41, с. 87].

Т. Гардашук наводить твердження про те, що «не існує безпосереднього зв'язку між політичною ідеологією (наприклад, лівою чи правою, ліберальною чи консервативною), партійною ідентифікацією (тобто віддаванням голосу за одну політичну партію) та екологізмом. Такий зв'язок важко піддається іден-

тифікації та аналізу навіть у суспільствах з доволі тривалою традицією екологізму» [41, с. 87]. Це пояснюється тим, що «екологічна проблематика є комплексною і багатоаспектною, а тому її важко концептуалізувати у поняттях ідеології. Крім того, на думку деяких дослідників, як відносно нова ідеологія і нова система цінностей **екологізм не може бути безпосередньо вписаний в традиційні ідеологічні рамки**. До того ж екологізм скоріше стосується засобів політичної діяльності, аніж кінцевих цілей її. Тобто політичні партії, незалежно від своїх ідеологічних платформ, можуть ситуативно вдаватися до екологістської риторики і брати на озброєння екологічні гасла залежно від конкретної політичної ситуації та з урахуванням настроїв електорату. Тому слід констатувати складну взаємозалежність..., а не жорстку кореляцію між ідеологією, партійною належністю й екологізмом» [41, с. 87].

Окрім того, партії екологістського спрямування є також потенційно чи актуально «антисистемними» партії. Описане у розділі II явище «злиття ідеологій» призвело до появи подібного роду політичних партій. Антисистемні партії формують політичну думку проти існуючого суспільно-політичного ладу. Такою була роль соціал-демократичних партій, що виникали в XIX столітті, певний час протягом XX ст. такою була роль комуністичних партій у капіталістичних державах. Для цих інституцій, які націлені в першу чергу на позапарламентську діяльність, формування «альтернативної» політичної культури населення є основним завданням [201].

Від протестних рухів та партій антисистемні партії відрізняються тим, що, критикуючи існуючу політичну систему та активно опонуючи їй, вони пропонують альтернативну модель структурування політичного простору. Антисистемні партії чинять, за висловом італійського політолога Дж. Сарторі, «делегітимізуючий вплив на систему владних відносин» [269, с. 133]. В широкому розумінні дослідник визначає ці партії як «такі, що прагнуть змінити не конкретний уряд, а саму систему урядування в цілому, позиціонуючись як антисистемна опозиція з ідеологічною базою, що не поділяє цінностей тієї системи влади, в рамках якої функціонує партія» [269, с. 133]. Антисистемні партії, за визначенням Сарторі, не обов'язково є

революційними і за певних обставин можуть здійснювати політичну участь в рамках існуючої системи – їх ознаками виступають «принципова опозиційність» та «бажання радикальної трансформації системи при змозі це зробити» [269, с. 132].

На етапі входження екологістських партій до парламентів у Європі спостерігався процес зближення ідеологічних позицій частини «класичних», а саме «лівих» партій, з партіями екологістського спрямування, що спочатку декларували себе як антисистемні.

«Роль політичних партій у здійсненні екологічної політики простежується на трьох рівнях: у діяльності партії як організації, місці партії в парламенті та уряді й на рівні взаємодії партії з електоратом. На організаційному рівні політичні партії формують свою політичну платформу напередодні парламентських або президентських виборів для того, щоб продемонструвати електорату питання, що їх обстоюватимуть кандидати в разі їх обрання до президентських органів та владних інститутів. Саме на цьому рівні партії можуть справляти найбільший вплив на політику загалом й екологічну політику зокрема» [41, с. 87–88].

Прикладом є Республіканська партія США, що розглядається як «партія представників переважно великого бізнесу та індустрії, які є противниками державного регулювання й менше піклуються про контроль за рівнем забруднень, аніж Демократична партія. Республіканці вважають, що приватна власність на природні ресурси є достатньою підставою запобігання деградації довкілля, тоді як демократи виступають за збільшення фінансування екологічних програм і додаткові урядові заходи контролю за рівнем забруднення» [41, с. 87–88]. Тому не дивно, що політичні заходи демократів користуються дуже активною підтримкою з боку екологістських організацій.

Партії «зелених» з'явилися на політичній арені країн Західної Європи, в Канаді та Японії у 1970-х роках. Вони не тільки виявляли значну активність на місцевому рівні, а й пройшли до парламентів низки європейських країн (Бельгія, Німеччина, Франція, Люксембург), а також до Європарламенту. Т. Гардашук наголошує, що «при цьому громадська позиція та вагомість партій екологічного спрямування істотним

чином визначається політичними традиціями та політичною культурою кожної країни» [41, с. 89].

Як політичні угруповання партії, що виступають під гаслами охорони довкілля, підпорядковуються закономірностям політичного життя суспільства і парламентському циклові (у більшості країн він становить 4–5 років). «Будь-які політичні інститути, до яких належить і парламент, не є нейтральними інструментами, якими можуть скористатися будь-які сили для досягнення своїх цілей, а значною мірою залежать від інерції бюрократії, впливових політичних і фінансових кіл, що чинять опір змінам, пропонованим «зеленими», оскільки ці зміни можуть набувати радикального забарвлення на тлі традиційного парламентського життя країни» [41, с. 90].

Протягом 80-х років партії «зелених» були створені у більшості великих європейських країн та в ряді інших країн. Початково рух, що включав і партії, і НГО, виступав за охорону довкілля та проти ядерної енергетики, але пізніше спектр його діяльності був розширений і до нього були включені усі проблемні питання суспільства. «“Зелені” перетворилися ... на рух, що об'єднав групи “реалістів” та “фундаменталістів”. Середині нього продовжувалися суперечки прибічників теорії “не лівих і не правих” з тими, хто підтримував більш явний зв'язок з лівими» [41].

Низка провідників «зеленого» руху в Європі зазначає, що «зорієнтованість партій «зелених» передовсім на досягнення політичної влади та збереження за собою певної кількості місць у парламенті, а також причетність їх до розв'язання інших поточних проблем суспільного життя є однією з причин не надто високої ефективності партій «зелених» у вирішенні власне проблем збереження довкілля. Політики й урядовці змушені приділяти значну увагу тим питанням, на які можна отримати швидку й схвалювану широкими масами відповідь і підтримати свій імідж до наступних виборів. Так, партії «зелених» у 90–2000 рр. активно вступають у дискусії з таких питань, як сексуальна дискримінація, ядерна енергетика, роззброєння, проблеми інвалідів та людей похилого віку та ін., утворюючи політичні коаліції з партіями ліберально-демократичного та соціал-демократичного спрямування» [41, с. 91].

«Зелені» беруть участь в урядах ряду країн, однак більший вплив вони отримують лише там, де їх владні повноваження не є маргінальними порівняно з партнерами по коаліції. Саме тому союзи створюються з партіями «лівого» політичного спектру (при цьому відомий і досить оригінальний досвід співпраці з «правими»).

Слушним є твердження Т. Гардашук про те, що гасла, які висувуються «зеленими» партіями під час виборів, не мають суттєвого значення порівняно з тим, наскільки демократичним є саме суспільство, в якому провадять ці вибори. І деякі країни Західної Європи мають слугувати взірцем втілення природозахисної політики для інших суспільств, що претендують (в тому числі на рівні законодавства) на демократичність (в тому числі для України, головною метою розвитку якої проголошується побудова громадянського суспільства та демократизація усіх сфер суспільного життя).

Коли рух «зелених» ще тільки розпочинав своє політичне оформлення на терені Європи (наприкінці 70-х рр.), існувало переконання, що цей рух стане новим і справді опозиційним рухом кінця століття. Екологістський рух справді став у індустріалізованому світі абсолютно новим рухом, і він «перебував в опозиції до головних завдань керівників більшості націй: посилення експансії, конкуренції, зростання споживання» [67]. «Зелені» були переконані, що вони є єдиною альтернативою всім тим, хто хотів мати якомога більше матеріальних благ. Усі політичні партії будували свою діяльність у союзі з могутніми промисловими силами, тобто намагалися форсувати зростання промисловості і, відповідно, рівня життя «суспільства споживання». Ним може стати будь-яке суспільство, як комуністичне, так і капіталістичне. У цьому твердженні містився новий, «екологічний» погляд на системи, що існували по обидва боки «залізної завіси». Наприкінці ХХ ст. ця думка стала домінуючою – за критерієм екобезпечного розвитку можна піддати виправданій критиці будь-яке розвинене людське суспільство.

Для активної природозахисної діяльності з самого початку мала бути вироблена всезагальна екологічна теорія. Революція мала бути глибокою: були запропоновані нові інтелектуальні

методи для вимірювання і порівняння матеріальних цінностей і зростання національних економік.

«Зелені» Європи протиставили своє екологічне бачення «споживчої вартості» товарів, продуктів та послуг «обмінної вартості» Адама Сміта та Девіда Ріккардо, прийнятих Карлом Марксом. На початку 80-х років «зелені» розпочали позапарламентські акції, які доводили, що вони стали новою політичною силою, здатною виробляти рішення для перенаселеного, «занадто індустріалізованого, занадто озброєного, забрудненого світу, що перебував під загрозою» [67, с. 24]. Крім того, значна частина «зелених» була переконана, що їхня політика має бути транснаціональною, і якщо це можливо – демократичною й наднаціональною. Перш за все засновники європейських партій «зелених» були діячами, що поділяли одні ідеали, і діяли з метою надати новий політичний зміст альтернативному рухові, в основу якого були покладені солідарність, ненасильство, мир, рівність і права людини (основні гуманістичні лозунги європейських партій). «Рух «зелених» надав новий вимір національним партіям, можливість обмінюватися досвідом, встановлювати зв'язки з метою розширення альтернативної політичної структури – з розумінням того, що ЄС був лише бюрократичним альянсом великого бізнесу та центральних урядів» [67].

Багато партій «зелених» у Європі зайняті насамперед виборами і нескінченними суперечками між марксистсько-лівими і постмарксистськими теоретиками. Наприклад, суперечка між екоанархістом Мюрреєм Букчином і екофеміністкою, представницею руху «ню ейдж» Шарлін Спретнак на американській конференції зелених у 1987 р. продемонструвала розбіжності між старою анархо-соціалістичною парадигмою і парадигмою зеленого руху [72].

Як було зазначено у розділі II, М. Букчин, автор «Екології свободи» (1982), визначає свою позицію як гуманістичну, засновану на соціалістично-комуністичній традиції, раціоналізмі і вірі в унікальність людських істот. Він виступав відверто проти глибинно-екологічного базису «зеленої» політики.

У 1984 р. Спретнак і Фрітгоф Капра (директор Центру екологічної грамотності (США), доктор філософії з фізики Віден-

ського університету) взяли інтерв'ю у багатьох членів німецької партії «Die Grunen» та написали фундаментальну працю про німецьких зелених – «Green Politics: The Global Promise» («Політика зелених: надія світу»). У Західній Німеччині реакція на книгу Спретнак була амбівалентною, особливо щодо пропозицій зв'язати духовні і біоцентричні принципи із «зеленою» політикою, хоча дехто й визнавав наявність в «зеленій політиці» елементів духовності. Автори прийшли до висновку, що «пам'ять про те, що Гітлер пов'язував фашизм з поклонінням природі, а також презирливе ставлення марксистів до релігії, практично виключили духовність з німецької політики 1980-х» [72]. І, навпаки, в Північній Америці багато «зелених» активістів активно обговорюють духовну складову політики.

У 80-х рр. відбулося становлення руху «лефтбіо», або «лівих зелених», на якому варто зупинитися докладніше. Найчастіше вони інтегрувалися до традиційних «зелених» партій. Так, у Партії зелених Англії й Уельсу є секція Green Left, куди входять обидва лідери партії – Дерек Волл (Derek Wall), що позиціонує себе як марксист, і Шиан Бері (Sian Berry). Голландська Зелена Ліва Партія у програмних документах відносить себе до лівих зелених [16].

Групи екосоціалістів з'явилися й усередині марксистських організацій, насамперед троцькістів. «Марксистична екологічна користь» об'єднані довкола британського журналу «Socialist Resistance». У їхньому програмному документі «Класова боротьба і екологія» (2009) стверджується: «Екосоціалістичний підхід до економіки радикально відкидає капіталістичне твердження, що нам завжди потрібно більше товарів, говорячи, що нам потрібно достатньо, щоб жити комфортно. Першочерговим пріоритетом є не створення прибутку, а задоволення людських потреб. Марксизм об'єднує людське та екологічне. ...Ми маємо звільнити його від антигуманістичних, сталіністських, екоцидних викривлень, запроваджених радянською бюрократією. Інтернаціоналістські та революційні наслідки екосоціалістичної політики повинні бути привабливими для радикалізації нового покоління активістів, які показали, що здатні на вражаючі подвиги організації. Вони не пам'ятають поразок робітничого

руху протягом останніх трьох десятиліть, але одночасно вони ще не бачили доказів того, що реальна влада, що змінює світ, перебуває в руках робочого класу. Частина нашої відповідальності – продемонструвати, що це так. Кінець продуктивістського одноразового суспільства: виробництво для використання, а не для прибутку» [238].

Найбільш успішною діючою нині партією екосоціалістів вважається данська партія «Альянс Лівих Зелених». Альянс виник у 1989 р. шляхом об'єднання трьох комуністичних угруповань – Лівих соціалістів (Left Socialists), Компартії Данії (Communist Party of Denmark (DKP)) і Соціалістичної робітничої партії (Socialist Workers Party (SAP)). В 1994-му Альянс уперше був обраний до парламенту, хоча до того в урядовій коаліції його представники не входили [16].

Основними програмними завданнями Альянсу є встановлення в Данії соціалізму і його поширення на весь світ, досягнення єдності лівих у боротьбі проти капіталізму, удосконалювання данської системи соціального захисту, торжество соціальної справедливості, пропаганда свобод, солідарності, толерантності. Партія виступає проти європейської інтеграції й НАТО [16].

У екосоціалістів існують ідейні розбіжності. Виділяються дві фракції: перша – близька до марксистів – пропонує розподіляти продукти за плановим принципом. Друга – «лібертарна» (близька до анархістської теорії), виступає за те, щоб передати питання розподілу до компетенції громад. Крім того, донині в екосоціалістів немає уявлення про єдину стратегію. Одні угруповання критикують установку «зелених» 80-х рр., когорта декларує «працю на альтернативу, будучи в системі» [16]. Інші визнають, що участь у «системі» допомагає лівим активістам доносити актуальні проблеми до широкої громадськості. «Частина теоретиків лівих зелених виступає проти т.зв. “пораженства”, коли екологи захоплюються якимись локальними кампаніями, наприклад збиранням сміття, на шкоду глобальному порядку денному. Нарешті, для деяких ідеологів руху властиве “глибинним екологам” обожнення природи є реакційним і веде, на їхню думку, до мальтузіанства, а потім – до екофашизму. Неяс-

ним є питання про участь в екосоціалістичному русі профспілок» [16].

У «червоно-зелених» існують певні розбіжності з колегами по лівому табору. Так, «марксистки вважають, що екосоціалістичний сценарій антикапіталістичної революції (протести зайнятих проблемами природи громадян) розвінчує теорію класової боротьби. Опоненти екосоціалістів «зліва» також звертають увагу на те, що «заціклення програми лівих зелених на проблемі неминучої природної катастрофи надає мінорний характер визвольному рухові, що повинен будуватися “не на страху, а на надії”» [16].

У ліво-зелених, як політичної сили, є значні перспективи, особливо на тлі дрейфу традиційних соціал-демократичних і «зелених» партій у бік лібералізму й очевидної, як показав кліматичний саміт у Копенгагені у грудні 2009 р., нездатності світової еліти відповідати на глобальні екологічні виклики [16].

Розчарування у «кліматичному» саміті 2009 р. описує, зокрема, журналіст газети «Guardian», активіст «зеленого» руху Дж. Монбіот: «Ще перед початком того, що обернулося фарсом в Копенгагені, було ясно, що, мабуть, вже надто пізно для запобігання глобального потепління на два або більше градусів. Національні держави, що переслідують свої власні інтереси, увесь час перекладали на інших свою відповідальність за превентивні заходи, починаючи з 1992 р. Ми втратили 17 дорогі роки, можливо єдиних, коли ще можна було запобігти руйнуванню клімату. Це була не випадкова втрата: це результат систематичної кампанії з саботажу, що проводиться певними країнами, зацікавленими лише у розвитку своєї енергетичної промисловості. ...У всіх випадках корисливий інтерес країн брав гору над довгостроковою долею людства. Корпоративні прибутки і політична доцільність виявлялися до цього часу більш важливими міркуваннями, ніж стан природного середовища або людська цивілізація. Наші політичні системи виявилися нездатними виконувати свої головні цілі: захищати нас одне від одного» [142].

В 2001 р. Міхаель Лові – член троцькістського угруповання Воз'єднаний Четвертий інтернаціонал – та Джоель Ковел (Joel

Kovel), активіст американських «зелених», написали Маніфест екосоціалізму. Деякі партії лівих зелених вважають це текст своїм програмним документом [16].

В 2007 р. в Парижі була заснована Міжнародна екосоціалістична мережа (EI). У січні 2009 р. пройшла друга зустріч Мережі. Примітно, що окремим пунктом у підсумковому документі зустрічі організатори закликали однодумців зі Східної Європи й країн «третього світу» приєднатися до їхнього «інтернаціоналу». Нині вони працюють у рамках руху Соціальних Форумів [16].

Інші партії «зелених» позиціонували себе окремо від соціалістів та християнських демократів Європи, що могли дозволити собі обмежувати свої дії в рамках обмеженого простору. Маастрихтський договір викликав неприйняття з боку частини «зелених» активістів, і навіть у Бельгії партіям «Agalev» і «Ecolo» не вдалося стати єдиною федеральною партією, хоч вони й утворюють єдину політичну групу у бельгійському парламенті. Саме через таке небажання зосередити зусилля в середині 2000-х років все різкіше прозвучали заклики брати участь у спільних європейських виборах за спільним європейським списком, які призвели до об'єднання спершу у Європейську Федерацію Зелених Партій (ЄФЗП), а потім у єдину федеративну та демократичну Партію зелених Європи.

Попередником створеної в 1993 р. ЄФЗП була Координація європейських зелених і радикальних партій (з 1984 р. – Координація європейських зелених), що через незначне представництво в Європарламенті створила разом з регіоналістськими партіями спільну групу «Веселка».

ЄФЗП поставила за мету усунути конфлікти між національними фракціями «зелених». При підготовці до європейських виборів 1999 р. Федерація вперше розробила виборчу платформу «зелених». Наприкінці 90-х розпочалася співпраця з іншими організаціями «зелених» поза межами Європи. ЄФЗП організувала та очолила розвиток глобальної мережі екополітичної діяльності. Федерація активно підтримувала Партію зелених США, що тільки-но зароджувалася. Крім того, на конференції в Кіото з питань зміни клімату 1997 р. Федерація

успішно координувала зусилля 65 зелених партій на 5 континентах із узгодження спільної заяви «зелених» відносно політики у питаннях клімату.

ЄФЗП висунула ідею розширення взаєморозуміння всередині природоохоронного руху, висуваючи все більш конкретні альтернативні ідеї і пропозиції, протистоячи зростанню неолібералізму та мілітаризації. «Розвиваючи мережеве спілкування, перебуваючи у пошуках консенсусу, організовуючи творчі зустрічі, ЄФЗП являла собою у більшій мірі культурний рух, ніж частинку мозаїчного полотна політичної боротьби» [58, с. 97]. В основі процесу розвитку руху стояв скоріше ідеалізм, аніж прагматизм. Політичний форум партій, котрим стала ЄФЗП, завдяки методу прийняття рішень більшістю прищепив звичку працювати разом. Борці за охорону навколишнього середовища у Європі погодилися з девізом «єдність у різноманітті», що був запропонований для Європейської Конституції. Так само вони розділили з європейськими партіями демократичне право, відповідно до якого голоси більшості мають вирішальну силу – що не перешкоджає повазі до думок меншості.

У 2000-х рр. європейські партії «зелених» приєдналися до глобального Координаційного руху Зелених та глобальної мережі, ставши частиною всесвітнього співтовариства «зелених». Акцент був зроблений на різноманітті європейських культур і регіональних особливостях політичного розвитку. «Зелені» почали усвідомлювати необхідність коаліцій та соціальних домовленостей для втілення в життя їхнього спільного екологічного проекту. Вони навчилися поважати один одного у великому розмаїтті культур та соціальних норм Європи. Завдання «зеленого» руху були втілені у концепції «сталого розвитку».

Серйозною проблемою стала проблема складності взаємодії з владою. Влада, на думку багатьох активістів руху, «псує» людей – навіть ідейних представників «зелених». Тому, на думку швейцарського діяча руху Луциуса Тейлера, «питання «зелені і влада» у першому десятилітті ХХІ сторіччя буде мати вирішальне значення» [67, с. 112].

Діяч «зеленого» руху Бруно Буасьєр визначив завдання європейських екологічних партій так: «Європа... має бути

одночасно екологічно чистою, регіональною та федеративною» [67, с.18].

У ХІХ сторіччі національні держави Європи винайшли індустріальну модель, засновану на догмі «виробничого» зростання, і розвинули її у ХХ сторіччі. Наприкінці 70-х стало цілком ясно, що в усьому світі ця модель перебуває у стані кризи. Тому Європа мала винайти постіндустріальну модель цивілізації (що діячами «зелених» партій розумілася дещо відмінно від американських теоретиків), засновану на «новому розвитку, в основі якого лежить екологія» [67]. Концепції на зразок «стійкого» («сталого») розвитку показали, що «зелені» досягли певних успіхів, пробуджуючи усвідомлення необхідності «примирити економіку з екологією». Була усвідомлена необхідність діяти у цьому напрямку активніше, але національні держави не можуть виступати як дійові особи такого примирення. Вони «і занадто великі, і занадто малі: занадто великі для того, щоб займатися місцевими проблемами, і занадто малі для вирішення глобальних проблем» [67, с. 18].

Національні держави занадто великі, щоб діяти на регіональному рівні. З цієї причини все більшого значення набувають регіони. Більше того, в епоху «глобального села» політичну владу, на думку «зелених» Європи, слід перерозподіляти єдино можливим демократичним шляхом – «знизу вгору». Багато з діячів руху заявляють, що економічна та політична системи повинні бути децентралізованими з метою наблизити їх до людей. Ефективними зонами тут можуть бути регіони, де громадяни дійсно беруть участь у прийнятті рішень. Різноманіття Європи має бути захищене сильніше, ніж національні держави, якими воно представлене. Принцип субсидіарності став досить відносним поняттям і почав відходити на задній план, оскільки не знаходить застосування у поєднанні з принципом Єдності (але не одноманітності) та Солідарності. Дебати з питань європейської конституції у 2003–2004 рр., що проходили у Європарламенті та окремих країнах, продемонстрували опір Європі регіонів та Європі народів. Національні держави все ще опираються передачі частини свого суверенітету регіонам або Європі.

Національні держави також і занадто малі, щоб вирішувати глобальні проблеми. «І рішення на національному рівні, і міждержавні методи співробітництва держав виявилися не в змозі виконувати ефективну роль у вирішенні питань, що мають світове значення. Європейці заперечують повернення до Європи національних держав та status quo у процесі побудови Європи політичної» [67].

Вирішення нагальних питань шляхом їх обговорення у Європарламенті – це метод, який, на думку «зелених», «відкриває нову еру – еру демократичного процесу, що ґрунтується на системі виборів» [67]. Однак зміна методу не гарантує негайної зміни природи Європейського Союзу. Лише федеральна конституція, на думку більшості «зелених» партій, забезпечує Європейському Союзу демократичну легітимність, а децентралізація розподілу повноважень може перетворити нинішній ЄС на насправді федеральну Європу. «Така перебудова Європи потребує політичної волі та народної підтримки. І «зелені» якраз і мають перебувати в авангарді класу політиків, що йдуть у напрямі екологічно чистої, регіональної та федеративної Європи» [67].

Програма ЄФЗП охоплювала більшість питань, котрі хвилюють сучасний світ. Вони не обмежуються лише проблемами навколишнього середовища. Програма надала відповіді на велику кількість питань, таких як глобалізація, ядерна енергія, усі види війн, расизм, позиції екстремістів, злидні у країнах, що розвиваються, і т. ін. Усі ці проблеми розглядаються з точки зору навколишнього середовища і природи. Була винайдена **політична екологія**, тобто доктрина, що має врятувати людство від загроз, які містять дії деяких безвідповідальних політиків.

21 лютого 2004 р. на базі Європейської федерації зелених партій була створена **Європейська партія зелених** (англ. European Green Party, нім. Europäische Grüne Partei, EGP) – політична партія, що узяла активну участь у політичному житті Євросоюзу.

Європейська Зелена партія є транснаціональною політичною партією, членами якої є «зелені» партії з європейських країн (хоча і не обов'язково з країн Європейського Союзу). Сторони також можуть стати спостерігачами. З 2004 р. окремі члени Європейської партії зелених також стали можливі.

Найбільш важливими органами EGP є Конгрес, Рада та Комітет.

Конгрес складається з 400 представників партій-членів і «зелених» Європарламенту. Вони виділяються на основі пропорційного підрахунку голосів в останніх європейських і національних виборах. Кожна сторона має, щонайменше, чотирьох представників. Конгрес має останнє слово стосовно загальної політики EGP і керівних принципів.

Рада складається з представників Європарламенту і членів партії. Вона відповідає за політичні питання між з'їздами та визначає організаційні питання, такі як обрання комітету, членів та спостерігачів і статуту EGP.

Комітет складається з 9 членів, у тому числі двох прес-секретарів (1 чоловік та 1 жінка), генерального секретаря і скарбника, а також делегата Федерації Молодих Європейських Зелених. Вони несуть відповідальність за щоденні політичні справи, виконання рішень Ради і діяльність Генерального секретаріату.

Члени партії також формують регіональні мережі, наприклад – Мережа зелених островів («мережа для Партій Зелених у Великобританії, Ірландії та пов'язаних островах»), Зелені Балтійського моря, Зелена Середземноморська мережа, Зелена Адріатична мережа і Зелені Північного моря. Робочі групи утворюються з осіб, призначених сторонами для вирішення конкретних питань політики і представлення програмних документів для затвердження Радою [276].

Таблиця 1. Представництво в Європарламенті Європейської партії зелених

Скликання ЄП	Депутатів	Місць, %	Голосів, %	Членів Єврокомісії	Лідери	Фракція в ЄП	Група в ЄП	Загальна організація
1979–1984	0	0	2.4%	0	немає	немає	немає	Координація європейських зелених і радикальних партій

Продовження таблиці 1.

Скликання ЄП	Депутатів	Місць, %	Голосів, %	Членів Єврокомісії	Лідери	Фракція в ЄП	Група в ЄП	Загальна організація
1984–1989	11	2.5%	4.2%	0	Александр Лангер і Марія Амелія Сантос	Зелена альтернатива	«Райдуга»	Координація європейських зелених
1989–1994	25	4.8%	7.4%	0	Александр Лангер і Марія Амелія Сантос	Зелена група	Зелена група	Координація європейських зелених (до 1993)
1994–1999	21	3.7%	7.4%	0	Александр Лангер і Клаудія Рот	Зелена група	Зелена група	Європейська федерація зелених партій
1999–2004	38	6.1%	7.7%	1: Міхаель Шрайер	Хейді Хаутала і Пол Ланнойс	Європейські зелені	ЄЗ–ЄСА	Європейська федерація зелених партій
2004–2009	35	4.8%	7.3%	0	Даніель Кон-Бендіт і Моніка Фрассоні	Європейські зелені	ЄЗ–ЄСА	Європейська партія зелених
2009–2014	46 ³	6.3%	?	0	Даніель Кон-Бендіт і Ребекка Хармс	Європейські зелені	ЄЗ–ЄСА	Європейська партія зелених

³ Включаючи 6 депутатів від Європейської екологічної групи.

Таблиця 2. Національні партії, що входять до ЄПЗ

Члени		
Держава	Партія	Місць в ЄП
Австрія	Зелені	2
Албанія	Зелені	–
Бельгія	Зелені !	1
	Еколо	2
Болгарія	Зелена партія	0
Великобританія	Зелена партія Англії та Уельсу	2
	Шотландська партія зелених	0
Угорщина	Зелені демократи	0
Німеччина	Союз 90/Зелені	14
Греція	Зелені	1
Грузія	Зелені	–
Ірландія	Зелені	0
Іспанія	Зелені	0
	Зелена ініціатива за Каталонію	1
Італія	Федерація зелених	0
Кіпр	Зелені	0
Латвія	Латвійська Зелена партія	0
Люксембург	Зелені	1
Мальта	Демократична альтернатива	0
Молдова	Екологічна партія «Зелений Альянс» Молдови	–
Нідерланди	Зелені	0
	Зелені Ліви	3
Норвегія	Екологічна партія зелених	–
Польща	Зелені 2004	0
Португалія	Екологічна партія зелених	0
Росія	Зелена альтернатива	–
Румунія	Зелені	0
Словацьчина	Зелені	0
Словенія	Молодіжна партія Словенії	0
Україна	Партія зелених України	–
Фінляндія	Зелений союз	2
Франція	Зелені (Франція)	7
Чехія	Партія зелених	0
Швейцарія	Зелені	–
Швеція	Екологічна партія зелених	2
Естонія	Партія зелених	0

Таблиця 3. Спостерігачі

Держава	Партія
Азербайджан	Азербайджанська партія зелених
Андорра	Зелені Андорри
Республіка Білорусь	Білоруська партія «Зелені»
Болгарія	Зелені
Угорщина	Політика може бути іншою
Данія	Соціалістична народна партія
Росія	Зелена Росія
Сербія	Зелені
Туреччина	Зелені
Хорватія	Зелений список

Джерело: [248].

Один з основних документів нинішньої Європейської партії зелених – **Масальська декларація**, прийнята у 1993 р. Наведемо деякі положення декларації:

«Так званий прогрес попередніх століть привів нас у ситуацію, коли основа життя на Землі перебуває під серйозною загрозою. Технологічний розвиток може лише відкласти на якийсь час знищення навколишнього середовища, але не може запобігти екологічному та соціальному колапсу цивілізації без фундаментальних змін ідеології нескінченного матеріального зростання, яка до цього часу переважає» [87], – так звучить початок цієї декларації.

«Як піонери індустріалізації, що лежить в основі сьогоденішньої кризи, європейці несуть основну відповідальність за відмову від зміни цих руйнівних тенденцій. ... Зелена політика заснована на сталому використанні, а не на необмеженому споживанні... Існуюче перетікання доходів із Півночі на Південь повинно бути змінене. Тягар боргів бідних країн заважає їхньому розвитку. Борги найбідніших країн повинні бути анульовані в безумовному порядку. Борги середніх країн повинні бути скорочені у відповідності з необхідністю достатнього збе-

реження життєвості екосистем і прав людини» [87] – ось деякі економічні вимоги зелених.

«Не повинно будуватися нових ядерних електростанцій, та існуючі ядерні джерела енергії мають бути зупинені відразу, як це стане можливим. ...«Позеленіння» економіки шляхом перетворення різних галузей означає досягнення нових, екологічно правильних робочих місць у таких галузях, як збереження енергії, відновлювана енергетика, повторне використання, переробка відходів, громадський транспорт, сільське господарство, лісівництво, охорона природи, дослідження та розробка екологічно правильних технологій. ...Дискримінація на основі сексуальної орієнтації людини повинна бути заборонена, в тому числі в області репродукції і права охорони дитинства. Криміналізація гомосексуалізму є порушенням прав людини» [87] – ось лише деякі положення Масальської декларації, що підтверджують спорідненість ідеології Європейської зеленої партії з політичними партіями лівого спектру.

Найуспішнішою серед європейських партій можна вважати **Партію зелених Німеччини**. На її прикладі варто прослідкувати історію становлення європейського зеленого руху.

Загалом у Бундестазі (парламенті Німеччини) представлені такі партії:

1. ХДС / ХСС – блок помірних консерваторів (CDU).

Головні їхні принципи – дотримання в політиці етичних основ християнства, ідея «соціальної ринкової економіки», жорстка інтеграція ФРН до західних структур і прихильність до західної системи цінностей.

2. СДПН – ліва загальнонародна партія (SPD).

В економічній політиці партія взяла за основу своєї діяльності концепцію ринкового господарства з активною участю держави у соціально-економічній політиці.

3. ВДП – ліберали (FDP)

Основними елементами ліберальної політики програма партії називає ліберальну правову державу і вільну ринкову економіку. «З міркувань соціальної відповідальності Вільна демократична партія відкидає марксизм і соціалістичні експерименти, а з міркувань християнської відповідальності –

зловживання і неправомірне використання релігії в повсякденній політичній боротьбі» [72].

4. **Союз 90 / «Зелені» (Bündnis 90/Die Grünen)**, який називають дітищем позапарламентської опозиції.

Партія «зелених» виникла на федеральному рівні в 1979 р. в результаті об'єднання ряду неформальних громадських організацій, перш за все екологічних і лівосоціалістичних. Спочатку мета «зелених» полягала в тому, щоб запропонувати альтернативу традиційній політиці, яка розглядалася ними як опіка громадян з боку професійних політичних діячів. «Зелені» виступали за застосування елементів прямої демократії. Створення цієї партії символізувало собою вихід на арену політичного життя Німеччини нової сили, яка відбиває інтереси найрізноманітніших соціальних прошарків.

Засновник партії, один із лідерів студентського руху у ФРН 60–70-х рр. Руді Дучке зазнав впливу як марксизму, так і критичної теорії Теодора Адорно і називав метою не майбутню комуністичну утопію, а поступову зміну, «революціонування» суспільства. Дучке зрозумів, що в екологістського руху набагато ширша база, ніж у руху студентів і завдяки екологічній спрямованості рух буде актуальним для майбутніх поколінь, незалежно від ідеологій.

Тероризму ультралівих груп (сплеск якого припав на 1977 рік, так звану «німецьку осінь») Дучке протиставляє нову політику: прихід у парламент вчорашніх студентів, що ясно розуміють, які ідеали вони збираються відстоювати. Дучке готує створення партії «зелених». Фактично, однією з головних ідей і одним із головних принципів їхньої політики стає ідея терпимості: відносини влади і примусу мають бути пом'якшені. Права меншин – в тому числі етнічних і сексуальних – повинні постійно бути захищеними. Терпимість стала головною відмінністю «зелених» від попередніх рухів.

«Боротьба екологістів з реальним злом: з атомною станцією, зі шкідливим виробництвом, із забудовою на дитячому майданчику, – була більш наочна, аніж догматична критика капіталу і соціальної нерівності. Критика на практиці не змінювала нічого» [72].

При цьому фактично боротьба «за довкілля» стала розглядатися як боротьба за соціальну справедливість – оскільки «е нечесним, якщо одні отримують надприбутки, наносячи шкоду здоров'ю інших» [72].

Іншим ідеалом «зелених» був пацифізм – у грудні 1979 р. конференція міністрів оборони та закордонних справ країн НАТО вирішила виробляти нову ядерну зброю. Німецький парламент практично повністю підтримав це рішення, але більшість населення була проти. Партія зелених стала основним організатором маршів миру і блокування військових баз.

Рух «зелених» привернув до себе міжнародну увагу в кінці 1970-х після створення кількох громадянських рухів у Федеративній Республіці Німеччини, що об'єдналися в нову політичну партію «Die Grünen» (Зелені). «Die Grünen» сформувалася в результаті синтезу екологічного руху, рухів за соціальну справедливість, антивоєнного та інших рухів. У 1980 р., вже після смерті Р. Дучке, «Партія Зелених» була офіційно зареєстрована.

Пропорційне представництво у західнонімецькому парламенті дає можливість малим партіям отримати місця в федеральному і земельному парламентах, чим і скористалися «зелені».

Наприкінці сімдесятих до партії вступив колишній учасник студентських заворушень Йоска Фішер (Joschka Fischer), який відмовився від насильницьких методів боротьби під враженням від терористичних дій лівацьких груп. У 1983 р. він був обраний до парламенту, а через два роки став міністром екології в Гессені, обраний від першого в історії країни блоку «зелених» із соціал-демократами.

Будь-яка конференція чи зустріч «зелених» ставали місцем для пропаганди глибокої екології та способом направити дискусію на розгляд фундаментальних глибинних проблем.

Поступово німецькі зелені сформулювали «чотири стовпи» своєї політики. Приблизно ті ж принципи прийняті «зеленими» партіями США і Канади. На сьогодні партії «зелених» по всьому світу прихильні до таких «чотирьох стовпів»:

1. Екологія (іноді «екологічна мудрість» або «екологічна стійкість»).

2. Соціальна справедливість (іноді «соціальна рівність і економічна справедливість»).

3. Низова демократія.

4. Ненасильство [87].

У 1982 р. від Партії зелених відкололася Екологічна партія. Ця частина не розділяла підтримку іммігрантів, не займалася правами сексуальних меншин, мала свій погляд на фемінізм і виступала за заборону абортів. У питаннях охорони довкілля та свободи торгівлі позиція Екодемпартії в основному збігається з позицією «зелених».

Після об'єднання Німеччини «зелені» знайшли собі в колишній НДР союзників – громадянський рух «Союз 90». У 1990 р. обидві організації об'єдналися в партію «Союз 90/Зелені» (Bündnis 90/Die Grünen).

Партія «зелених» Німеччини продовжує займати тверду антивоєнну позицію, виступає проти обмежень на імміграцію та аборти, захищає права геїв і лесбійок. «Зелені» виступають за декриміналізацію вживання марихуани і за розвиток того, що вони називають «антиавторитарні» практики виховання і шкільної освіти. Партія також продовжує брати участь в акціях громадянської непокори, особливо часто входячи в зіткнення з поліцією на демонстраціях проти ядерної зброї та атомної енергетики.

У 80-ті роки «зелені» на різних виборах отримують місця не тільки в німецькому парламенті і парламентах федеральних земель, але й у Європарламенті. У 1987 р. на національних виборах «зелені» набирають 8,3% голосів, що вважається реакцією виборців на Чорнобильську катастрофу.

У 1989 р. мером Франкфурта був обраний лідер французьких студентських виступів, громадянин Франції та Німеччини Даніель Кон-Бендіт. У 1994 р. він став депутатом Європарламенту, а в 1999 р. повернувся на французьку політичну сцену як лідер французьких зелених.

У 1993 р. до Партії зелених Німеччини увійшла група «Союз'90», що утворилася в Німецькій демократичній республіці у 1989 р. У 1998–2005 рр. партія разом з соціал-демократами формувала коаліційний уряд Німеччини.

1998-й приніс Зеленим перемогу у складі «Червоно-зеленого альянсу», коаліції з соціал-демократами. Лідер Зелених Йошка Фішер став міністром закордонних справ. Незабаром сталася й перша криза – саме при «зеленому» міністрі закордонних справ війська бундесверу вперше брали участь у операції за кордоном, в Югославії. Партію залишили деякі активісти-паціфісти, в тому числі Бернхард Клазен.

У 2001 р. «зелені» досягли угоди про згортання ядерної енергетики в Німеччині. У квітні 2005 р. була закрита АЕС у Обрігхайме. Після дебатів «зелені» погодилися залишатися в коаліції і підтримувати німецький уряд канцлера Герхарда Шредера з питання війни в Афганістані. Це знову ускладнило їх відносини з «зеленими» по всьому світу, але продемонструвало, що вони були здатні на складні політичні угоди і поступки. З іншого боку, Фішер твердо наполіг на неучасті Німеччини в операції в Іраку.

Основою зовнішньополітичної програми партії з моменту її заснування був паціфізм. Члени партії взяли участь у великій кількості протестних демонстрацій, спрямованих проти розміщення на території Німеччини атомної зброї США. У 1980-х роках «зелені» скептично ставилися до членства Німеччини в НАТО.

Партія змінила свою думку з цього питання значною мірою під впливом Йошки Фішера, який в 1995 р. був дуже стурбований розправою у Сребреніці. У 1998 р., коли він був міністром закордонних справ, Німеччина взяла участь у війні НАТО проти Югославії. Після того, як «зелені» в 1998 р. увійшли до правлячої коаліції, партія зіткнулася з необхідністю брати участь у «реальній зовнішній політиці», пов'язаній і з вирішенням збройних конфліктів. З цього часу «зелені» терпимо ставляться до членства Німеччини в НАТО, однак суперечності між переконаними паціфістами і прихильниками компромісів в області зовнішньополітичної концепції залишаються в партії достатньо гострими.

Керівництво німецької партії «Союз 90 / Зелені» виражало критичне ставлення до зовнішньої політики США. «Зелені» виступають за вступ Туреччини до Європейського союзу.

Поточна програма партії зелених має назву «Зелене майбутнє» («Die Zukunft ist grün»). Програма була розроблена на конференції партії в березні 2002 р. у Берліні, де зібралися делегати з усієї Німеччини. Програма «зелених» впливає з основних засад партії. Її ключове положення говорить: «Ми об'єднуємо екологію, самовизначення, справедливість і живу демократію». У ній, серед іншого, детально викладається реформа податкової системи, вирішення екологічних проблем, економне використання енергії, захист прав тварин, соціальне забезпечення незаможних. Ця програма в результаті трирічних дебатів була прийнята 90 %-ою більшістю як заміна так званої «Зарбрюкенської програми» 1980 р.

У програмі відображено рішення відмовитися від вимоги про вихід Німеччини з НАТО. У 1999-му партія відмовилася від виразно пацифістської позиції. Ця зміна курсу висловилася, наприклад, у схваленні війни НАТО проти Югославії.

«Зелені» Німеччини входять до європейської «сім'ї» екологічних партій. Характерною рисою їх програми є поєднання ринкової економіки з необхідністю охорони природи і навколишнього середовища під контролем держави. Ключова теза **політичної позиції** «зелених» – довготривалий розвиток. У політичних суперечках вони спираються на поняття «довгострокове планування» щодо захисту навколишнього середовища. Іншими словами, «зелені» виступають за економне використання природних ресурсів. Звідси впливає, наприклад, популяризація ними поновлюваних джерел енергії.

На початку XXI ст. «зелені» все більшу увагу приділяють проблемі глобальної зміни клімату, в тому числі і в соціальному контексті. З 2007 р. партією ведеться громадська кампанія під назвою «Клімат без “Якщо” і “Але”» (нім. «Klima ohne Wenn und Aber»).

З 2005 р. партія знову перебуває в опозиції. На останніх федеральних виборах 2009 р. «зелені» отримали 10,7 % голосів і 68 депутатських мандатів (з 622) – 1 по одномандатних округах і 67 за партійним списком. Партія користується більшою підтримкою у великих містах. Мінімальне число голосів за партію було віддано в землі Саксонія-Анхальт (5,1 %), максимальне – в Берліні (17,4 %) [76]. Станом на

липень 2009 р. «Союз-90 / Зелені» налічував у своїх рядах 45192 члени.

«Союз-90 / Зелені» вважає себе альтернативною традиційним партіям. Партія виступає за радикальну зміну умов праці й життя з метою запобігання подальшого руйнування природи і навколишнього середовища. У внутрішній політиці «зелені» пов'язують цю мету з вимогою збільшення ролі прямої демократії. Шляхом всенародного референдуму і прямої законодавчої ініціативи населення громадяни мають брати безпосередню участь у прийнятті політичних рішень. «Зелені» вимагають ввести «жіночі квоти» для всіх робочих і навчальних місць з метою повсюдного дотримання принципу рівноправності чоловіків і жінок. Вони вимагають також відмови від атомної енергії, виступають за освоєння та використання поновлюваних джерел енергії. Хоча не всі цілі «зелених» є досяжними, їх концепції в області екології не тільки дозволили серйозно поліпшити ситуацію в цій галузі на території Німеччини, але й змусили всі основні політичні партії Німеччини внести відповідні положення в свої програми [72].

«Довгострокове планування» пронизує також економічну та соціальну політику. Партія прагне задовольнити потреби нинішнього покоління, не обмежуючи при цьому прав майбутніх поколінь. З цієї позиції впливає скептичне ставлення до думки, що добробут означає безперервне економічне зростання. Довгострокове планування є важливим поняттям також і у позиції щодо проблем охорони здоров'я.

Незважаючи на те, що ідея довгострокового планування носить консервативний характер, в громадській політиці «зелені» дотримуються ліволіберальних поглядів. Так, партія виступає за «багатокультурне» суспільство, інтеграцію іммігрантів в німецьке суспільство, легалізацію одностатевих шлюбів, захист інформації про особисте життя, інформатизацію суспільства та інші громадянські права, такі як відмова держави від збору особистих даних про громадян, підтримка альтернативних авторських прав – Відкритого програмного забезпечення і Creative Commons. На прикладі цього помітно переплетення ідей «нових соціальних рухів» на зразок описаних у розділі II «кіберкомунізму» та «сво-

боди Мережі» та діючих політичних програм «зелених» Європи.

В імміграційній політиці Зелені вимагають для громадян держав, які не є членами ЄС, прав на участь у муніципальних виборах. 15 листопада 2008 р. на партійних зборах в Ерфурті делегати партії вперше у своїй історії обрали своїм співголовою німецького політика турецького походження – Джема Оздеміра. Він отримав майже 80% усіх голосів депутатів, ставши, таким чином, першим керівником загальнонаціональної політичної партії Німеччини, який за своїм етнічним походженням не є німцем.

Партія «зелених» була першою партією, яка починаючи з 80-х років почала включати до порядку денного Бундестагу проблеми гомосексуальності. Першим успіхом партії «зелених» у галузі захисту прав сексуальних меншин став дозвіл використовувати найменування «лесбійка» і «гей» (нім. Schwul) у друкованих виданнях і порядок денний німецького Бундестагу. До цього дані поняття не мали використовуватися в парламенті, незважаючи на те, що багато депутатів відкрито зараховували себе до гомосексуалів. Згодом ці поняття були замінені більш офіційними в німецькій мові, але, після довгих суперечок слова «лесбійка» і «гей» було дозволено також офіційно використовувати.

Німецькі зелені говорять про себе: «Ми ні праворуч, ні ліворуч, ми – попереду». (Згадаймо саркастичне зауваження Дейва Формена про те, що екорадикали також не стоять «ані ліворуч, ані праворуч».) Іншими словами, їхня політика не підпадає під традиційні категорії, наприклад протистояння лібералізму та консерватизму. «Зелений» рух не тільки виступає за новий уряд, але й за новий тип політики – політику «знизу», яка відповідає інтересам громадянського суспільства. «Низова» демократія, як її бачать в Німеччині та інших країнах, це децентралізовані, автономні регіони, в яких широко практикуються референдуми, ротація офіційних осіб і міські збори. Це єднає практичні вимоги партії та теоретичні побудови діячів «соціальної екології».

Платформа, на якій «Die Grunen» брали участь у західнонімецьких федеральних виборах в 1983 р., головним чином буду-

валася на принципі охорони навколишнього середовища: «Наступ на природне середовище та знищення тваринного і рослинного світу – це порушення балансу в природі і фундаменту у нашому власному житті. Необхідно відновити первинне біологічне середовище для забезпечення виживання майбутніх поколінь людей» (Програма Зеленої партії 1986 р.). Проте в літературі, присвяченій «зеленій» політиці, вказується, що захист довкілля – не єдина рушійна сила і захисники навколишнього середовища – не єдині виборці. Екологічна складова «зеленої» політики в Західній Німеччині, Великобританії та Північній Америці не пустила досить глибокого коріння. Більшість політичних заяв направлено на найбільш кричущі екологічні злочини – токсичні відходи, кислотні дощі, ядерні реактори і забруднення водних джерел. Звичайно, це важливі проблеми, і деякі теоретики зеленого руху представили складні аналітичні звіти, в яких розбираються різні соціальні і економічні фактори, що вносять свою лепту у забруднення води та повітря.

Показовим також є досвід «зелених» Франції. «Зелені», «Конфедерація екологістів – Партія екологістів» (фр. Les Verts, Confédération écologiste – Parti écologiste) – французька ліва політична партія екологістів, що входить до Європейської партії зелених. Лідер з 2006 р. – Сесіль Дюфло [259].

Участь екологістів у політичному житті Франції почалася в 1970-х роках. Символом початку екологістського руху стала участь екологіста Рене Дюмонта в президентських виборах 1974 р. Після цього екологісти під різними назвами («Екологія 1978», «Європа-Екологія», «Екологія сьогодні» та інші) стали брати участь у всіх муніципальних, парламентських і президентських виборах [259].

Рух «зелені» зародився в 1984 р. після злиття «Партії екологістів» (раніше «Рух політичної екології») і «Конфедерації екологістів». Лідер «зелених» з 1986 р. Антуан Вехтер сформував політичну лінію, аналогічну згаданій у німецькому контексті: «не праві, не ліві». Він був кандидатом від «зелених» на президентських виборах 1988 р., де отримав 3,8% голосів (150 000 голосів) [259].

У 1989-му «зелені» з Антуаном Вехтером, який очолював список, отримали найкращі результати на Європейських ви-

борах: 10,6 % голосів. У 1994 р. на Генеральній асамблеї в Ліллі Зелені відмовилися від політики «не праві, не ліві». В основному вони блокуються з лівими силами, хоча завжди залишають за собою свободу дій. Практично ніколи вони не вступали в альянс з правими через нездоланні ідеологічні суперечності. Вехтер покинув «зелених» у 1994 р. і заснував Рух незалежних екологів [259].

23 квітня 1995 р. Домінік Вуане, кандидат від «зелених» на президентських виборах, отримала 3,3% голосів (більше мільйона голосів). Після перемоги лівих і «зелених» на парламентських виборах 1997 р. Домінік Вуане увійшла до уряду Ліонеля Жоспена як міністр навколишнього середовища і регіональної політики. У 2001 р. її змінив Ів Коше. У 2000-му другий кандидат від «зелених», Гі Аское, увійшов до уряду на посаду державного секретаря з питань громадської економіки. У Національному зібранні вони утворили фракцію разом з радикал-соціалістами і Рухом громадян [259].

Варто також розглянути досвід становлення Партії зелених у США. У цій країні вона з'явилася під впливом антиядерних та екологічних рухів у Європі. З іншого боку, європейські «зелені» зобов'язані своїм походженням американським однодумцям. Зокрема, Петра Келлі, одна із засновників Партії «зелених» у Німеччині, вчилася у Вашингтоні і багато ідей запозичила в американських екологів [156].

Перші організаційні збори американської Партії «зелених» були проведені в 1984 р. Коло ранніх «зелених» було вузьким, і працювали вони в основному на місцевому, а не загальнонаціональному рівні. На свій перший з'їзд активісти зібралися в штаті Орегон в 1989 р.

Політична платформа Партії «зелених» включає в себе пункти про захист навколишнього середовища, миру, «народної демократії», соціальної справедливості, «рівних можливостей» для кожного американця [156].

Як будь-яка «третя» партія в Америці, «зелені» зіткнулися з проблемою доступу на загальнонаціональні вибори. На їхню думку, демократи і республіканці спеціально створюють перешкоди для «третіх» партій, щоб зберегти звичний баланс сил. «Нинішня двопартійна політична монополія, контрольована

грошима, позбавляє звичайних громадян їх конституційного права на репрезентативний уряд», – говорилося в одній із заяв «зелених» [156].

Від Партії зелених США на пост Президента у 1996 та 2000 рр. балотувався адвокат та політичний активіст Ральф Нейдер. Його кандидатом у віце-президенти була Вайнона Ладьюк. Найбільшого успіху Нейдер добився у 2000 р., набравши 2,74 % голосів і посівши третє місце на виборах. На останніх за хронологією виборах Президента США у 2008 р. Ральф Нейдер (цього разу – незалежний кандидат) посів третє місце (0,56 % голосів виборців), кандидат від Партії зелених США Синтія Маккінні – шосте місце (0,12 % голосів виборців) [156].

Поява Ральфа Нейдера на американській політичній сцені як кандидата (нехай навіть символічного) в Білий дім у 2000 р. свідчить про посилення впливу нових «лівих» сил, які об'єднують студентів, екологів і деякі профспілки в боротьбі проти корпорацій та глобалізації економіки [156].

Розглядаючи форми співпраці партій та державних структур на Заході щодо розв'язання екологічних проблем, варто навести їх перелік, розроблений українським соціологом, кандидатом історичних наук О.Г. Стегнієм:

«1. Державне економічне стимулювання та підтримка природоохоронної діяльності приватного сектора; призначення дотацій на будівництво очисних споруд і купівлю природоохоронного обладнання; будівництво за рахунок фондів місцевої влади міських та районних очисних споруд; податкові пільги на доходи від природоохоронних програм приватних підприємств.

2. Стимулювання природокористувача до охорони навколишнього середовища; екологічна експертиза проектування господарських об'єктів з погляд впливу на природне довкілля; галузеві, територіальні й одноразові контрасти між державними органами та забруднювачами, екологічне інспектування підприємств; так звані перерозподільчі платежі за забруднення у поєднанні з екологічним нормуванням.

3. Створення національних моніторингових систем, виключно з регулярною публікацією відомостей про стан при-

родного середовища; розгляд поточних природоохоронних законодавчих документів» [182, с. 342].

У країнах Заходу вирішальна роль у природоохоронній політиці приділяється, згідно з О.Г. Стегнієм, проведенню масової екологічної експертизи, переоцінці державної політики з урахуванням балансу витрат і прибутків у механізмі екологічного регулювання, активному застосуванню в екологічній політиці основних ринкових механізмів господарювання, децентралізації державного регулювання. Електроенергетика посідає там перше місце за обсягом екологічних інвестицій.

Варто звернути увагу також на значні успіхи *зоозахисного* руху країн Європи в рамках політичного процесу, які виражені у прийнятті жорстких зоозахисних законів у деяких країнах Європи.

У 2008 р. Іспанія стала першою країною, що представила резолюцію про права тварин у застосуванні до виду мавп [255]. Парламент визнав права великих людиноподібних мавп на життя і свободу у відповідність з ідеями проекту Пітера Сінгера «Людиноподібні мавпи» і ухвалив законодавчу заборону дослідів на мавпах, утримання їх для циркових і телевізійних програм, а також вимогу серйозного поліпшення умов їхнього проживання в зоопарках.

У багатьох країнах законодавчо заборонені окремі форми жорстокого поводження з тваринами: наприклад, виробництво хутра та фуа-гра в ряді європейських країн [252], інтенсивне тваринництво в Австрії.

Швейцарія вважається провідною державою Європи в галузі прав тварин. [262]. У 2007 р. Цюрихський кантон в якості експерименту вперше ввів посаду «адвоката тварин» [262], а головною подією 2008 р. в Швейцарії, на думку видання «Матен», став вступ у силу закону про права тварин [143]. Офіційний представник федеральної ветеринарної служби Швейцарії Каті Маре вважає, що однією з причин прийняття закону стала зміна поглядів швейцарців [37].

Швейцарське законодавство детально регламентує поводження з дикими і домашніми тваринами. У березні 2010 р. в країні пройшов референдум з питання надання домашнім тваринам права на власного адвоката в суді [145]. За підсумками ре-

ферендуму 71% швейцарців висловилися проти цієї ініціативи [221], вважаючи, що права тварин достатньо захищені, а в разі необхідності їм надають адвокатів. У деяких університетах Швейцарії введена підготовка адвокатів для захисту тварин.

Парламент Німеччини в 2002 р. під тиском «зелених» уніс зміни до Конституції, де права тварин закріплені нарівні з правами людини відповідною статтею. За це рішення проголосували 540 депутатів Бундестагу, 19 були проти і 15 утрималися [114].

Німеччина стала першою європейською країною, в конституції якої відображені права тварин. На думку прихильників поправки, нове законодавство перешкоджатиме використанню тварин у наукових і культових цілях.

Також у Німеччині тварини не розглядаються як речі. Однак угоди з їх купівлі-продажу там не скасовані, і на тварин можуть при необхідності поширюватися правила щодо речей. Це закріплено в Цивільному кодексі Німеччини.

У країнах Європейського союзу визнається, що людина несе моральні зобов'язання перед усіма живими істотами і що кімнатні (домашні) тварини мають особливий зв'язок з людиною. Так зазначено в Європейській конвенції із захисту прав кімнатних тварин, прийнятій у Страсбурзі в 1987 р. В Австрії з 1 січня 2005 р. діє Акт про добробут тварин.

30 листопада 2006 р. Нідерланди увійшли в історію як перша країна в світі, в парламенті якої представлена політична партія захисту тварин – Партія для Звірів (Partij voor de Dieren, скорочено, PvdD), основною метою якої є поліпшення прав тварин. Партія заснована в 2002 р., її очолює Маріанна Тіме (Marianne Thieme). Партія домагається закріплення прав тварин в конституції країни за прикладом Німеччини, а також розробки окремого закону про зоозахист. [241] У 2006 р. партія набрала 1,8% голосів громадян країни і отримала два місця в парламенті (всього 150 місць), в 2007 р. за неї проголосувало 2,5% виборців, що дозволило зайняти дев'ять місць в законодавчому органі країни.

Перейдемо до розгляду участі екологістського руху у політичному процесі України, передусім у період становлення незалежної української держави у 90–2000-х рр.

Природоохоронний рух в сучасному розумінні почав набувати масового характеру на теренах України ще за часів Російської імперії. До революції 1917 р. серед його учасників панували етичні та естетичні погляди на природу. У радянський період на їх зміну прийшла система «наукоподібних» уявлень (завдяки «матеріалістичному» філософському клімату, насадженому більшовиками). У 20-х роках природоохоронний рух пережив період критики за те, що він займався «природою заради природи». Відповіддю на таку критику стали антропоцентричні критерії природоохорони та запевнення в тому, що природоохорона чудово збігається з побудовою соціалізму в СРСР [33, с. 16].

Традиція сучасного природоохоронного руху на теренах України бере свій початок у 1960-х роках, передусім на прикладі руху Дружин охорони природи. Ці об'єднання молоді були політично незаангажованими, не відносилися формально до комсомолу та виробили певні демократичні традиції, яких дотримуються практично без змін до нинішнього часу. Слід наголосити на тому, що ці формації всіляко наголошують на своїй політичній незаангажованості та демонстративно перебувають, на переконання їхніх представників, «поза політикою», фактично, між тим, беручи опосередковану участь у політичному процесі. Це виражається на даному етапі (2000-ні роки) в тому, що Рух ДОП бере участь у виробленні законопроектів щодо удосконалення природоохоронного законодавства, висуває вимоги та пропозиції щодо кадрових змін у державних природоохоронних інституціях, бере активну участь у формуванні мережі об'єктів природно-заповідного фонду на стадії їх розробки та обґрунтування їх створення.

Окрім Руху ДОП, наприкінці 1980-х років сформувалася потужна природоохоронна опозиція радянському ладу, яка поєднала у собі вимоги національного самовизначення Української держави та природоохорони. Соціальні процеси періоду «перебудови» призвели до появи масового природоохоронного «низового» руху, який успішно поєднував вимоги демократизації та екологізації суспільно-політичного життя. Природоохоронний рух перебував на піку свого розвитку та зростання масового членства до початку 90-х рр. ХХ ст.

На даний момент в Україні налічується близько 440 громадських екологічних організацій (за даними 2006 р.). З ним – 28 всеукраїнського рівня, зареєстровані Мін'юстом України. Найбільш впливовими серед них є Всеукраїнська екологічна ліга, Українське товариство охорони природи, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Національний екологічний центр України та ін. На думку українського дослідника М. Кисельова, «екологічні рухи виражають інтереси саме демократично налаштованих прошарків населення України і виконують на сучасному етапі розвитку ряд важливих функцій:

- політичної орієнтації особистості, формування самостійного особистісного ставлення до процесів, що відбуваються у суспільстві;

- створення додаткових джерел інформації і освіти населення, а отже, і мотивацій до формування адекватних форм поведінки та діяльності;

- виявлення і формування суспільної думки, відображення настроїв різноманітних груп населення;

- стають основними суб'єктами процесу екологізації, що повинен охопити усі сфери життя українського суспільства;

- є реальною дійовою силою, що спрямовує зусилля на формування екологічної свідомості та культури громадян України;

- здійснюють контроль за діяльністю різноманітних структур влади і створюють своєрідну опозицію і спротив намаганням монополізувати прийняття і реалізацію рішень;

- здійснюють реалізацію потреби в практичній діяльності найбільш активної частини населення» [108, с. 71–72].

Загалом в Україні станом на 2010 рік зареєстровано дев'ять партій екологістського спрямування (за даними Реєстру політичних партій Міністерства юстиції України): Партія Зелених України (ПЗУ), Зелена екологічна партія України «Райдуга», Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%»», Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна», «Всеукраїнська Політична партія – Екологія та Соціальний захист», Народна Екологічна партія, Українська партія «Зелена планета», Політична партія «Зелені» [168].

У контексті дослідження політичного процесу в Україні актуальною при розгляді позиціонування будь-якого громадсько-політичного руху є позиція української дослідниці, філософа Вікторії Шамрай: «Українське суспільство за своїм характером є амбівалентним. У ньому співіснують як паралельні світи два соціальні поля: позірна реальність легальних справ, відносин, нормативності і прихована дійсність інакшого за природою поля взаємодій та суспільної динаміки. Відтак першою фундаментальною характеристикою української дійсності є подвоєння суспільної реальності на декларативну (позірну) соціальність, з одного боку, та приховану соціальність, – з іншого. Амбівалентна соціальність становить ключову особливість існування в умовах кланово-корпоративної системи. ...Людину поглинає процес обстоювання прав, а не ціль і діяльність. В амбівалентності соціальності досягнення мети нищить саму мету. Всі сили витрачаються на процедуру легалізації справи, а не на саму справу. ...Право виявляється ситуативно розірваним, відданим на поталу грі корпоративних інтересів. Воно взагалі не існує за межами локальної ситуації. Це призводить до того, що на нормативність неможливо покластися» [200, с. 188, 189]. І далі: «Якщо нація хоче забезпечити себе від соціального катаклізму, спровокованого українським олігархічним режимом, й одночасно від іншої небезпеки з того ж джерела – економічної та суспільної стагнації, яка зробить нашу країну «глушиною назавжди», громада повинна перебрати на себе соціальну ініціативу. Одна з великих соціальних проблем полягає в тому, що українська громада не бере власну долю в свої руки. В цьому полягає головний політичний виклик сучасній Україні» [223, с.192].

Розглядаючи у цьому контексті діяльність природоохоронного політичного руху в Україні, слід наголосити, що до цього часу в державі не сформувалася партія «зелених» європейського типу – партія, що не тільки постала на ґрунті громадських організацій та загальнонаціонального природоохоронного руху, а продовжує зберігати традиції та ідейні засади екологістського руху у повному обсязі. Партія Зелених України сформувалася як проект великих бізнесових груп, що розглядають політичну діяльність лише як вигідний засіб набуття

дивідендів та «проштовхування» власних інтересів. До того ж не є політично та економічно доцільним для сучасних українських бізнесових кіл, що є головними спонсорами ПЗУ та подібних партій, вступати у прямий конфлікт з іншими бізнесовими колами, наприклад, заважаючи діяльності забудовного бізнесу, що масово порушує норми чинного екологічного законодавства.

Процес становлення партій «зелених» в Україні пішов не звичним для Заходу шляхом формування партійних осередків «знизу», на рівні місцевих ініціатив, а шляхом формування «згори» – за вказівкою великих бізнесових кіл, що переслідують не-природоохоронні цілі. Винятком є процес формування Партії зелених України, що виникла на хвилі екологізації української політики наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., але досвід парламентської та позапарламентської діяльності партії показав, що цілі партії так само є, цілком вірогідно, продиктованими бізнесовими інтересами.

Варто також зазначити, що досі в політичному процесі України діє принцип популяризації партії не за рахунок вирішення нагальних екологічних проблем чи хоча б їх артикулювання під час виборчого процесу, а за рахунок висування «зеленими» партіями популістських гасел, наприклад, «за продукти без ГМО» (генно-модифікованих організмів) чи «зробимо Україну чистою». Спостерігається відірваність українських партій екологічного спрямування від запитів громадськості, від частини громадянського суспільства, яка вже сформована та здатна на активне вирішення проблем екологічного характеру.

Своєрідною спробою контролю за дотриманням передвиборчих обіцянок політиків з точки зору екологізації державної політики стали ініціативи екологічних громадських організацій 2006 та 2009 рр.: «Зелений Майдан» (коаліція громадських екологічних організацій, сформована у липні 2006 р. у відповідь на парламентську кризу) та «Новий громадянин» (громадянська кампанія, сформована близько 50 громадськими організаціями, у тому числі екологічного спрямування, що діяла у листопаді 2009 – квітні 2010 рр.).

Варто також провести стислий аналіз змісту програми Партії зелених України (ПЗУ), яка на певний час спромоглася от-

римати мандати у Верховній Раді України. Передвиборча програма ПЗУ, опублікована у 2007 р. напередодні парламентських виборів, містить як поняття «сталого розвитку» (згадується у тексті 5 разів) та «громадянського суспільства» (згадується 2 рази), так і популістські лозунги, запозичені скоріше з лівого дискурсу: «захист людини, суспільства від хижацької практики й дикого капіталізму, що ламає всі закони природи і моралі...» [155]. Акцент у програмі зроблено на захисті громадянського суспільства, покращенні демографічної ситуації, захисті демократії, «справедливому суспільстві», входженні України до Європейського союзу, енергозбереженні, боротьбі з наслідками змін клімату. При цьому, незважаючи на риторику боротьби з «диким капіталізмом», у програмі стверджується: «ПЗУ, при проходженні в парламент, створить сприятливі умови для великого, середнього та малого бізнесу у справі боротьби зі зростаючою деградацією довкілля [155]».

Оцінюючи ідеологічне підґрунтя ПЗУ та означених партій з точки зору «вигідності» існування подібних партій на політичній арені, варто сказати, що перманентною практикою, що склалася в Україні, є участь у виборах до Верховної Ради партій, які виконують суто «технічні» завдання відтягування голосів, та популістська діяльність лідерів цих партій, яка призводить не до екологізації політичних рішень уряду, а до технічного перерозподілу голосів виборців та обіймання лідерами партій «вигідних» посад.

Прикметно, що жодна з політичних партій екологістського спрямування, окрім ПЗУ, жодним чином не прореагувала на протестні події у Парку імені Горького (м. Харків) у 2010 р., які є наймасштабнішим на даному етапі зіткненням природоохоронної громадськості та державної влади в Україні й викликали міжнародний резонанс.

У червні 2010 р. харківська влада розпочала незаконну, на думку екологістів, забудову лісопарку, через який було заплановано провести трасу, поєднану з апартаментами і готельним комплексом. Будівництво зіткнулося із ненасильницьким спротивом харків'ян, які організували протестний табір на місці вирубки. Активне протистояння тривало два тижні і засвідчило цілковите ігнорування чинного законодавства хар-

ківською владою та, зокрема, представниками МВС: протестувальники практично щодня зазнавали жорстокого побиття з боку «працівників комунальних служб» та невідомих осіб, найнятих забудовниками. Після двох тижнів протистояння дерева на місці запланованої траси були вирублені, а протестувальники жорстоко розігнані представниками забудовника. Зокрема, було знайдено спосіб боротьби з мирними «екотажними» діями екологістів, які сиділи на деревах задля запобігання їх вирубці (практика, яка була започаткована у США). Древа пилялися забудовниками разом із протестуючими, які сиділи на них. Лише випадково жоден з екологістів не загинув при цьому.

Досвід боротьби за лісопарк та поява внаслідок об'єднання протестної громадськості Харкова ініціативи «Зелений фронт» показали, що українська держава застосувала вперше у повній мірі узаконене насильство проти суто мирної акції, спрямованої на збереження зелених насаджень. Подібні випадки, коли органи МВС застосовували насильство до мирних екологістів та антизабудовних активістів, до того траплялися лише на природоохоронних акціях руху «Збережи старий Київ» (зокрема, побиття представниками МВС активістів біля Жовтневої лікарні в Києві у березні 2008 р.). «Амбівалентність» соціальної реальності виявилася в тому, що протестуючі діяли у правовому полі, не намагаючись завдати шкоди будівельникам та охоронцям, тоді як забудовники з санкції харківської (у контексті руху ЗСК – київської) влади застосовували насильство безкарно та повномасштабно. Окрім того, жорстоко переслідувалися також учасники протестних акцій проти забудови лісопарку, які проводилися у центрі міста, біля приміщення Харківської держадміністрації. Пікетувальників безпідставно затримували працівники МВС, а суди накладали на них грошові штрафи. У вересні 2010 р. представники МВС вилучали у представників «Зеленого фронту» листівки із критикою Харківської влади, не висуваючи жодного офіційного звинувачення та не складаючи адміністративних протоколів. «У затриманих активістів міліція конфіскувала листівки, не маючи на це жодних підстав і не пояснюючи, що саме протизаконного вони містять» [35].

Досвід «харківського спротиву» став одним із наймасштабніших та найбільш широко висвітлених «незалежними» (передусім Інтернет-) ЗМІ з часів здобуття незалежності України. Вперше у великому масштабі екологістами був застосований медіа-активізм, тактика, описана у розділі II: події спротиву, зафіксовані на відео, майже миттєво з'являлися в Інтернеті. До того подібне практикувалося лише під час акцій руху «Збережи старий Київ» та деяких акцій протесту в інших містах України. Також були повномасштабно застосовані методи екошагу та мирного спротиву, описані згаданими у розділі II діячами радикального екологістського руху: шпигування, блокування техніки, «сидіння на деревах» [31].

Завдяки візиту представника української громадськості до операційного директора УЄФА (Європейської футбольної асоціації) М. Каллена та зверненням до нього членів Європарламенту вдалося викликати міжнародний скандал: М. Каллен у своєму зверненні до в.о. Харківського міського голови виразив стурбованість з приводу продовження вирубки лісопарку у Харкові [192].

Єдиною реакцією з боку політичних партій на драматичні події літа 2010 р. у Харкові стала заява Партії зелених України, у якій йшлося, що «Партія ініціювала проведення в Харкові 19 червня громадських слухань, на яких Лісопарк повинні оголосити національним ландшафтним парком», але головний акцент робився на тому, що у ЗМІ з'явилися повідомлення про заяви та звернення до Президента України від імені Харківської обласної організації ПЗУ із засудженням вирубки у Парку Горького, які є «провокацією» [123].

По суті заява ПЗУ, зроблена під час протистояння у Харківському лісопарку (прес-конференція в УНІАН влітку 2010 р.), зводилася до виправдовування партії: члени ПЗУ звинуватили «політиків» у нагнітанні конфлікту довкола «зеленої зони», замовчуючи роль громадського спротиву і самоорганізації у конфлікті. За версією ПЗУ, бійки і блокування будівництва були самопіаром опозиційних політиків Харківщини, а не виявом бунту громадян проти порушення їхніх екологічних прав. Таку позицію не можна назвати сприятливою для електорального успіху ПЗУ і розвитку «низових» екологістських рухів.

Про відсутність впливу екологічних чинників на обіцянки українських політиків свідчить аналіз передвиборчих програм кандидатів у Президенти України періоду виборчої кампанії 2009–2010 рр. (виконане у 2010 р. ВЕГО «Мама-86» «Дослідження еколого-соціальної складової програм кандидатів у Президенти України» [74]). Щодо лідерів перегонів (Ю.В. Тимошенко та В.Ф. Януковича) екоактивісти роблять такі висновки:

«Жоден з двох кандидатів не визначає сталий розвиток за мету і не бачить необхідності підвищити пріоритетність екологічних проблем. Не згадуються наскрізність екологічної політики, забезпечення екологічної безпеки, екологізація економіки з метою забезпечення дотримання екологічних прав громадян. Згадки про запобігання забрудненню довкілля та збереження природних ресурсів відсутні. ...Інноваційний розвиток та наукоємне виробництво є пріоритетом в програмах обох кандидатів, але збереження природних ресурсів та екологічна безпека технологій, які планується впроваджувати, не є критерієм бажаних інновацій. ...Розвиток сільської місцевості включено до програм обох кандидатів, вони обіцяють ліквідувати розрив у стандартах життя сільського та міського населення, створити умови для розквіту українського сільгоспвиробника, але нічого не зазначають щодо потенціалу України як постачальника органічної продукції. Тим не менше, Тимошенко збирається контролювати вміст ГМО в продукції, якість харчових продуктів та питної води. Але ж забруднення потрібно контролювати в джерелі, а не «на кінці труби». Такий засадничий принцип екологічної політики ЄС видається незнайомим кандидатам. ...Жоден з кандидатів навіть не згадує про розвиток громадянського суспільства та створення належних законодавчих умов для діяльності ОГС. Це наптовхує на роздуми щодо можливого відходу кандидатів від демократичної моделі розвитку України» [74].

І далі, щодо усіх, «прохідних» та «непрохідних» кандидатів:

«У цілому, програми кандидатів демонструють несистемний підхід як до проведення реформ в країні, так і до вирішення екологічних проблем. Гасло «Економіка понад усе!»

панує в головах більшості претендентів на найвищу посаду в державі. За умови справдження рейтингових прогнозів Україна не має шансів отримати президента, який буде свідомий свого обов'язку захищати екологічні права громадян, оскільки лідери перегонів навіть не згадують про довкілля, до того ж плутаються в ролях гілок влади. Відсутність згадки про збереження та охорону природних ресурсів в програмі серед іншого може означати і бажання мати їх в особистій власності. Поняття «сталий розвиток» взагалі не зустрічається в програмах кандидатів, що, на нашу думку, говорить про досить низький рівень сучасних знань їхніх команд. Невідповідність пріоритетів, заявлених у виборчій кампанії деяких кандидатів, змісту їхніх програм вказує на поверховість обіцянок.

Існує висока вірогідність, що кандидати, які не згадали про громадянське суспільство у власних програмах, можуть відійти від демократичного шляху розвитку України» [74].

Явище спільної участі громадських організацій та ПЗУ у протестних акціях у Києві проти варварської забудови 2004–2005 рр. є промовистим прикладом різного ставлення до участі у політичному процесі. Помітною була спрямованість виключно на здобуття політичних дивідендів на виборах 2006 р. з боку ПЗУ (що є закономірним для діяльності будь-якої партії, але не є вичерпним переліком дій для партії, що декларує себе як природозахисну) та, натомість, активна пропагандистська діяльність численних громадських організацій по всій Україні. Вона стосувалася не стільки ротації політичної влади та майбутніх виборів, скільки нагальних екологічних проблем та кричущих порушень природоохоронного законодавства. Дані процеси відбувалися паралельно і мали дуже мало спільного.

Доцільно зауважити, що партія, яка практикує судові позови проти порушників екологічного законодавства та протестні акції лише як засіб агітації на свою користь, котра нечітко окреслена ідеологічно та незрозуміла більшій частині населення, втрачає на даний момент перспективу участі у політичному процесі в Україні.

Єдиною можливістю вийти з такого становища є радикальний перегляд ідеологічних орієнтацій (перехід на позиції обґрунтованого для реалій України екологізму, а не лише по-

пулістських лозунгів), чітке позиціонування себе у політичному процесі та проведення конкретних природозахисних акцій замість декларування розмитих та однобоких лозунгів на зразок «заборонимо ядерну енергетику в Україні».

Також варто звернути увагу на необхідність позиціонування екологістських партій щодо проблем глобалізаційних процесів сучасного світу, які не минули й Україну.

Існують такі чинники впливу глобалізаційних процесів на політичне та соціальне життя України:

- втручання світового капіталу до політичних та економічних процесів в Україні;
- втручання сусідніх держав до внутрішньої політики України;
- вплив міжнародних неурядових організацій;
- процеси, зумовлені задекларованим прагненням Української держави до євроінтеграції.

Багатьма авторами наголошується на тому, що майбутнє України пов'язане з раціональним використанням основного багатства нашої держави – землі. Раціональне використання передбачає екологічну збалансованість, яка неможлива, якщо до процесу землекористування втручатимуться зовнішні фактори або особисті інтереси. Дослідниками наголошується на тому, що Україна має відмовитися від неефективної економічної моделі, яку називають «кланово-олігархічною» (така конотація не є достатньо обґрунтованою науково, оскільки поняття «клан» та «олігархія» мають своє чітко визначене значення⁴, і вживання їх у переносному чи метафоричному сенсі, а також поєднання в один смисловий комплекс не є коректним). Нинішня економічна модель розвитку України є екологічно небезпечною. Відштовхуючись від цього, член Римського клубу та іноземний член НАНУ Богдан Гаврилишин прогнозує три сценарії для України:

⁴ Клан – 1. У шотландців та ірландців родова община. 2. Переносно – рід або група згуртованих у господарському й побутовому відношеннях родичів [176, с. 457].

Олігархія – політичне й економічне панування, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група [176, с. 401].

1. Вхідження до Східно-Слов'янського Союзу, а фактично – приєднання до Росії (варіант безперспективний та загрозливий для України та її населення);

2. Коливання між Сходом і Заходом, перебування на периферії країн Третього світу, в зоні екологічно небезпечних експериментів, відсталості та бідності;

3. Інтеграція до Євросоюзу та Світової організації торгівлі з максимальним збереженням, державною підтримкою розвитку та впровадженням високих, подвійних технологій, паралельно з «прозорим», передбачуваним та прогнозованим наближенням Росії до цих структур, з рівномірною співпрацею в економічній сфері, сфері передових, екологічно чистих і сучасних технологій, які треба затверджувати з урахуванням екологічного аудиту національної економіки [39].

Остання перспектива видається найбільш привабливою і має бути включена до політичних програм партій екологістського спрямування.

Також серйозною проблемою, яка потребує вирішення та чікої позиції України, є «комерціалізація» ідей «збалансованого розвитку» (уведення поняття «квоти на забруднення» до Кіотського протоколу 1997 р.) та практика участі у цій програмі уряду України.

Міжнародна торгівля квотами є одним з гнучких механізмів, передбачених Кіотським Протоколом з метою попередження проблеми зміни клімату. Основна ідея полягає у тому, що, якщо країна перевиконає свої зобов'язання по скороченню викидів, то вона може продати квоти на викиди іншій країні.

Найбільше вільних квот накопичилося у країнах з передібною економікою – Росії, Україні, Угорщині, Румунії тощо. Надлишок квот в цих країнах образно називається «гарячим повітрям». Це надлишок одиниць скорочень викидів парникових газів, який утворився не внаслідок цілеспрямованої політики та заходів по зменшенню викидів, а в результаті економічного спаду. Україна отримала своє «гаряче повітря» після розпаду Радянського Союзу та призупинення виробництва, а відповідно – зниження рівня викидів парникових газів.

Гроші від продажу квот є цільовими і можуть бути використані тільки на екологічні проекти, які призведуть до зниження викидів парникових газів. Використання грошей повинно відбуватись за Схемою Зелених Інвестицій (Green Investment Scheme).

Після продажу квот Україною Японії громадські екологічні організації неодноразово направляли запити щодо використання коштів та процесу відбору проектів за схемою зелених інвестицій. За інформацією Всеукраїнської громадської організації «Національний екологічний центр України», на офіційні запити була отримана відповідь від Національного агентства екологічних інвестицій (НАЕІ), що ця «інформація є конфіденційною» [144]. На запити екологічних організацій голова НАЕІ І. Лупальцов неодноразово заявляв, що кошти знаходяться на рахунках держави та чекають проектів для реалізації.

Загалом саме торгівля «гарячим повітрям» ставить під сумнів ефективність Кіотського протоколу та дії індустріальних країн по скороченню викидів парникових газів і попередженню проблеми зміни клімату. Можливість купити «гаряче повітря» не стимулює індустріальні країни до фактичного зменшення викидів парникових газів. Набагато легше купити «гаряче повітря» у країн Східної Європи. За інформацією громадської організації «Екологія-право людина», «надлишок квот, які мають країни Східної Європи, вже підірвав карбоновий ринок, знижуючи мотивацію країн запроваджувати зменшення викидів парникових газів» [164].

На 2010 р. Україна мала значний надлишок невикористаних квот. Оскільки Україна не змогла продати усі квоти одночасно, офіційна делегація України на міжнародних переговорах зі зміни клімату у 2009 р. наполягала на перенесенні невикористаних квот з періоду Кіотського Протоколу (2008–2012) до наступної угоди. Проти перенесення невикористаних квот різко виступили міжнародні та українські екологістські організації, а також ряд індустріальних країн, в тому числі і Євросоюз.

Згідно із заявами ВГО «НЕЦУ» та «Екологія-право-людина», «торгівля «гарячим повітрям» не сприяє вирішенню

проблеми зміни клімату, оскільки не призводить до реальних скорочень викидів парникових газів. У випадку з Україною не відбулися реальні скорочення викидів, гроші від продажу квот не використані за призначенням, відповідно до заяви Президента України В. Януковича у квітні 2010 р.» [164].

У глобальному масштабі, незважаючи на те, що Копенгагенську Угоду 2009 р. підписали 124 країни, які відповідають більше ніж за 80% світових викидів парникових газів, вона не врятує світ від катастрофічних наслідків зміни клімату. Копенгагенська Угода вважається лише першим кроком до досягнення домовленості. Юридична обов'язковість угоди ставиться під сумнів юристами. Триває робота над створенням юридично зобов'язуючої угоди, яка замінить Кіотський протокол у 2013 р.

За даними Національного екологічного центру України, «подані країнами зобов'язання по скороченню викидів мізерні і ніяк не утримають температуру в межах 20° С. Навіть потепління в межах 20° С призведе до значного підвищення рівня світового океану, зникнення багатьох видів на планеті та збільшення частоти природних катаклізмів» [164]. Тобто на даний момент людство рухається в бік незворотних змін клімату.

Розглядаючи політизацію природоохоронного руху в Україні, слід наголосити, що до цього часу в державі не сформувалася партія «зелених» європейського типу – партія, що не тільки постала на ґрунті громадських організацій та загальнонаціонального природозахисного руху, а продовжує зберігати традиції та ідейні засади екологізму.

Екологістський світогляд у різних його втіленнях зберігають нечисленні громадські організації, ініціативи та Дружини Охорони природи, а також рух «екопоселень», що існує в деяких регіонах України. Усі ці організації зародилися у часи «пробудження» громадянського суспільства в Україні, якими можна назвати кінець 80-х – початок 90-х років, і спромоглися зберегтися у непрості для подібних організацій часи економічної кризи 90-х років. Протягом 2000-х років екологістські громадські організації нарощували темпи діяльності, беручи активну участь у політичному процесі сучасної Ук-

раїни. Деякі ініціативи виникли на теренах України в середині 2000-х рр. як запізніле поширення західного дискурсу прав тварин та охорони громадського (суспільного) простору: громадські ініціативи «Збережи старий Київ», «Люди за права тварин» та ін. До цих ініціатив досить органічно приєдналися молодіжні субкультурні утворення, котрі є скоріше частиною музично-протестної моди: straight edge («антиалкогольне» та «антинаркотичне» відгалуження панк-субкультури), антифашистський рух, вегетаріанці та вегани, а також різноманітні релігійні течії, які сповідують відмову від насильства та експлуатації тваринного світу. Усі ці субкультури зародилися на Заході у 70–80-х рр. і стали популярними в Україні та країнах СНД лише 20 років потому. Однак з огляду на критично малу чисельність та впливовість згаданих субкультур в суспільстві вони не здатні були утворити потужний екологістський рух. Крім того, не варто забувати, що слід розмежовувати захоплення правами тварин під впливом моди, замкненість активіста на постулатах окремої субкультури та системну екологістську діяльність, породжену стійкими переконаннями.

Громадський рух «Збережи старий Київ» став першим соціально-екологічним експериментом української громадськості 2000-х років, що поставив за мету порятунок «суспільного простору» від варварської забудови. Рівень креативності та радикальності акцій руху ЗСК був на порядок вищий за всі подібні акції екологістів 2000-х років. Щоправда, рух так і не вийшов на рівень масового, досягши піку чисельності (близько 300 постійних учасників акцій та активно діюча Інтернет-спільнота) у 2008 р. У 2009–2010 рр., часи кризи у забудові Києва, рух фактично розпався, а його послідовники перейшли до тактики епізодичних радикальних акцій: захоплення незаконного земснаряду на території заказника «Жуків острів» (2009 р.), захоплення будівельного крану на території забудови по вул. Гончара 17–23 у Києві (2010 р.) та ін. Певне зростання активності ЗСК розпочалося наприкінці 2010 р. із посиленням «правої» складової руху, коли національно зорієнтовані активісти звернули увагу на проблеми збереження довкілля та історичних пам'яток.

Аналізу тактики руху ЗСК присвячена на даному етапі (2010 р.) лише одна опублікована наукова робота – «Радикальні твердження без радикальних вимог. Обіцянки і межі транзакційного активізму у пост-Помаранчевому Києві» (2009 р.) авторства Оксани Дутчак, випускниці Центральноєвропейського університету (Будапешт, Угорщина), видана англійською мовою [243]. О. Дутчак узяла безпосередню участь в акціях ЗСК у 2007–2008 рр., тож проведений нею аналіз був доповнений реальним життєвим досвідом.

Перспективним з огляду можливості союзу природоохоронних та соціально-протестних сил є утворення в Україні незалежних профспілок (студентських та робітничих), підкріплених соціал-демократичною та анархо-синдикалістською ідеологіями. Ці організації, частина членів яких підтримують, зокрема, соціальну екологію у розумінні М. Букчина, перебувають нині на початковій стадії свого розвитку та можуть здобути вплив та популярність лише в наступні десятиліття.

Ідеологія екологізму у контексті політичної системи України є важливим проблемним пунктом. Екологістський рух в Україні не оминули світоглядні проблеми та суперечки, властиві аналогічним рухам на Заході. Це і філософсько-практична проблема, яку ж саме «природу» варто захищати подібним рухам – дику природу, яку не варто експлуатувати людству задля споживання ресурсів, або середовище, яке можна і треба модифікувати людству задля його примноження та покращення. Інший зріз суперечки – яким шляхом слід досягати своїх завдань: реформістським (політичні партії парламентського типу та громадські організації, що лобіюють свої цілі через партії) або контрсистемним (громадські ініціативи, що виступають за «повалення» ієрархії та відмовляються від жодної співпраці з державою та бізнесом). Варто виокремити і ще одну, найсуттєвішу проблему екологістського руху в умовах України – низький рівень екологічної свідомості. Він включає неповне усвідомлення українцями нагальності багатьох екологічних проблем, схильність до вирішення локальних екологічних негараздів без усвідомлення системності кризи, що триває в Україні та світі внаслідок існування агресивно-споживачької системи суспільно-політичних відносин, зосередженість на-

селення на отриманні прибутку. Наявність цієї проблеми підкріплюється висновками соціолога О.Г. Стегнія: «...для когнітивного компонента масового виявлення екологічних інтересів є характерною передусім переважання економічних цінностей над екологічними, що є похідною тривалої соціально-економічної нестабільності і доби соціальної трансформації. Нерозв'язаність проблем матеріального забезпечення на рівні повсякденних потреб населення приходить до значного нівелювання екологічних цінностей у масовій свідомості» [182, с. 347].

Наслідком цього є те, що екологістські рухи та партії, які утвердилися на Заході, в Україні й досі не дістали широкого поширення.

Головне проблемне питання цієї книги: *«Яким чином екологістський рух, що відпочатково заснований на ідеях непротивлення злу насильством, антиантропоцентризму, етичного ставлення до всього живого, заперечення ієрархії, зокрема державної, може бути інтегрованим до політичної системи суспільства, не втративши при цьому своєї конструктивно-перетворюючої сили?»*. Варто звернути увагу, що вищезначені ідеї є революційними у контексті свого впливу на суспільство та масову суспільну свідомість і посягання на «віковічні», антропоцентричні по суті, суспільно-політичні ідеологеми. Ця проблема вирішується на практиці, підтвердженій емпіричними даними, досить різними шляхами.

В країнах Європи ми спостерігаємо передусім переродження екологізму у бік «м'якших», реформістських форм, його союз з соціал-демократією та державою «суспільно відповідальних» ринкових інституцій.

В США ми спостерігаємо різке розмежування між екологістськими об'єднаннями, що йдуть «реформістським» шляхом (наприклад, «Сьєрра-Клуб») та радикальними мережевими організаціями («Фронт визволення Землі»). Проміжне становище між першими та другими займають впливові міжнародні організації на зразок «Green peace» та «PETA», які відрізняються як активним лобюванням екологічних питань у політичній системі, так і радикальними акціями «прямої дії».

В Російській федерації ми спостерігаємо прагнення нечисленного екологістського руху солідаризуватися з новопосталими лівими рухами (зокрема анархістським та альтерглобалістським), яких не влаштовують «неоліберальні» інституції та споживацькі й авторитарні суспільні відносини, які, на думку лівих, панують на російських теренах.

Україна донині перебуває на етапі формування загальнонаціональної партії або блоку партій екологістського спрямування, яка (який) досі не створені. «Декоративні» політичні структури на зразок ПЗУ, залежні від великого капіталу, що сформувався в Україні протягом 90-х років, та «карликові» й «кишенькові» політичні партії з фактично нульовим членством, які мають у назві слово «екологія» та «зелені», не є ефективним засобом артикулювання інтересів та вимог екологістів України⁵. На цю ситуацію наклало свою специфіку соціальне становище в Україні останніх двох десятиліть, що не сприяло увазі населення до проблем охорони довкілля (підтвердженням цьому є дослідження О.Г. Стегній «Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків»⁶ [182]). Нині актуалізація соціальних проблем та зрос-

⁵ Як стверджує О. Стегній, «провал ПЗУ на парламентських виборах 2002 р. пояснюється передусім неспроможністю партії стати виразником екологічних інтересів своїх виборців, нездатністю її керівництва використати соціальний капітал неінституціоналізованого соціального простору (екологічного руху) для екологізації життєдіяльності українського суспільства та зміцнення власних креативних ресурсів» [182, с. 227]. Аналогічні причини призвели й до поразки ПЗУ на парламентських виборах у 2006 р., незважаючи на весь «протестний» антураж, створений на Майдані піарщиками партії під час «помаранчевих» подій 2004 р.

Прикметно, що ініціаторами громадської акції «Зелений Майдан» та неполітичної громадської акції «За екологізацію української політики» в липні 2006 р., під час акцій протесту проти нової урядової коаліції, стали громадські природоохоронні організації, а не ПЗУ чи інші «екологістські» партії.

⁶ У дослідженні, зокрема, стверджується, що «у ситуації альтернативного вибору, і це заслуговує на особливу увагу, громадська думка все ж таки надає, хоча і незначну, перевагу економічному зростанню. Цей результат засвідчив очевидний зв'язок між пріоритетом екологічних цінностей та станом національної економіки і, як наслідок, матеріальним становищем населення країни» [182, с. 204].

тання уваги до природоохоронних питань у молодого покоління, що виросло в період незалежності, дає шанс на розвиток потужного природоохоронного руху.

На етапі розвиненої політичної діяльності екологістського руху лишаються течії, які а priori не можуть перетворитися на політичні партії або їх частини. Це відбувається з різних причин: через свідому відмову учасників таких рухів від політичної боротьби; свідоме протиставлення себе соціально-політичній системі, що зумовлює неучасть у парламентських формах політичного процесу; зорієнтованість на «перебудову суспільства знизу» («grassroots» рух, «низова» участь у політичному процесі); через «екоалармістські» настрої на зразок «людство прийшло до катастрофи, і врятуватися можна лише одиницям, а не цілому суспільству; тож будуймо екопоселення та спробуймо вижити».

Течії, що не бажають інституціоналізуватися, виступають, *по-перше*: як критики пануючої влади та механізм регуляції і контролю існуючих політичних партій екологістського спрямування; *по-друге*, як джерело нових кадрів для партій, що беруть участь у політичному процесі; *по-третє*, як механізм формування громадянського суспільства «на місцях», без чого неможлива не лише ефективна природоохорона, а й ефективне здійснення громадського самоуправління взагалі. Відсутність такого самоуправління наочно спостерігається в Україні періоду 90-х–2000-х років. Аналіз ситуації показує, що основною проблемою громадських природоохоронних організацій в Україні стала зорієнтованість на отримання західних ґрантів та на виконання конкретних природоохоронних програм, під які вдалося «дістати гроші», а не на вирішення суто за кошти громади та її зусиллями насущних питань цієї громади. Власне, саме поняття «громада» в Україні (на прикладі Києва та великих міст) існує лише на папері⁷ та не дістає належного

⁷ Наприклад, у вигляді «Статуту територіальної громади міста Києва» [180] та аналогічних статутів деяких інших міст України. Поняття «громада» згадується і в інших нормативних актах, наприклад у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, у вищезгаданому Законі стверджується, що «місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади –

втілення на практиці. А оскільки ідеалом демократичного суспільства є громадський контроль за політичними партіями та чиновницьким апаратом (який здійснюється громадськими організаціями та окремими громадянами), то варто стверджувати, що в Україні такий контроль відсутній, а українське суспільство демократичне лише за формальними зовнішніми ознаками (наявні три гілки влади, багатопартійність, формально задекларована свобода слова й інші основні свободи та ін.).

Вивчення і «правого», і «лівого» радикального дискурсу (популярних у середовищі «непарламентських» організацій) на Заході показує, що обидві ці течії не бажають апелювати до дискурсу, на їхню думку, ліберального суспільства, у якому стверджується необхідність «балансу гілок влади», «громадянського суспільства» та «стійкого розвитку». І крайні праві, і крайні ліві течії заперечують саму можливість подібного розвитку людства в рамках моделі розвитку, прийнятої на Заході. Цю думку поділяє і значна частина екологів, що залежно від стратегії природоохоронної діяльності апелюють як до правих, так і до лівих ідей. Між тим деякі течії (такі як «Земля перш за все!» у США) свідомо проголошують себе поза структурним поділом на «лівих і правих».

Інша частина екологістського руху, що класифікується в рамках цієї книги як «поміrkована», переважно звертає увагу

жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст. 2). «Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста (ст. 6)» [180].

«Чинний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» вперше в законотворчій практиці нашої держави передбачає врегулювання окремих суспільних відносин, що виникають в процесі здійснення місцевого самоврядування, не тільки законами, а й статутами самих територіальних громад. ... У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» є ряд статей, в яких прямо зазначається, що те чи інше питання має регулюватися не тільки законом, а й статутом територіальної громади» [116].

Логічно передбачається, що сама «громада» має існувати та діяти, а не лише бути задекларованою в законодавстві як абстрактне поняття.

на необхідність досягнення стану «стійкого розвитку», який виражається в тому, щоб залишити ресурси для майбутніх поколінь, не знижуючи економічного рівня життя теперішнього покоління. Ця досить широка частина природоохоронної громадськості охоплює усіх екологів, що діють, у термінах лівої праворадикалів, «у рамках системи» або «у рамках антропоцентричної моделі суспільства» (згідно з визначенням Дейва Формена). Ця діяльність довела, утім, свою ефективність та слушність. На прикладі України: активісти діють шляхом переписки з урядовими структурами, вимагаючи від них перевірки тих чи інших порушень природоохоронного законодавства, готують законопроекти, сприяють розвитку мережі об'єктів природно-заповідного фонду, готуючи обґрунтування та обстежуючи об'єкти на місцях, ведуть боротьбу з браконьєрством та незаконною торгівлею червонокнижними дикими рослинами тощо. І це далеко не вичерпний перелік того, на що може звернути увагу екологів, діючи в рамках правового поля та не прагнучи до радикальної зміни політичної системи. Подібні переконання стають поштовхом скоріше до вироблення механізму лобювання екологічних інтересів (на протидію бізнесовим) та реформ політичної системи, аніж до корінної її зміни.

З необхідністю постає питання про утворення потужних партій екологістського спрямування, які брали б повноцінну участь у виборах до парламенту та до місцевих рад, артикулюючи вимоги природоохоронної громадськості у вигляді законопроектів та указів. Такий шлях становлення вже пройдений екологістськими рухами Європи.

Оскільки важливою частиною політичних декларацій українських політиків 90–2000-х рр. є зосередження уваги на русі України до Європи та ЄС, актуальною є побудова на теренах України партії або партій «зелених» з чітко сформульованою ідеологією, сформованою на основі синтезу ідей екологізму, розглянутих у даному дослідженні, та орієнтацією на широкі маси населення. Інакше захист довкілля буде й надалі повністю покладений на плечі громадських організацій та активної частини населення, що не є задовільним. Адже має існувати ефективне (причому реальне, а не позірне, як це ста-

лося з Партією зелених України) представництво природоохоронного руху в усіх сферах влади. Отже, шлях природозахисного руху в Україні залежить від політичної волі свідомих та активних представників природозахисного руху в Україні, наявності у них необхідних ресурсів для включення до активної сфери політики та загальної сприятливої кон'юнктури для повноцінної діяльності партії «зелених» європейського типу в Україні.

«Реформістським» втіленням ідей екоцентризму (а саме охорони ландшафтів) на законодавчому рівні стала Європейська ландшафтна конвенція, прийнята у 2000 р. та ратифікована Україною у 2005 р. [83], та Екологічна угода міст, підписана з нагоди Всесвітнього Дня Довкілля, проведеного в рамках Екологічної програми ООН 5 червня 2005 р. в Сан-Франциско, Каліфорнія, ратифікована містом Київ [79]. Якщо дотримуватися букви та духу європейських конвенцій, варто було б повністю заборонити забудову історичних центрів та суттєво обмежити забудову решти районів великих українських міст (накладення заборони на забудову існуючих парків та скверів, збереження історичного ландшафту, рівний доступ усіх мешканців міста до природних територій). Однак нині ми спостерігаємо протилежний процес, що говорить про відсутність екоцентричного підходу у політиці, здійснюваній українською «елітою».

Окрім того, варто згадати глибинні причини несприйняття екологізму як світоглядної ідеології. Це глибоко вкорінений антропоцентризм та індивідуалізм українців, фактичне викорінення за доби СРСР ідей орієнтованості на рівноправність природи та людини (при формальній налаштованості на критику «антиекологічної» політики капіталістичного блоку та виробленні «соціальної екології» як наукової дисципліни), пропаганда в СРСР раціоналізму та механіцизму на рівні стосунків людини та довкілля. Корені екологічної кризи у пострадянських країнах – у суспільно-політичному устрої СРСР, який дозволяв існування таких явищ, як замовчування Чорнобильської катастрофи в перші її дні, політика «повороту рік», знищення Аральського моря та ін.

Якщо в масі своїй в Україні й підіймаються питання природоохорони, то лише у поверхнево-декоративній формі – у вигляді закликів до вирішення нагальних екологічних проблем (повеней, техногенних катастроф), соціально-екологічних проблем (існування «депресивних» промислових регіонів), незадоволення високим рівнем забруднення навколишнього середовища. Окрім того, загальне відчуження мас громадян від політичного процесу, на короткий час подолане у 2004–2005 рр. після подій «Помаранчевої» революції, досі дається взнаки. Навіть якщо людина переростає таку байдужість та стає політично активним суб'єктом, її діяльність спрямовується на цілі, часто ефемерні та беззмістовні, не пов'язані з вирішенням глибинних соціально-екологічних проблем.

Так, в Україні помітна тенденція до актуалізації «радикальних дискурсів» – неонацистського та неонархістського. Нині спостерігаємо штучне переорієнтування осмислення як соціальних, так і національних проблем у царину політичних міфів – расистського та шовіністичного, авторитарного й тоталітарного або міфу «бездержав'я». Причому, на думку автора, якщо неонархістська риторика може слугувати конструктивним цілям побудови громадянського суспільства та контролю влади з боку громади (єдиним конструктивним втіленням ідей анархо-синдикалізму в сучасному українському суспільстві може стати лише «реформістська» боротьба за соціальні права та створення профспілок), то неонацистські течії мають суто деструктивний характер, сприяючи переведенню енергії мас з русла критики існуючих проблем суспільно-владної системи у русло ненависті до усього чужого. Така тенденція є загрозливою для всього соціуму з огляду на залучення до неонацистських дискурсів молодіжних субкультур та ініціатив. Не обходиться і без спроб використання частини екологістської риторики задля популяризації ідей расизму та шовінізму (наприклад, участь в акціях шипування дерев, яким загрожує знищення, неонацистських ініціатив у Харкові в 2010 р.).

Між тим власне природоохоронний дискурс досі не набув в Україні ознак ідеології, хоча б світоглядної. Так само в Україні не набули широкого поширення ідеї зоозахисту та прав тварин, бодай у формі перехідної концепції «добробуту тва-

рин», які нині отримали значний розвиток на Заході. Зоозахисне відгалуження екологістського руху лишається на українських теренах маргінальним та маловпливовим рухом, навіть у політично сприятливих для нього умовах. Ними є наближення спортивного чемпіонату «Євро-2012» і усі пов'язані з підготовкою до нього питання, які можуть стати вагомим підґрунтям для підвищення поваги до прав тварин на рівні місцевих та загальнодержавних чиновників і народних мас. Так само Україна не витримала «випробування футбольним чемпіонатом» у плані екологізації містобудування та державної політики – про це свідчать масові знищення «зелених зон» під приводом підготовки до чемпіонату у великих містах України, неготовність вирішувати переплетені соціально-екологічні проблеми, навіть враховуючи необхідність збереження реноме України на міжнародній арені.

На це коло проблем накладається також значна відірваність соціально-політичної реальності великих міст від реальності сіл та райцентрів України. Природоохоронні проблеми, властиві місту та селу, часом суттєво різняться, так само різняться і ставлення населення до них. Так, феномен спротиву варварській забудові та захисту «суспільного простору» міг виникнути тільки у містах, подібних до Києва, Одеси, Донецька та інших мегаполісів. Те ж саме стосується феномену захисту прав тварин, який існує лише у середовищі великих міст.

У 2000-х рр. в Україні спостерігається самозаглиблення екологістських організацій у бік спеціалізації та зосередження на проблемах маловідомих або не пояснених широкій громадськості. При цьому ці проблеми часто потребують нагального вирішення або стосуються життя майбутніх поколінь. Тому складається парадоксальна ситуація, коли питаннями, скажімо, знищення українського степу (як унікальної екосистеми), вирубки лісів чи розпуску територіальних відділень Мінприроди, займається нечисленна група людей без суттєвої суспільної підтримки. Природоохоронному руху не вистачає здатності доступно пояснити важливість таких питань для широкого загалу та актуалізувати їх у суспільстві. Деякі теми на зразок спротиву варварській забудові стають «модними» й трендовими не завдяки низовому спротиву, а внаслідок їхньої актуалізації та ак-

тивного використання політичними партіями. Практика «адвокасі» (захисту екологічних прав) та лобіювання природоохоронних рішень в Україні нібито й існує, але не отримує підтримки з боку суспільства. Причинами цього є як відсутність стійкого зв'язку між активістами та широкими масами, так і відсутність масових природоохоронних рухів, несформованість соціальної бази для них. Поодинокі громадські організації та активісти лишаються у стані перманентної «війни» з владою або здобування грантів. За такої ситуації «адвокасі» лишається діяльністю, яка є лише *реагуванням* на нові й нові виклики, а не діями на випередження. Природоохоронці при цьому не встигають мислити наперед та висувати ґрунтовні альтернативи рішенням та програмам влади, які пропонували б як перетворення усього суспільства, так і вирішення локальних справ.

Екологістський рух досі не став масовим в Україні з декількох причин. По-перше, це загальне розчарування в суспільних рухах протягом 90-х років ХХ ст., коли більшість населення країни була зорієнтована на виживання, а не на вирішення нагальних екологічних проблем. Проблеми охорони довкілля наклалися на загальний несприятливий соціальний фон – гіперінфляцію, невиплату зарплат, відсутність соціальних гарантій тощо. Особливістю цього «кризового» періоду стало також формування професійних природоохоронних організацій, між якими почалася конкуренція за здобуття фінансових «вливань» – грантів, передусім із західних фондів. З огляду на такі передумови важко вести повноцінну пропаганду природоохоронних ідей, тим більше масово поширювати ідеї соціальної та глибинної екології. Другою причиною є те, що у 2000-х роках назріла потреба постановня мережевих, а не традиційних громадських екологістських організацій. Час показав «відмирання» та неефективність як місцевих НУО, покликаних вирішувати локальні проблеми, так і загальнонаціональних громадських організацій, що вже нездатні координувати та визначати свою діяльність з одного центру (наприклад, столиці). Актуальним є об'єднання екологістів в Україні саме на основі мережності, спільності інтересів, і набуття рухом масовості за рахунок екопросвіти населення та активної участі громадян у політичному процесі.

На окремих розглядах заслуговують деякі проблемні питання, що лишилися поза рамками цієї книги. Їх варто перелічити, щоб окреслити поле подальших досліджень у напрямі вивчення екологізму.

Перше. У розділі II стисло описано, як розвинені країни, позбавляючись «брудних» виробництв та спричинених ними екологічних деструктивів, перетворюють бідні регіони на звалища відходів та викидів, що згубно впливають на екологічну, політичну і соціальну стабільність на цілих континентах і у всьому світі. Виходячи з цього, доречно буде надалі докладніше розкрити взаємозв'язок екологістських рухів з явищем альтерглобалізму, що заявив про себе як хоча й розпоршена, але планетарна сила.

Друге. Враховуючи фактор «суб'єктивної глобалізації», плідним буде порівняння екологізму (як цільової системи, як ідеології, як форми активності громадянського суспільства) на різних щаблях «глобальної піраміди». Варто вказати на особливості його прояву в країнах «третього світу», а також на тенденції розвитку екологістських запитів влади та населення у цих країнах.

Третє. На окреме дослідження заслуговує вітчизняна нормативно-правова база з питань природоохорони. Складовою політичного процесу було й залишається становлення екологічного права як комплексної галузі права, якою, зокрема, регулюються суспільні відносини з питань охорони навколишнього природного середовища. Усталеними правовими термінами в Україні стали «екологічні стандарти», «екологічні нормативи», «екологічні права і обов'язки громадян», «екологічні злочини» тощо.

Четверте. Перспективним є дослідження практичної діяльності легітимних органів влади з питань природоохорони. Так, відповідно до Конституції України, до повноважень Верховної Ради України належить «затвердження загальнодержавних програм охорони довкілля» (ст. 85). Окреслення проблем взаємодії влади (парламенту, уряду, глави держави, місцевих адміністрацій, органів місцевого самоврядування) та суспільства з природоохоронних питань має додатково відтінити якість вітчизняних екологістських рухів.

ВИСНОВКИ

Екологістський рух – це громадсько-політичний рух, що розвинувся у середині ХХ ст. у відповідь на численні екологічні загрози, що постали перед людством, пройшов послідовні етапи інституціоналізації у 1970–90-х рр. ХХ ст. та грає нині значну роль у здійсненні природоохоронної політики (передусім урядами європейських країн). Роль його у процесах глобалізації полягає в тому, що даний рух виробляє власну «мережеву» структуру, бере участь у проектах «альтернативної» глобалізації та вирішенні глобальних проблем на рівні урядів окремих країн та міжнародних організацій; впливає за допомогою політичних інститутів на здійснення ряду проектів локальної та світової політики.

У політичній системі суспільства рухи та партії екологістського спрямування здійснюють:

- суспільно-політичну інтеграцію;
- мобілізацію населення для артикулювання екологічних інтересів та участі у політичному процесі задля вирішення екологічних проблем;
- соціалізацію молоді шляхом екопросвіти та поширення ідей природоохорони, світоглядно-ідеологічну роль (вироблення ідеології екологізму шляхом участі у політично-філософському дискурсі, постійної дискусії всередині рухів та партій і поза їх межами);

– роль буфера між «традиційними» ідеологічними партіями (пошук «третього шляху», узгодження інтересів великого капіталу та народних мас, пошук балансу між розвитком ринкової економіки та збереженням навколишнього середовища).

Політичний екологістський рух поділяється на реформістське та радикальне крило, ідеологічні особливості яких варіюються у значному масштабі. Реформістським способом компромісу між «споживацьким» та «природоохоронним» спрямуванням розвитку суспільства, а також критерієм ефективності суспільного розвитку є поняття «стійкий розвиток». Це такий розвиток суспільства, який відповідає трьом типам цілей – економічним, соціальним та екологічним, а також утримує розвиток суспільства в рамках, в яких наявні ресурси використовуються з урахуванням потреб майбутніх поколінь.

На рівні міжнародних інституцій екологізм як політична ідеологія, підкріплена науковими даними, втілений у формі «концепції сталого розвитку», що пропагується такими політиками-вченими, як колишній віце-президент США Альберт Гор. Дана концепція втілювалася у формі «планів дій», задекларованих державами-членами ООН як наміри покращення взаємодії довкілля та людства (із збереженням економічного добробуту населення найбагатших країн світу) – угоди у Ріо-де-Жанейро, Кіотського протоколу, Йоганнесбурзької угоди, останнього за хронологією договору у Копенгагені 2009 р. Однак варто пам'ятати, що з огляду на саботування подібних документів великими державами та певні суперечності, закладені в самій їхній основі, виконання цих важливих договорів, що спрямовують вектори світового розвитку, виявилось не здійсненим.

В Україні ми спостерігаємо відсутність самої постановки питання щодо ролі екологістського руху у політичному процесі, так само як і відсутність партій «зелених». Передусім це пов'язано з критичною слабкістю екологістського руху та сконцентрованістю його довкола незначної кількості громадських організацій. Вони нездатні переступити поріг масового членства та зосереджені на досить вузьких проблемах, котрі, між тим, вони намагаються вирішити на рівні загальнодержавних владних органів. Відсутнє чітке розуміння необхідності одно-

часного вирішення взаємопов'язаних соціальних та екологічних проблем. Радикальні організації та рухи екологістського спрямування мають мізерно мале членство та не грають тієї важливої стримуючої ролі для індустріальної системи, яку вони відіграють у США та Європі, лишаючись в Україні групами фанатиків, чії ідеї не набули достатньо широкого поширення. Спроби створення мережеских соціальних об'єднань на прикладі антизабудовних груп у Києві протягом 2000-х рр. показали певні тактичні перемоги руху та дали важливий соціальний досвід в українських умовах, але лишилися по суті своїй маргінальними та не «поміченими» широкими народними масами. Хоча не можна заперечувати того значного досвіду ненасильницького спротиву із застосуванням «прямої дії», який накопичили рухи проти варварської забудови в Україні. Однак власне традиція екоанархістського та суто екологістського спротиву, подібного до західних зразків, так само як і парламентського екологістського («зеленого») лобіювання, в Україні так і не виробилася.

Відсутня ефективно діюча Партія зелених хоча б у формі компромісу поміркованого екологізму та соціал-демократії європейського зразка. Роль існуючої Партії зелених України та решти восьми партій екологістського спрямування полягає в обслуговуванні корпоративних інтересів.

Екологізм не вкоренився в Україні ані у вигляді світоглядної ідеології, ані у вигляді політичної ідеології, яку взяли б на озброєння парламентські партії. При цьому стурбованість громадян проблемами довкілля, згідно з даними соціологічних досліджень, не спадає – але й не перетворюється на політично артикульовану волю до змін.

20 років становлення української держави показали спроби створення Партії зелених «згори», успішне (за певними напрямками) функціонування багатьох природоохоронних організацій, зорієнтованих на фінансові вливання з Заходу, однак не показали головного – перетворення екологізму на **провідну суспільну ідею**. Безумовно, країни Європи також не повністю охоплені екологістською ідеологією, однак там природоохоронний рух у своїх головних виявах – громадських ініціатив та політичних партій – має вагомий результати на ниві впро-

вадження своїй цілей. Прикладами цих «реформістських» ініціатив, що не ламали докорінно суспільну систему, але були точковими впливами на неї, стало впровадження альтернативних джерел енергії на рівні державних програм, подолання проблеми безпритульних тварин гуманними методами, внесення концепту прав тварин до чинного законодавства (Німеччина, Іспанія та інші країни), контроль якості харчової продукції (у тому числі наявності у ній генетично модифікованих організмів), очищення рік та контроль промислового забруднення, боротьба з варварською забудовою міст (рух, аналогічний до «Збережи старий Київ», у Берліні та Штутгарті) та ін. Екологізм у своєму «поміркованому» вияві став частиною політичного процесу країн Європи. Між тим в Україні не спостерігається жодних дієвих кроків громадськості та державних органів у цьому напрямі.

Десятиліття 2000-х років показало глибинну дихотомію політичних процесів в Україні: партійна система, що формально склалася, на практиці повністю контролюється великим бізнесом. Це й не дивно в умовах, коли економічні блага, що лишилися у спадок від Радянського союзу, спершу хижачки розподілялися протягом 90-х років, а згодом вкладалися у довготривалі політичні проекти. Також не дивним є те, що символом і ознакою екологістської боротьби протягом 2000-х років стала боротьба із варварською забудовою міст. Концентрація населення у мегаполісах, передусім у Києві, спустошення сіл та міграція робочої сили до міст, а також мільйонні надприбутки від будівництва стали сукупними факторами того, що накопичені за час «дикого капіталізму» кошти почали вкладатися саме у забудову. Причому забудову варварську, без будь-яких моральних та законодавчих обмежень, що знищує зелені зони та історичні пам'ятки. «Священний простір» Києва та інших міст зруйнований навалюю бізнесменів із рахунками в офшорних зонах. Котеджні квартали, де мешкає політична та бізнесова «еліта» України, постали на місці заповідних заплав та пралісів – у Конча-Заспі та в заказнику «Жуків острів», найбільшій природній території Києва.

Годі казати про саму постановку питання зміни суспільно-політичних інституцій задля відвернення планетарної еколо-

гічної катастрофи в умовах сучасної України. Якщо на Заході така занепокоєність шириться не лише в колах інтелектуалів, а й у широких народних масах, то в Україні триває занепад соціальної та політичної активності мас, зумовлений масштабною соціальною кризою періоду 90-х років ХХ ст. Триває розподіл «первісно накопиченого» капіталу, несумісний з екологізацією суспільно-політичних процесів. На це накладається панування «амбівалентності суспільної реальності» (згідно з визначенням В. Шамрай), коли формальні норми суспільно-політичного співжиття слугують декорацією для справжніх, «первісно-капіталістичних» та просякнутих непотизмом форм перерозподілу суспільних благ.

У таких умовах важливими для процесу екологізації українського соціуму та політичної верхівки є соціальні експерименти зі створення мережевих форм суспільної самоорганізації, створення форм співжиття громадян, незалежних від держави та водночас відмінних від криміналізованих традицій відокремлення громадян від державних структур, які існували в Російській імперії та СРСР.

Лише із застосуванням ненасильницьких та експериментальних методів самоорганізації громадян можлива інтеграція ідей екологізму та антропоцентризму до суспільно-політичної практики. Причому такі експериментальні форми суспільної самоорганізації вже мають передумови для свого виникнення та розвитку. Ними є і боротьба проти варварської забудови великих міст, і боротьба за екологізацію виробництва та безвідходне виробництво (замкнений цикл технології) на рівні окремих спільнот і регіонів, і комплексний підхід до «відродження» регіонів, які зазнали як соціального лиха, так і екологічного.

Як головні проблемні ознаки екологістського руху автором визначені основоположні **субсоцістальність** і **транснаціональність** руху. Прикметною його рисою є те, що він постав як відповідь на неспроможність людства, розділеного між різними державами та націями, вирішити нагальні екологічні проблеми та основоположну, глибинну проблему – взаємовідносин людини, яка творить культуру як «другу природу», та природи як навколишнього середовища, проблему невторчання до *не-олюд-*

неної природи. «Рецепти» вирішення як окремих екологічних проблем, так і описаної проблеми основоположного рівня містяться у різновидах екологістської ідеології, що описані в цій книзі.

Саме з огляду на субсоціетальність і транснаціональність екологістського руху ми спостерігаємо тяжіння екологістських партій до лівої ідеології, яка органічніше сприймає ідею «відмови від» чи пом'якшення поділу на нації, раси та держави та об'єднання на основі субсоціетальних параметрів. Об'єднуючими чинниками, згідно з ідеями екологізму, є належність до виду *homo sapiens* як такого (соціальна екологія, концепція «екологічної держави» К.-М. Маєр-Абіха) та відчуття спорідненості з іншими видами на планеті, позиціонування людини як «рівної серед рівних» (глибинна екологія, рух «лефтбіо»). Тобто екологістському рухові а *priori* не притаманні заклики до ворожнечі, розмежування народів. Лише спільна праця на благо взаємозбагачення природи та людства принесе результати – так можна висловити транснаціональність руху.

Між тим існують і своєрідні «праві» модифікації екологізму, що передбачають вирішення екологічних проблем шляхом жорсткої централізації всередині національної держави, обмеження міграції; в «екофашистських» формах – здійснення політики, заснованої на боротьбі націй за виживання та відборі більш придатного для «чистоти» роду генетичного матеріалу (евгеніка). Подібні течії тісно прив'язують свої ідеї до містицизму та концептів «духу нації» і «виключності певної нації». Однак такі ідеї не дістали широкого поширення на рівні масових політичних партій. Традиційно «зелені» в Європі з 80-х років вступають у блоки передусім з партіями лівого спрямування, а громадські екологістські рухи – з рухами за права меншин, феміністичними, антивоєнними, правозахисними рухами. Досвід України є своєрідним винятком з цієї закономірності та її модифікацією – в останні роки існування СРСР рух за національне відродження був органічно поєднаний з екологістським. Надалі цей феномен поступово зійшов нанівець, загальні причини цього спаду наведені вище.

Головна проблематика екологістських рухів та партій полягає в тому, чи здатен природоохоронний рух у своїх інсти-

туціоналізованих формах – у вигляді громадських ініціатив, організацій та політичних партій – запропонувати **ефективне вирішення нагальних екологічних проблем** та скласти універсальну й водночас специфічну для кожної країни програму, що містила б схеми вирішення соціальних та екологічних загроз, перед якими опинилося людство. Другий аспект проблематики природоохоронного руху, який розкривається – яким чином цей рух здатен **впливати на політичні рішення**, якими механізмами впливу він володіє на даному етапі свого розвитку. Головними такими механізмами, як свідчить досвід країн Європи, є **вплив на масову свідомість (пропаганда)** та **вплив на чинне законодавство** внаслідок діяльності (часто спільної) громадських рухів та політичних партій екологістського спрямування.

Екологізм першопочатково розвивався в країнах Заходу як **світоглядна ідеологія**, що виникла внаслідок пошуків виходу з техногенного колапсу, який може охопити сучасну цивілізацію. З часом екологізм перетворився у деяких своїх формах на **політичну ідеологію**, що ставить за мету комплексне вирішення як соціальних, так і екологічних проблем сьогодення, стає своєрідним втіленням концепції «третього шляху», відмінного від традиційної «правої» та «лівої» ідеології. На Заході поміркований напрям екологістського руху досяг значних успіхів, частково інтегрувавшись до владних структур та інституціоналізувавши свою діяльність і екологічні інтереси населення у вигляді політичних партій. В Україні цей процес все ще перебуває на початковій стадії розвитку, спостерігається відірваність екологістського руху від політичного процесу внаслідок відсутності впливових політичних утворень на зразок європейських партій «зелених». Існуюча Партія зелених України та інші політичні партії формально природоохоронного спрямування не користуються довірою з боку виборців, що об'єктивно гальмує процес інституціоналізації екологічних інтересів українців. Активно впливають на політичні інституції лише неурядові громадські організації екологічного спрямування, які, між тим, через свій статус не можуть брати участі у боротьбі за владу. Вони здійснюють лише роль критика тих чи інших політично-управлінських рішень державних установ та,

інколи, виробника пропозицій до чинного законодавства. Між тим цього явно недостатньо для екологізації державної політики та окремих політичних рішень. Отже, в Україні існує нагальна потреба у створенні «партій зелених» європейського, а не пострадянського зразка.

Ефективним вирішенням екологічних проблем України могли б стати декілька напрямків державної політики: екологізація виробництва, впровадження енергозберігаючих та очисних технологій; впровадження альтернативних джерел енергії на заміну джерелам, які використовують вичерпні ресурси; екоспросвіта населення, у тому числі за допомогою природоохоронної практики (вирішення проблем забруднення середовища шляхом сортування сміття та інших заходів, здійснюваних на рівні місцевих громад); політика «добробуту тварин», що виявляється у регулюванні чисельності безпритульних тварин гуманними методами, значному обмеженні полювання, дотриманні законодавства стосовно охорони диких тварин, занесених до Червоної книги України та міжнародних «червоних списків»; розвиток мережі природно-заповідного фонду та сувора охорона ландшафтів, додержання пунктів Європейської ландшафтно-конвенції (2005 р.) та Угоди міст (2000 р.); участь у міжнародних заходах проти зміни клімату; вирішення проблеми знищення українських лісів та штучного заліснення степів шляхом прийняття екологічно збалансованих державних програм лісокористування; відкритий доступ до екологічної інформації шляхом подолання накладених державними інституціями обмежень; боротьба з корупцією всередині судової системи, що призвела б до вирішення частини екологічних проблем у судовому порядку.

Цей, дуже стислий перелік заходів неможливо здійснити без створення та утвердження інституціоналізованих форм екологічного руху в Україні за європейським зразком: не лише у формі еко-НУО (неурядових організацій), а у формі активно діючих, незалежних від великого бізнесу та державно-бізнесового апарату партій «зелених». Подібні заходи довели свою дієвість як запорука «сталого розвитку» європейських країн, і вони життєво необхідні для розвитку суспільно-політичної системи України.

Відповіддю на поставлене у книзі питання, **яким чином екологістський рух здатний впливати на політичні рішення, є такий поетапний комплекс дій:**

– створення громадських ініціатив та неурядових організацій, артикуляція екологічних інтересів суспільства у формі програм діяльності цих ініціатив та організацій;

– інституціоналізація екологістських рухів згідно із схемою Є. Вятра, коли рух або досягає своєї мети, або визнає неможливість її досягнення і розпадається, або переходить на якісно новий щабель розвитку;

– участь у боротьбі за політичну владу та входження партій «зелених» у парламент, парламентська законотворча робота, що сприяє здійсненню заходів екологізації і «сталого розвитку».

Паралельно – підтримка громадянським суспільством партій «зелених», а також створення «низових» ініціатив та еко-НУО, що не беруть участі у парламентській боротьбі. Цариною діяльності непартійних організацій є участь у розробці екологічного законодавства та всебічна екопросвітницька діяльність, вироблення та розвиток світоглядних засад політичного руху, підтримання постійного критичного дискурсу з питань екологізму всередині руху та на рівні усього суспільства. Нарешті, гарантом дотримання екологічного законодавства та джерелом ідей з екологізації державної політики можуть стати «низові» рухи, що використовують у своїй діяльності засоби «прямої дії», даючи відсіч будь-яким спробам великого та дрібного капіталу порушити рівновагу між людиною та довкіллям. Такий радикальний екологістський рух здатний запропонувати альтернативи існуючому державному ладу та соціально-політичній системі, існуючим суспільним відносинам, зокрема у формі екопоселень та протестних ініціатив, всередині яких формується «глибинно-екологічне» та «соціально-екологічне» ставлення до довкілля (феномен «анархістських комун», «сквотів» та протестних таборів). Так виробляється комплекс взаємодій, що утворюють своєрідну систему «екологічних стримувань та противаг» у суспільстві. При цьому постулати екологізації державної політики досить легко поєднуються в умовах України як із вимогами національного відродження (правоцентристські

і праві рухи та партії), так і з соціал-демократичними концептами, прийнятими у європейських країнах (лівоцентристські та ліві рухи і партії).

Перерахований комплекс заходів має бути усвідомлений громадськістю та втілений у політичному процесі. Тому наступні десятиліття для України є вирішальними з точки зору екологізації суспільного життя та політичного процесу, адаптації політичної системи до вирішення нагальних екологічних проблем сьогодення, а також для участі України у відверненні глобальної екологічної катастрофи, що стала за останні півстоліття цілком імовірним та прогнозованим явищем.

Лише від усвідомлення нагальності цього масштабного суспільно-політичного процесу залежить сталий розвиток Української держави, її подальша демократизація та побудова в ній інститутів громадянського суспільства європейського типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 30 лет движения. Неформальное природоохранное молодежное движение в СССР. Факты и документы. 1960–1992. – Казань, 1993. – 308 с.
2. *Агитон К.* Альтернативный глобализм. Новые мировые движения протеста / Агитон К. – М.: Гилея, 2004 – 208 с.
3. *Алексеев И.Р.* Последняя цивилизация? Человек. Природа. Общество / И.Р. Алексеев, Л.В. Кейсевич. – К.: Наукова думка, 1997. – 411 с.
4. Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [Под ред. А.В. Бузгалина]. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с. (Научно-публицистическая серия «Библиотека журнала «Альтернативы»»).
5. *Андрос О.Є.* Ідеологічні особливості екологістського руху як мережевого явища / О.Є. Андрос // Нова парадигма. Філософія, політологія, соціологія. Випуск 85, 2009.
6. *Андрос О.Є.* Екологістський рух: характеристика та ідеологічні особливості / О.Є. Андрос // Трибуна, № 1–2, 2009.
7. *Андрос О.Є.* Соціальна екологія у контексті ідеологічних напрямів сьогодення: огляд концепцій / О.Є. Андрос // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. № 91–93, 2009.
8. *Андрос О.Є.* Значення та особливості біоцентричної моделі розвитку сучасної цивілізації: погляд екологістського руху / О.Є. Андрос // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філософія. Соціологія». Том 21 (60). № 1. Сімферополь, ТНУ імені В.І. Вернадського, 2008.
9. *Андрос О.Є.* Політична інституціоналізація екологістського руху кінця ХХ ст.: причини та особливості / О.Є. Андрос // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філософія. Соціологія». Том 21 (60). №4. Сімферополь, 2008 – С. 345–350.
10. *Андрос О.Є.* ВАШ ПЕРШИЙ КОНТАКТ з журналістами та чиновниками (методичний посібник для Дружин з Охорони Природи та інших молодіжних природоохоронних організа-

цій). Випуск 1. / Андрос О.Є., Василюк О.В. – К.: Національний екологічний центр України, 2010. – 80 с.

11. Антологія феміністичної філософії / [За ред. Елісон М. Джагер та Айрис Меріон Янг; Пер. з англ. Б. Єгідис; Наук. ред. перекладу О. Іваненко]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006 – 800 с.

12. *Амин Самир*. Вирус либерализма: перманентная война и американизация мира / Самир Амин; [пер. с англ. Ш. Нагиба, С. Кастальского]. – М.: Издательство «Европа», 2007. – 168 с.

13. *Барвинский А.А.* Сохранение среды обитания как одно из важнейших направлений глобализации / А.А. Барвинский // Глобализм глазами современника: блеск и нищета феномена. Материалы докладов и выступлений участников Международной научно-теоретической конференции. 26–27 сентября 2002 г. – Наукове видання. – Суми, 2002. – 110 с.

14. *Барлоу Джонн Перри*. Декларация независимости Киберпространства [Электронный ресурс] / Джон Перри Барлоу // Журнал «Компьютерра» № 29 от 21 июля 1997 год. – Режим доступа до журн. : <http://www.computerra.ru/offline/1997-206/678/>

15. *Бакунин М.А.* Избр. соч. / М.А. Бакунин. Пг., М., 1922. Т. 2.

16. *Банкер М.* «Арбузный» фронт [Электронный ресурс] // Ліва справа. – Режим доступа: http://livasprava.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1576&Itemid=1

17. *Байме Клаус фон*. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме; [пер. З нім. М. Култаєвої та М. Бойченка]. – К.: Стило, 2008. – 396 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

18. *Бачинский Г.А.* Социоэкология: Теоретические и прикладные аспекты / Г.А. Бачинский. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с.

19. *Безгін О.Д.* Київ: колонізація Лівобережжя. / О.Д. Безгін, С.П. Корецький. – К., 2006. – 15 с.

20. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой.; Послел. А. Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

21. *Беляков О.* Масова комунікація та екологічна політика: Монографія / О. Беляков; КНУТШ. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 149 с.

22. Биология и практика: методологические и мировоззренческие аспекты // [Киселев Н.Н., Крисаченко В.С., Деппенчук Н.П. и др.] – К.: Наукова думка, 1992. – 203 с.

23. *Борейко В.Е.* История охраны дикой природы в США. / В.Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2008, ил. – 80 с. – (История охраны дикой природы. Вып. 33).

24. *Борейко В.Е.* Этика и практика охраны биоразнообразия / В.Е. Борейко. – К.: Логос, 2008. – 360 с.: ил. – (Охрана дикой природы. Вып. 56). – Библиогр.: С. 329–359.

25. *Борейко В.Е.* Популярный словарь по экологической этике и гуманитарной экологии / В.Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. – Серия: Природоохранная пропаганда. Вып. 22. – 96 с.

26. *Букчин М.* Из книги «Экоанархизм». / Мюррей Букчин. // Антология современного анархизма и левого радикализма. Т. 1. Без государства. Анархизм. М.: «Ультра.Культура», 2003. – 466 с. – С. 279–299.

27. *Бурковський О.* Зелений сполох. / Олексій Бурковський. – Дніпропетровськ, 2009. – 400 с.

28. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: социология XXI века. [пер. с англ. под ред В.И.Иноземцева] / И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2004. – 368 с.

29. *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн; [пер. Н.Тюкиной]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). – 248 с.

30. *Василенко В.Н.* Экологические конфликты общества как предмет социологии и социальной экологии / В.Н. Василенко // Социологические исследования. 1998. – № 3.

31. *Василюк О.В.* Парк Горького: тест української громадськості на вошивість [Електронний ресурс] / О.В. Василюк. // Українська правда. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/06/1/5096484/>

32. *Васюта С.І.* Чорнобильська катастрофа – соціально-екологічна межа псевдотехнократичної тоталітарної політики.

/ С.І. Васюта // Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-гуманітарних наук та освіти. Збірник наукових праць соціально-гуманітарного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова / Укл. Б.І. Андрусишин, Р.Х. Вайнола. – К.: НПУ, 2002. – 244 с.

33. *Вайнер (Уинер) Дуглас Р.* Экология в советской России. [послесловие и ред. Ф.Р. Штильмарка] / Дуглас Р. Вайнер (Уинер). – М.: Прогресс, 1991. – 400 с.

34. *Верменко А.Ю.* Зміст та перспективи реалізації принципу екоцентризму. Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / А.Ю. Вірменко. – К., Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. – 16 с.

35. *Ведров Олексій.* Парк конфліктів: Боротьба в лісопарку як дзеркало харківського суспільства [Електронний ресурс] // Олексій Ведров. – Commons/Спільне. Журнал соціальної критики. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/archives/8815>

36. *В Сааре* «Зеленые» лишили «Левых» и СДПГ возможности создать правительство. Lenta.ru (12 октября 2009). [Електронний ресурс] // Электронное периодическое издание «Лента.Ру». – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2009/10/12/saar/>

37. В Швейцарии определили событие года – ForUm [Електронний ресурс] // ForUm. – Режим доступу: <http://forua.com/world/2008/12/31/144556.html>

38. *Вятр Е.* Социология политических отношений; [под ред. и с пред. проф. Ф.М. Бурлацкого] / Ежи Вятр. – М.: Прогресс, 1979. – 462 с.

39. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові / Богдан Гаврилишин. – К.: Основи, 1993. – 238 с.

40. *Гаврилишин Б.* До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. Б. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2009. – 248 с.: портр.

41. *Гардашук Т.В.* Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т.В. Гардашук. – К.: ТОВ «ВПЦ «Техпринт»», 2000. – 126 с.

42. *Гардашук Т.В.* Этология в системе наук / Т.В. Гардашук; [АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. Н.П. Депенчук]. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.

43. *Гардашук Т.В.* Концептуальні параметри екологізму / Т.В. Гардашук. – Київ: ПАРАПАН, 2005.

44. *Гардашук Т.В.* Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації: дис. д-ра філос. наук: 09.00.09 / Т.В. Гардашук – К., Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2006.

45. *Гиллен Джед.* Плотоядные поневоле / Гиллен Джед. – М.: Независимый издательский проект Bird strike, 2010. – 190 с.

46. *Гиренок Ф.И.* Экология. Цивилизация. Ноосфера / Ф.И. Гиренок. – М.: Наука, 1987. – 182 с.

47. *Гирусов Э.А.* Проблема коэволюции общества и природы / Э.А. Гирусов // Методологические аспекты эволюционного учения. – К.: Наукова думка, 1986 – 200 с.

48. Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира = Global society: Cartography of the Post-Modern World / [рук. проекта, сост. и отв. ред. А.И. Неклесса; ред. совет: А.И. Неклесса и др.] – М.: Вост. Лит., 2002. – 463 с. – (Московская школа геоэкономических и социальных исследований: осн. в 1999 г.; Вып. 2).

49. Глобальне трансформації: Політика, економіка, культура / [пер. с англ. В.В. Сапова и др.]. – М.: Праксис, 2004. – ххiv, 576 с.

50. *Голобуцький О.* Партія зелених України: спроба аналізу / О. Голобуцький, Я. Павловський, О. Шевчук. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.

51. *Головаха Є.І.* Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є.І. Головаха. – К., 1997.

52. *Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997). Соціологічні показники / Є.І. Головаха, Н.В. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998.

53. *Головаха Є., Паніна Н.* Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика /

Є. Головаха, Н. Паніна. // Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.). – Харків: Фоліо, 1996.

54. Гончаренко М.М. Екологія людини як чинник самозбереження життя. М.М. Гончаренко // Політологічний вісник. Зб-к наукових праць: № 12. – К.: Знання України, 2002. – 260 с.

55. Гончаренко М.М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / М.М. Гончаренко. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005.

56. Гончаренко О.М. Глобальні моделі і футурологічні утопії. – К.: Наукова думка, 1983.

57. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор. – К.: Інтелсфера, 2001. – 404 с.

58. Горц Андре. Экология и свобода. / Андре Горц // Антология современного анархизма и левого радикализма. Т. 2. Флирт с анархизмом. Левые радикалы. – М.: «Ультра.Культура», 2003. – 386 с. – с. 193–229.

59. Горюнов В.П. Идея устойчивого развития на современном этапе / В.П. Горюнов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 21 (60). №4. Симферополь, ТНУ імені В.І. Вернадського, 2008.

60. Григорьев А.А. Уроки экологических катастроф / А.А. Григорьев. – СПб.: «Знание», 1992. – 16 с.

61. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – К.: Інститут філософії НАН України, 2007. – 318 с.

62. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гідденс. – К.: Альтерпрес, 2004.

63. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе. – Київ: ППС-2002, 2007. – 436 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

64. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; [пер. с нем.]. – М.:

«Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 288 с.

65. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Р. Дарендорф; [пер. з нім. А. Орган]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.

66. Даймонд Дж. Агрокультура: главная ошибка в истории человечества. Перевод с английского: Антон Шеховцов [Электронный ресурс] / Джаред Даймонд // ТРАНСМИССИЯ. – Режим доступа до журн.: <http://transmission.lenin.ru/Diamond-Mistake.html>

67. Двадцать лет зеленым Европы. 1984–2004 / [под ред. Пера Гартона и Арнольда Рассола]. – К.: Сфера, 2004. – 148 с.

68. Деволл Б. Глубинная экология / Б. Деволл, Д. Сешнс. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2005. – 108 с. – (Серия: Охрана дикой природы. Вып. 51).

69. Деволл Б. Практическая глубинная экология (выдержки из книги Simple in Means, Rich in Ends – Practising Deep Ecology, Green Print, 1988). [перевод В.И. Постникова] [Электронный ресурс] / Билл Деволл // Сайт В.И. Постникова на Proza.ru. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2010/08/05/1345>

70. Дейлі Герман. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: [перекл. з англ.]: Інститут сталого розвитку / Герман Дейлі. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

72. Демидова О., Шаталін В. Партии в Бундестаге — [Электронный ресурс] / О. Демидова, В. Шаталін // Abt Daniel Irbits (Игумен Даниил). – Режим доступа: <http://www.irbits.eu/41.html>

73. Джанда Кеннет. Сравнение политических партий: исследования и теория / Кеннет Джанда // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. [науч. ред. Г.В. Голосов, Л.А. Галкина]. – М.: Моск. обществ. науч. фонд; МОНФ, 1997. – 378 с.: схем. – (Новая перспектива). – Библиогр.: С. 343–378. – С. 84–144.

74. «Дослідження еколого-соціальної складової програм кандидатів у Президенти України» [Електронний ресурс] //

ВЕГО «МАМА-86». – Режим доступу: <http://www.mama-86.org.ua/index.php/ru/ecologization/docs/121-2010-01-12-12-38-20.html>

75. Дотримання екологічних прав в Україні – 2006 / [під ред. О. Степаненка. Худож.-оформлювач Б.Захаров. Екологічно-гуманітарне об'єднання «Зелений світ», м. Чортків Тернопільської області]. – Х.: «Права людини», 2007. – 212 с.

76. Дубина В.С. Реферат статті: Пёрцген Г. В поисках утраченной компетенции. Русская политика немецкого Бундестага (Gemma Pürzgen. Auf der Suche nach der verlorenen Kompetenz. Russlandspolitik im Deutschen Bundestag. In: Osteuropa, Н.9, September 2009. S. 3–26.) [Електронний ресурс] / В.С. Дубина // «Перспективи», «Фонд исторической перспективы». – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/desk/russkaja_politika_nemeckogo_bundestaga_2010-01-21.htm

77. Думая как гора: на пути к Совету всех существ / Джон Сид, Джоанна Мэйси, Пэт Флеминг, Арне Наэсс. – М.: Советско-американская гуманитарная инициатива GOIMRA, 1994.

78. Екологічна політика та впровадження принципів сталого розвитку в Україні: участь громадськості. Матеріали другої Всеукраїнської конференції екологічної громадськості. (Київ, 14–15 грудня 2001 р.). – К.: Центр екологічної освіти та інформації, Фенікс, 2002. – 240 с.

79. Екологічна угода міст, підписана з нагоди Всесвітнього Дня Довкілля, проведеного в рамках Екологічної програми ООН 5 червня 2005 р. в Сан-Франциско, Каліфорнія. [Електронний ресурс] // Офіційний Інтернет-сайт Київської міської ради. – Режим доступу: <http://www.kmr.gov.ua/divinfo.asp?Id=241>

80. Екологічні виміри глобалізації / [Кисельов М.М., Гардашук Т.В., Зарубицький К.С., Деркач В.Л., Вишняк Є.Д.] – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.

81. Енсен Р. Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит ваш бизнес. / Р. Енсен. – СПб: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2000.

82. Енциклопедія політичної думки / [пер. з англ.]. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.

83. Європейська ландшафтна конвенція. (Конвенцію ратифіковано Законом № 2831-IV (2831-15) від 07.09.2005, ВВР, 2005, № 51, ст.547) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_154

84. Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. Монографія / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.

85. Жижек С. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / Славою Жижек; [пер. з англ. Димерець Р.Й.]. – К.: ППС-2002, 2008. – 510 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).

86. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Закон від 21.05.1997 № 280/97-ВР. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0&test=sGТу8РС5ВУOh2>

87. Зеленые Германии: вчера и сегодня [Електронний ресурс] // Экологическое объединение «Беллона». – Режим доступу: http://www.bellona.ru/russian_import_area/international/ecoravno/39058

88. Иванов Д.И. Виртуализация общества – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. – 96 с. [Електронний ресурс] / Д.И. Иванов // Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова. – Режим доступу: http://lib.ru/POLITOLOG/ivanov_d_v.txt

89. Історія європейської ментальності = Europäische mentalitätsgeschichte / [за ред. П. Дінцельбахера; пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.

90. Итоговый документ международной научно-практической конференции «Тоталитарные секты – угроза XXI века», проходившей в Нижнем Новгороде 23–25 апреля 2001 г. [Електронний ресурс] // Информационно-консультационный центр св. Ириныя Лионского. – Режим доступу: <http://www.iri-neu.ru/document/010.htm>

91. Інформаційне суспільство у соціально-філософський ретроспективі та перспективі / [В.В. Лях, В.С. Пазенок, Я.В.Любивий та ін.] – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.

92. Информационное общество: Сб. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 506, [5] с.

93. И мир пройдет по нашим векам. Студенческому Движению дружин по охране природы – 40 лет / [сост. С.Г. Мухачев, С.И. Забелин]. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2001. – 287 с. – [Сер. «Охрана живой природы»; Вып. 2 (11)].

94. Кагарлицкий Б.Ю. Политология революции / Б.Ю. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, 2007. – 576 с. – (Левый марш).

95. Кагарлицкий Б.Ю. Марксизм: не рекомендовано для обучения / Б.Ю. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006 – 480 с. – (Философский бестселлер).

96. Каллиникос А. Антикапиталистический манифест / А. Каллиникос. – М.: Праксис, 2005. – 192 с.

97. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. / Анатолій Карась. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

98. Каспрук В. Китайське диво: що заважає реформуванню Піднебесної / В. Каспрук // Сучасність, № 11, листопад 2005.

99. Каттон Уильям Р., мл. Конец техноутопии. Исследование экологических причин коллапса западной цивилизации. / Уильям Р. Каттон, мл. – К.: Экоправо-Киев, 2006. – 255 с.

100. Кеннеді, Маргріт. Гроші без відсотків й інфляції: Як створити засіб обміну, корисний для кожного / Маргріт Кеннеді. – К.: МАУП, 2006. – 80 с.: іл. – (Б-ка журн. «Персонал»). – Бібліогр.: с. 76–77.

101. Ким ти був, коли був молодим? Спогади учасників руху студентських Дружин по охороні природи (ДОП) України / [упорядники: Василюк О.В., Ільницька В.І.] – К.: Національний екологічний центр України, 2010. – 134 с. та 80 с. додатків.

102. Киреев О. Поваренная книга медиа-активиста / Олег Киреев. – М.: Ультра-Культура, 2006.

103. Киселев Н.Н. Мироззрение и экология / Н.Н. Киселев [АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. А.Я. Мороз]. – К.: Наук. Думка, 1990. – 216 с. – Библиогр.: 202–215 с.

104. Киселев Н.Н. Биология и практика: методологические и мировоззренческие аспекты / [Киселев Н.Н., Депенчук Н.П., Крисаченко В.С. и др.] – К.: Наукова думка, 1992.

105. Кисельов М.М. Методологія екологічного синтезу. Єдність людино- та природоохоронних аспектів / Кисельов М.М., Крисаченко В.С., Гардашук Т.В. – К.: Наукова думка, 1995.

106. Кисельов М.М. Національне буття серед екологічних реалій / Кисельов М.М., Канак Ф.М. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.

107. Кисельов М.М. Екологія, геополітика та глобалізація в сучасному світі / М.М. Кисельов // Схід, № 5 (71), серпень-вересень 2005.

108. Кисельов М.М. Понятійний апарат та закони сучасної екології: Навч. Посіб. / М.М. Кисельов. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 184 с.

109. Кляйн Н. No logo. Люди против брэндов. / Наоми Кляйн. – М.: ООО «Издательство «Добрая книга», 2005. – 624 с.

110. Козловски Петер. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития / Петер Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.

111. Колінько В.В. Київ – священний простір. Від філософії та стратегії розвитку Києва до контурів національної ідеї. / Колінько В.В., Куровський Г.К. – К.: Київська ландшафтна ініціатива, 2006. – 232 с., іл.

112. Комаров В.Д. Социальная экология: философские аспекты / В.Д. Комаров. – Л.: Наука, 1990. – 212 с.

113. Кон-Бендт Дені. Глобалізація, Європейський союз та Україна / Дені Кон-Бендт // Незалежний культурологічний часопис «І», № 19, 2000.

114. Конституція Германії стала захищати права животных [Електронний ресурс] // Известия. – Режим доступу: <http://www.izvestia.ru/news/news15998>

115. Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія / [Кисельов М.М., Деркач В.Л., Гардашук Т.В., Толстоухов А.В.] – К.: ПАРАПАН, 2003. – 312 с.

116. Корнієнко М. Статут територіальної громади: яким він може бути? [Електронний ресурс] / Микола Корнієнко // Аналі-

тичний ресурс місцевого і регіонального розвитку. – Режим доступу: http://www.municipal.gov.ua/data/loads/7slyh_zbirn_mynryhstattakornienko.doc

117. Короткий філософський словник-довідник: Українсько-англо-німецько-французький словник-довідник / [за ред. І.П.Чорного та О.Є.Бродецького]. – Чернівці: Рута, 2006. – 288 с.

118. *Костин А.И.* Экополитология и глобалистика: Учебное пособие для студентов вузов / А.И. Костин. – М.: Аспект пресс, 2005. – 418 с.

119. *Крайтон М.* «Отказаться от религии энвайронментализма» [перевод Линор Горалик] [Электронный ресурс] // «Русский журнал», 4 января 2004 года. – Режим доступу: http://www.mhts.ru/BIBLIO/Articles/M_Crichton.htm

120. *Крисаченко В.С.* Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник / В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.

121. *Крисаченко В.С.* Людина і біосфера.: основи екологічної антропології. Підручник / В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1998. – 688 с.

122. *Крисаченко В.С.* Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько; Нац. ін-тут стратегічних дослід. при Адмін. Президента України; КНУТШ. – Київ: Знання України, 2002. – 598 с.

123. *Кузнецов Н.* Лесопарковские провокаторы снова обогнали «зеленых» [Электронный ресурс] / Николай Кузнецов // «Городской Дозор». – Режим доступу: <http://dozor.kharkov.ua/zhizn/obwestvo/1069060.html>

124. *Кушерець В.І.* Екологічна безпека України: у запитаннях та відповідях / Кушерець В.І., Хилько М.І. – К.: Знання України, 2006. – 144 с.

125. *Лаптев І.Д.* Надії зеленого дому. Суспільство і природа в історії, сьогодні, в майбутньому: Наук.-худож. кн. / Лаптев І.Д.; [пер. з рос. А.С.Кривошеї; худож. оформл. І.О. Ком'яхової]. – К.: Веселка, 1983. – 287 с., іл.

126. *Лісовий В.С.* Культура – ідеологія – політика / Василь Семенович Лісовий. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.

127. *Лондон Дж.* Избранное / Джек Лондон. – Кишинев, «Карта Молдовеняске», 1960. – 707 с.

128. *Лосев К.С.* Экологические проблемы и перспективы устойчивого развития России / К.С. Лосев. – М., 2002.

129. *Лось В.А.* Человек и природа. (Соц.-филос. аспекты экологич. проблем) / В.А. Лось – М.: Политиздат, 1978. – 224. – («Над чем работают, о чем спорят философы»).

130. *Маєр-Абіх К.М.* Повстання на захист природи. Від довілля до спільносвіту / Клаус-Міхаель Маєр-Абіх. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.

131. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги / Маршал Мак-Люен. – К.: Ніка-центр, 2001. – 461 с.

132. *Мамут Л.С.* Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период) / Л.С. Мамут. – М.: Наука, 1989. – 256 с.

133. *Мандер Дж.* Когда не остается ничего святого / Джерри Мандер. – К.: Экоправо-Київ, 2007. – 336 с.

134. *Марков Ю.Г.* Социальная экология: Взаимодействие общества и природы: Учебное пособие для вузов. Изд. 2-е, испр., доп. / Ю.Г. Марков – Новосибирск, Сибирское университетское издательство, 2004. – 544 с.

135. *Марков Ю.Г.* Социально-экологические системы как объект управления / Ю.Г. Марков – Новосибирск, 1990.

136. *Маркузе Г.* Одномерный человек. / Герберт Маркузе. – М.: «Refl-book», 1994. – 368 с.

137. *Мартен Д.* Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Акад.», 2005. – 302 с. – Бібліогр.: С. 276–302.

138. *Марушевський Г.Б.* Етика збалансованого розвитку: монографія. / Г.Б. Марушевський. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 440 с.

139. *Махлай Л.Н.* «Родовое поместье». [Электронный ресурс] / Л.Н. Махлай // Школа гармонии и благодати семьи Ключевых «Знание». – Режим доступу: <http://www.veda.dp.ua/?catalog&dep=177>

140. Мережі і мережні війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквіллі, Д.Ронфельдта; Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська Акад.», 2005. – 350 с.

141. *Моисеев Н.* Экология человечества глазами математика. (Человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Моисеев. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 254 [2] с., ил. – (Эврика).

142. *Монбиот Дж.* Перебранка в Копенгагене и ее катастрофический исход (Перевод В.И. Постникова) [Электронный ресурс] / Дж. Монбиот // Співка вільних журналістів «Природа над усе» – Режим доступу до журн.: http://kyiv.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1737&Itemid=1

143. *Низамутдинов Даниил.* Событием года в Швейцарии стал закон о правах животных — газета. РИА Новости (31 декабря 2008). Проверено 14 августа 2010. [Электронный ресурс] / Даниил Низамутдинов // Электронное периодическое издание «РИАН.Ру». – Режим доступу: <http://eco.rian.ru/nature/20081231/158406704.html>

144. Новая технократическая волна на Западе. / [составление и вступительная статья П.С. Гуревича]. – М.: Прогресс, 1986. – 451 с.

145. Новости: Швейцария проведет референдум о праве животных на адвоката [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал «К2Капитал». – Режим доступу: <http://old.k2kapital.com/news/fin/837484.html>

146. *Нурмухаметова Э.Ф.* Международный экологический правопорядок и экологические права человека / Э.Ф. Нурмухаметова – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.

147. *Олейников Ю.В.* Ноосферный проект социоприродной эволюции. / Ю.В.Олейников, А.А. Оносов. – М., Ин-т философии РАН, 1999. – 210 с. – Библиогр.: с. 202–207.

148. *Олейников Ю.В.* Природный фактор бытия Российского социума. / Ю.В. Олейников. – М.: ИФ РАН, 2003 – 258 с.

149. *Ортон Дэвид.* Левый биоцентризм [перевод В.Постникова] / Дэвид Ортон // Гуманитарный экологический журнал. Т. 6, 2004, с.68–72.

150. *Ортон Дэвид.* Основные положения левого биоцентризма [перевод В.Постникова] [Электронный ресурс] / Дэвид

Ортон // Время одуванчика, Лево-биоцентрический журнал, 8 октября 2008 г. – Режим доступу до журналу: <http://ru.dandeliontimes.net/?p=481>

151. *Ортон Дэвид, Постников Виктор.* Экосоциализм и левый биоцентризм: непростые взаимоотношения. [Электронный ресурс] / Дэвид Ортон, Виктор Постников // Время одуванчика, Лево-биоцентрический журнал, 13 окт. 2010. – Режим доступу до журналу: <http://ru.dandeliontimes.net/?p=715>

152. *Оруэлл Дж.* «1984» и эссе разных лет / Джордж Оруэлл; [пер. с англ. / Сост. В.С. Муравьев; Предисл. А.М. Зверева; Комментар. В.А. Маликовой]. – М.: Прогресс, 1989. – 384 с., с ил. – (Зарубеж. худож. публицистика и докум. проза).

153. Охорона природи у місті. Теорія, практичні поради, методичні рекомендації, менеджмент. Матеріали Школи Молодого Природоохоронця (серпень 2007 р., НПП «Гомільшанські ліси», Харківщина, Україна) / [Васильюк О.В., Андрос О.Є., Борисенко К. та ін.] – К.: Молодіжне відділення Національного екологічного центру України, 2007. – 323 с.

154. *Павлова Т.Н.* Биоэтика в высшей школе: Уч. пос. / Т.Н. Павлова. – М.: МГАВМиБ им. К.И. Скрябина, 1997. – 148 с.

155. Партія Зелених України. Передвиборна програма // Газета «Голос України», 19 вересня 2007. – № 167. – С. 4.

156. Партия «зеленых» США. [Электронный ресурс] // Русская служба BBC. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/russian/specials/uselections/greenparty.shtml>

157. *Пахомов Ю.* Пути и перепутья современной цивилизации / Пахомов Ю., Крымский С., Павленко Ю. – К.: Международный деловой центр, 1998. – 432 с

158. Погляд громадськості: Екологічна політика в Україні: [матеріали Першої всеукраїнської конференції екологічної громадськості (Київ, 15–16 грудня 2000 р.)]. – К.: Інфотерра, 2001. – 400 с.

159. Пособие для активиста: Сборник статей / [под ред. Л.В. Савина]. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – 288 с.

160. *Постников В.И.* Русские корни зелёного анархизма [Электронный ресурс] / В.И. Постников // Проза.ру – Режим доступу: <http://217.16.27.129/2007/12/07/407>

161. *Потабенко М.В.* Структура і динаміка ставлення населення України до екологічних проблем : автореф. дис. На здобуття наук ступеня канд. соціол. наук: 22.00.03 / М.В. Потабенко – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2004.

162. *Поттер Э., Хиз Дж.* Бунт на продажу. Как контркультура создает новую культуру потребления / Эндрю Поттер, Джозеф Хиз. – М.: Хорошая книга, 2007. – 456 с.

163. Природа – вся наша жизнь. Дружина по охране природы в цифрах, фактах, воспоминаниях / [авт.-сост. К.В. Вавилова]. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2001. – 111 с. – [Сер. «Охрана живой природы», Вып. 1 (10)].

164. Продаж квот на CO2 поки що приніс Україні більше проблем ніж користі [Електронний ресурс] // Національний екологічний центр України. – Режим доступу: <http://www.nesu.org.ua/groshi-za-kvoty-rozikrano/>

165. *Пустовіт С.В.* Філософсько-методологічний аналіз передумов, засад та принципів біоетики : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / С.В. Пустовіт. – К., 2009. – 36 с.

166. *Ракитов А.И.* Философия компьютерной эволюции. / А.И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1991. – 287 с.

167. Радикальні методи охорони природи. Спроба вироблення ідеології, практичні поради, методичні рекомендації. Видання 1.0. – К., 2007.

168. Реєстр політичних партій Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України. – 2010. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/499>

169. *Реймерс Н.Ф.* Охрана природы и окружающей человека среды: Слов.-справ. / Н.Ф. Реймерс. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.

170. *Риган Т.* В защиту прав животных. Линзи Э. Божественные права животных. Сокращенный перевод с английского А. Елагина и Е. Мигуновой / Эндрю Линзи, Том Риган. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2004. – 104 с. – (Охрана дикой природы. Вып. 37).

171. *Ролз Дж.* Теорія справедливості. / Джон Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.

172. *Розанвалон П.* Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон. – К.: Видавництво Києво-Могилянська академія, 2009. – 287 с.(о)

173. *Салтовський О.І.* Основи соціальної екології: Навчальний посібник / О.І. Салтовський. – К.: Центр навчальної літератури, 2004 – 382 с.

174. *Сизоненко В.Б.* Глобальна взаємопов'язаність як загроза національній і екологічній безпеці України / В.Б. Сизоненко // Політологічний вісник. Збірник наукових праць: № 12. – К.: Знання України, 2002.

175. *Сингер П.* Освобождение животных. / Питер Сингер. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 136 с. – (Серия: Охрана дикой природы. Вып. 29).

176. Словник іншомовних слів. – К.: Головна редакція УРЕ Академії наук Української РСР, 1974. – 775 с.

177. *Соловьев А.И.* Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

178. *Сосунова И.А.* Методология и методика социально экологических исследований. – М: Изд-во «НИА-Природа», 1999. –144 с.

179. Соціальні практики в глобальному вимірі / [Попов Б.В., Нельма О.В., Фадеев В.Б., Багінський В.В., Носова Г.Ю.] – К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, 2009. – 292 с.

180. Статут територіальної громади міста Києва. Київ – 2002. Затверджено рішенням Київської міської ради від 28.03.02 №371/1805 із змінами та доповненнями внесеними рішенням Київради від 19.12.02 № 154/314 та рішенням Київради від 27.02.03 №263/423. Зареєстровано Міністерством юстиції України. Наказ від 02.02.05 р. №14/5. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Київської міської влади. – Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua/getdoc.asp?Id=996>

181. *Стегній О.Г.* Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 243 с.

182. *Стегній О.Г.* Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків / О.Г. Стегній. – К.: Інституту соціології НАН України, 2002. – 380 с.

183. *Стігліц Д.* Глобалізація та її тягар / Д. Стігліц. – К.: Вид. дім КМ «Академія», 2003. – 252 с.
184. *Сухина І.Г.* Екологічний імператив контркультури в контексті проблеми відношення людини до природи: дис. канд. філос. наук: 09.00.04 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. / І.Г. Сухина. – Сімф., 2004.
185. *Тернер Дж.* Дикость и ликая природа / Дж. Тернер. – К.: Киевский эколого-культурный центр. Серия: Охрана дикой природы. Вып. 34. 2003, – 72 с.
186. *Торрес Б.* Веган-фрик: быть веганом в невеганском мире / Торрес Б., Торрес Дж. – М.: Независимый веганский проект «Bird strike», 2010. – 223 с.
187. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер. – М.: АСТ, 2003. – 669, [3] с.
188. *Толстоухов А.В.* Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє. / А.В. Толстоухов. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
189. *Толстоухов А.В.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / Толстоухов А.В., Хилько М.І.; Ін-тут філософ. ім. Г.С. Сковороди НАНУ; КНУТШ. – Київ : Знання України, 2001. – 333 с.
190. *Толстоухов А.В.* Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку: автореф. дис. д-ра філософ. наук: 09.00.09 / А.В. Толстоухов. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка. 2004. – 35 с. – укр.
191. *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. / С.Л. Удовик. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – 480 с.
192. УЄФА надіслала Кернесу черговий лист [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН, 2010. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-389605.html>
193. *Фареник С.А.* Екологічні критерії суспільного розвитку: проблеми визначення. Екологічні критерії суспільного поступу: проблема визначення: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / С.А. Фареник. – К., Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 1996. – 20с.
194. *Федоров А.В.* Российское природоохранное движение. / Федоров А.В., Усачева И.И. – М., 1999.
195. *Федоров А.В.* Российские общественные организации по природопользованию и охране окружающей среды. Справочник. / А.В. Федоров, В.Е. Кульбита. – М., 2000.

196. *Феминология: Словарь терминов* [под общ. ред. О.Н. Пищулиной]. –Х: Изд-во Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2002. – 291 с.
197. *Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси. Монографія.* [Кисельов М.М., Боровська Л.О., Деркач В.Л. та ін.]. – К.: Видавець ПАРПАН, 2009. – 284 с.
198. *Філософія. Антропологія. Екологія.* – Альманах. Випуск перший. – К.: Стилос, 2000. – 248 с.
199. *Філософія політики: Короткий енцикл. словник* / [авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін.] – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
200. *Філософія природи: Монографія.* [А.В. Толстоухов, Ю.О. Мелков, С.М. Ягодзінський та ін.]. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2006. – 208 с.
201. *Філософський енциклопедичний словник* / [голова редколегії Шинкарук В.І.] – К.: Абрис, 2002.
202. *Фомичёв С.А.* Зеленые: взгляд изнутри / С.А. Фомичёв. // Полис. 1992. № 1–2.
203. *Формэн Д.* Исповедь эковоина. / Дэйв Формэн. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 156 с.
204. *Формэн Д.* Экотаж. Руководство по радикальной природоохране / Д. Формэн, Б. Хейвуд. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 168 с. – (Серия: Охрана дикой природы).
205. *Франкел Б.* Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 304 с.
206. *Фромм, Еріх.* Мати чи бути?: пер. з англ. / Еріх Фромм. – К.: Укр. Письменник, 2010. – 222 с. – (Світло світогляду). – Бібліогр.: С. 215–222.
207. *Фукуока Масанобу.* Революция одной соломинки. Введение в натуральное земледелие / Масанобу Фукуока. – К.: Клуб органического земледелия. – 95 с.
208. *Хаксли Олдос.* Остров: Роман / Олдос Хаксли; [пер. с англ. С. Шик]. – СПб.: Академический проект, 2000. – 360 с.
209. *Халий И.А.* Экологические инициативы в крупном индустриальном центре / И.А. Халий // Социологические исследования. 1992. № 12.

210. Хардт М., Негри А. Империя / Майкл Хардт, Антонио Негри. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.

211. Хардт М., Негри А. Множество: война и демократия в эпоху империи. [пер. с англ. под ред. В. Иноземцева] / Майкл Хардт, Антонио Негри. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с.

212. Хартія Європейських зелених. Керівні принципи Європейської Зеленої Партії. Прийнято на 2-му Конгресі Європейської Зеленої Партії. Женева, 13–14 жовтня, 2006 р. [Електронний ресурс] // European Green Party, 2010. – Режим доступу: http://europeangreens.eu/fileadmin/logos/pdf/pdf_charter/Microsoft_Word_-_Charter.Ukrainian.pdf

213. Хольцер Зенн. Аграрий-революционер. / Зенп Хольцер. – М.: Из-во Светланы Зениной, 2008. – 176 с.

214. Хилько М.І. Екологічна політика: [монографія] / М.І. Хилько. – К.: Абрис, 1999.–363 с.

215. Хилько М.І. Екологічна політика як сфера суспільної діяльності / М.І Хилько // Політологічний вісник. Збірник наукових праць: №12. – К.: Знання України, 2002.

216. Хилько М.І. Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект): Автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.03 / М.І. Хилько. – К., Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – 38 с.

217. Хилько М.І. Сходи до екологічної культури. / М.І. Хилько. – К., 2007.

218. Ценностные аспекты науки и проблемы экологии. / [В. Пуликовский, Е.А. Мамчур, А.М. Балдин и др.] – М.: Наука, 1981.

219. Черноушек М. Психология жизненной среды / М. Черноушек; [пер. с чеш. И.И Попа]. – М.: Мысль, 1989. – 174, [2] с. – (Человечество на пороге XXI века).

220. Черных А. Мир современных медиа / А. Черных. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). – 312 с.

221. Чешков М. Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи [Електронний ресурс] / М. Чешков // Незалежний культурологічний часопис «І». – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/cheshkov.htm>

222. Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография. 2-е из., перераб. и доп. / А.Н. Чумаков. – М.: Проспект, 2009. – 432 с.

223. Шамрай Вікторія. Кланово-корпоративна система та громадянське суспільство / Вікторія Шамрай // Шляхи та перехрестя сучасної цивілізації (Людина – Культура – Постісторія): за матеріалами конференції до 75-річного ювілею С.Б. Кримського // Зб. Наук. праць. Філософські діалоги'2009. – К., 2009. – 236 с.

224. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. [Електронний ресурс] / Ю.Р. Шведа // Львів, ЦПД, 2002. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/teorija_partij/teorija_partij.html

225. Швейцарцы отказали животным в праве на защиту [Електронний ресурс] // РИА Новости. – Режим доступу: <http://www.rian.ru/world/20100307/212745471.html>

226. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. [пер. с нем. / сост. и посл. А.А. Гусейнова; общ. ред. А.А.Гусейнова и М. Селезнева]. / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.

227. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

228. Шубин А. Экологическое движение в СССР и вышедших из него странах / А. Шубин // Экологические организации на территории бывшего СССР. – М., 1992.

229. Юрченко Л.І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: Монографія / Л.І. Юрченко – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.

230. Як ошукати місцеву громаду. 50+1 спосіб. Проект «50+1 найпоширеніша корупційна схема місцевої влади». – К.: ІПО, 2008. – 234 с.

231. Яницкий О.Н. Досьє інвайронменталіста. Очерк інтелектуальної біографії / О.Н. Яницкий – М.: ИС РАН, 2009.

232. Яницкий О.Н. Экологические движения: методологические вопросы международных сопоставлений / О.Н. Яницкий // Социологические исследования. 1991. № 5.

233. Яницкий О.Н. Экологическое движение в России: Критический анализ / О.Н. Яницкий – М., 1996.
234. Яницкий О.Н. Экологическая культура: очерки взаимодействия науки и практики / О.Н. Яницкий. – М.: Наука, 2007. – С. 46.
235. Яницкий О.Н. Экологическое мышление эпохи «великого передела» / О.Н. Яницкий. – М.: Росспэн, 2008. – 224 с.
236. Яницкий О.Н. Russian Environmentalism. The Yanitsky Reader. – Moscow: Taus, 2010. – 360 pp, Index.
237. An Experiment in Worgl [Электронный ресурс] // Alternative Money and Economics. – Режим доступа: <http://alt-money.tribe.net/thread/70e5eb29-853d-44ca-9faa-b789d1757037>
238. Class struggle and ecology. This resolution was adopted by the Socialist resistance conference on June 4 2009 [Электронный ресурс] // Socialist Resistance. – Режим доступа: <http://socialistresistance.org/601/class-struggle-and-ecology>
239. Dawson Jane. Eco-Nationalism: Anti-Nuclear and National Identity in Russia, Lithuania and Ukraine. / Jane Dawson. – Duke University Press. 1996.
240. Defending The Earth: A dialogue between Murray Bookchin and Dave Foreman, 1991, ed. St.Chase, Boston, South End Press – 120 p.
241. Die niederländische Parteienlandschaft [Электронный ресурс] // Universität Münster. – Режим доступа: <http://www.uni-muenster.de/HausDerNiederlande/zentrum/Projekte/Schulprojekt/Lernen/Staat/40/10.html>
242. Drengson and Inoue, eds. The Deep Ecology Movement. – North Atlantic Books, 1995, pp. 10–12.
243. Dutchak Oksana. Radical Claiming Without Radical Claims. Promises and Limits of Transactional Activism in Post-Orange Kyiv / Oksana Dutchak. – Vdm Verlag Dr. Muller Aktiengesellschaft & Co. Kg, Paperback – 09-2009.
244. Ecological Ethics. Introduction. / Patrick Curry. Polity Press, 2006.
245. Ecological resistance movements: the global emergence of radical and popular environmentalism / Bron Raymond Taylor, editor. – State university of New York press, 1995.

246. Eco-Warriors: Understanding the Radical Environmental Movement, Updates Edition [Paperback] Rik Scarce.
247. Ecofascism: lessons from the German experience / by Janet Biehl and Peter Staudenmaier. AK Press, 1995.
248. EGP member parties // European Green Party. – Режим доступа: <http://europeangreens.eu/menu/learn-about-egp/member-parties/>
249. Environmental ethics. Divergence and convergence. Second Edition / [edited by] Richard G. Botzler and Susan J. Armstrong. – Humboldt state university – 1998.
250. Environmental problems in an urbanizing world: finding solutions in Africa, Asia and Latin America / Jorge E Hardoy, Diana Milton, and David Satterthwaite – L.: Earthscan Publications Ltd, 2001. – 448 p.
251. «Fascism» by Roger Griffin, in Encyclopedia of Religion and Nature, edited by Bron Taylor. Continuum International Publishing Group, 2008.(pgs 639—644) [Электронный ресурс] // R&N.com, the International Society for the Study of Religion, Nature, and Culture. – Режим доступа: <http://www.religionandnature.com/ern/>
252. Fur Farming Legislation Around The World, Infurmatation.com [Электронный ресурс] // The Fur Free Alliance (FFA) – an international coalition working to bring an end to the exploitation and killing of animals for their fur. – Режим доступа: <http://www.infurmatation.com/furfarmlegislation.php>
253. Gelderloos Peter. Consensus: a new handbook for grassroots progressive, social and environmental groups / by Peter Gelderloos. – Tucson, Ariz.: See Sharp Press, 2006.
254. Gene traders. Biotechnology, World trade, and the Globalisation of Hunger. Edited by Brian Tokar. – Toward Freedom. Burlington, Vermont, 2004.
255. Glendinning, Lee. Spanish parliament approves ‘human rights’ for apes, The Guardian, июнь 26, 2008. Singer, Peter. Of great apes and men, The Guardian, July 18, 2008.
256. Gore Al. Earth in the balance: ecology and the human spirit / A Plume book, 1993.
257. Greeman Richard. Beware of vegetarian sharks. Radical rants and Internationalist Essays, Illustrated. / Richard Gree-

man. – Moscow, Praxis Research and Educational center, 2007. – 416 p.

258. *Kaufman, Frederik A.* Foundations of environmental philosophy. A text with readings. / Frederik A. Kaufman. McGraw-Hill, 2003.

259. Les Verts. [Электронный ресурс] // Les Verts – oficial cite. – Режим доступа: <http://www.lesverts.fr/>

260. Linkola. Voisikoelamavoittaa translation. [Электронный ресурс] // thefreshforests.no-ip.org. – Режим доступа: http://thefreshforests.no-ip.org/linkola/voisikoelamavoittaa_translation/index.html

261. *Bookchin Murray.* The Limits of the City. / Murray Bookchin. – NY, Harper Colophon books, 1974.

262. Newsru.co.il — новости Израиля: Швейцария готовится провести референдум: нужны ли животным адвокаты [Электронный ресурс] // <http://www.newsru.co.il/world/31jan2010/animals456.html> В Швейцарии могут появиться адвокаты для животных. NEWSru (1 апреля 2006). Проверено 14 августа 2010. // NEWSru.co.il. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/world/01apr2006/petlawyer.html>

263. *Orton David.* Deep Ecology Perspectives [Электронный ресурс] / David Orton // Synthesis/Regeneration, a US magazine of Green Social Thought, issue #32, Fall 2003. – Режим доступа: <http://www.greens.org/s-r/index.html>.

264. ПЕТА. [Электронный ресурс] // ПЕТА oficial cite. – Режим доступа: www.peta.de

265. Radical environmentalism: philosophy and tactics – [edited by Peter C. List]. – Wadsworth publishing company – 1992.

266. Religion and Ecology: can the Climate Change? [edited by Mary Evelyn Tucker and John A. Grim]. // *Deadalus. Journal of the American academy of arts and sciences.* – 2001.

267. *Rifkin Jeremy.* Biosphere politics. A cultural odyssey from the Middle Ages to the New Age / Jeremy Rifkin. – GarperSanFrancisco, 1991.

268. *Sampath G.* Primitive green [Электронный ресурс] / G. Sampath // Diligent Media Corporation, owner of DNA (Daily News & Analysis). Published: Sunday, Dec 20, 2009, 1:00 IST. –

Режим доступа: http://www.dnaindia.com/lifestyle/interview_primitive-green_1325459-all

269. *Sartori G.* Parties and Party Systems. A Framework for Analysis / G. Sartori. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 383 p. – P. 132.

270. The essential Aldo Leopold. Quotations and Commentaries. [edited by Curt D. Meine and Richard L. Knight]. – The university of Wisconsin Press, 1999.

271. Turning away from Technology. A new vision for the 21st Century [edited by Stephanie Mills with a rofeword by Theodore Roszak]. – San Franisco, Sierra Club Books, 1997.

272. The Earth first! Reader: ten years of radical environmentalism [John Davis, editor; foreword by Dave Foreman]. – Indian Edition, 1995.

273. The Ecoanarchist Manifesto. Ver. 1. 8. unanimously decided upon by GAIA [Электронный ресурс] // The Green Anarchist International Association at the 20th anniversary in 2002, updated June 2008. – Режим доступа: <http://www.anarchy.no/eam.html>

274. *Tokar B.* The Green Alternative. Creating an Ecological future / B. Tokar. – San Pedro, R. & E. Miles, 1992.

275. Voice and choice. Opening the door to environmental democracy [Joseph Foti with Lalanath de Silva, Heather McGray, Linda Shaffer etc]. – World Resources Institute, 2008.

276. What is the EGP? [Электронный ресурс] // European Green Party. – Режим доступа: <http://europeangreens.eu/menu/learn-about-egp/>

277. Wild Earth: wild ideas for a world out of balance [edited by Tom Butler]. – 1st ed. – Milkweed edition, 2002.

278. WIR and the Swiss National Economy [Электронный ресурс] // The Foundation for P2P Alternatives. – Режим доступа: http://p2pfoundation.net/WIR_and_the_Swiss_National_Economy

279. Woergl [Электронный ресурс] // [Sunshinecable.com](http://www.sunshinecable.com/~eisehan/woergl.htm). – Режим доступа: <http://www.sunshinecable.com/~eisehan/woergl.htm>

Наукове видання

Андрос Олег Євгенійович

**ЕКОЛОГІСТСЬКІ РУХИ
В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ**

Монографія

Художник *А.А. Камінська*
Технічний редактор *Г.П. Шалашенко*
Коректор *Я.Г. Франко*

Фото на обкладинці Олега Андроса, за винятком:
фото «Чернобыль.нет.ua» з пікетування Кабінету міністрів
України (2005) – Ігоря Сіренка;
сидяче пікетування МВС України на підтримку захисників
харківського Парку Горького (2010) – Віктора Крука;
фото автора – Валентини Якубіної.

В авторській редакції

Підп. до друку 20.06.2012 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офс. Гарнітура UkrainianSchoolBook.
Умовн. друк. арк. 12,9. Обл.-вид. арк. 10,3.
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Тел. (044) 467-51-89

Надруковано СПД Паливода А.В.
м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Г, оф. 410